T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MALAZGİRT ÖNCESİ KAFKASYA'DA TÜRK VARLIĞI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN
Zekiye TUNÇ

ELAZIĞ - 2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

MALAZGİRT ÖNCESİ KAFKASYA'DA TÜRK VARLIĞI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN	**HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN	Zekiye TUNÇ

Jürimiz, ………tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:
1. **Prof. Dr.**
2.
3.
4.
5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun …... tarih ve …….sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı

Zekiye TUNÇ

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Genel Türk Tarihi Bilim Dalı
Elazığ – 2012, Sayfa: XVI+176

Kafkasya Karadeniz ile Hazar Denizi arasında doğu-batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarda beş bin metreyi aşan bölgeye verilen addır. Kuzey-güney ve doğu-batı yollarının birleştiği bölgede olması nedeniyle etnik açıdan farklı kavimlerin uğrak yeri olmuştur.

Türkler, Kafkasya'ya ana yurtları olan Asya'dan gelmişlerdir. Kafkasya bölgesinde M.Ö.4000'lere tarihlenen bozkır kültürünü temsil eden kurganların Asya'dan gelen göçerler tarafından oluşturulduklarına dair çalışmalar yapılmıştır.

M.Ö.2000'lere gelindiğinde Proto-Türk olarak kabul edilen kabilelerin Kafkasya bölgesine geldikleri ve miladın başlarına kadar burada hâkim oldukları görülmüştür. Kronolojik olarak bakıldığında M.Ö.2000 yıllarının başlarından M.Ö.8. yy'a kadar Kimmerlerin, M.Ö.8. yy'dan M.Ö.2.yy'la kadar İskitlerin, sonrasında ise Sarmatların aynı coğrafyada varlıkları tespit edilmiştir.

Milatın başlangıcından itibaren sırasıylaAlan, Hun, Bulgar, Sabir, Avar, Göktürk Türk kavimlerinin varlığı, miladın yedinci yüzyılına gelindiğinde ise Hazar devletinin Kafkasya'da kurulduğu görülmektedir.

10. yy'a gelindiğinde Hazar Devleti gücünü kaybedince Türkler burada zayıflıyor. 11. yy başlarından itibaren ise Kıpçakların etkili olmamakla birlikte varlıklarının tespit edilmesinin yanı sıra asıl güç olarak Selçukluları görmekteyiz.

Bunlar 1010 yıllarından itibaren Kafkasya akınlarına başlayıp 1071’e kadar da devam etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Kimmer, İskit, Sarmat, Alan, Hun, Bulgar, Sabir, Avar, Göktürk, Hazar, Kıpçak, Selçuk, Türk.

ABSTRACT

Doctorate Thesis

Turkish existence in Caucasus before Malazgirt

Zekiye TUNÇ

Fırat University

Institute of Social Sciences

Department of History

General Turkish History

Elaziğ – 2012, Page: XVI+176

Caucasia is the name of the region that lies between Black Sea and Caspian Sea in the east-west parallel and its elevation exceeds five thousand meters in the middle sections. It was a frequented place for tribes that have different ethnic features, since it is located in a region where north-south and east-west routes join with each other.

Turks have come to Caucasia from their homeland Asia. Studies have been made which show that cairns representing moorland culture and dated to B.C.4000 are constituted by migrants coming from Asia.

It is seen that in B.C.2000 tribes accepted as Proto-Turk came to Caucasia and predominated the land till the beginning of the milestone. Chronologically existence of Cimmerians from the beginning of B.C.2000 till B.C. 8th century, and Scythians from B.C.8th century till B.C.2nd century and later on existence of Sarmatians are determined.

Existence of Turkish tribes being Alans, Huns, Bulgars, Sabirs, Avars, and Gokturks in chronological order is observed starting from the beginning of the milestone, and it is seen that Khazar Empire is established in Caucasia in the A.D. seventh century.

Turks began to fall into decline when Khazar Empire started to lose power in the 10th century. We see Seljukians as the major power besides the existence of Kipchaks starting from the beginning of 11th century, even though they are not so influential. They started raids to Caucasia starting from 1010's and continued until 1071.

Key Words: Caucasia, Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Alans, Huns, Bulgars, Sabirs, Avars, Gokturks, Khazars, Kipchaks, Seljukians, Turks.

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HARİTALAR LİSTESİ

ÖNSÖZ

Hazar ve Karadeniz arasında geniş bir coğrafya olarak adlandırılan Kafkasya tarihi süreç içerisinde birden fazla etnik grubun uğrak yeri ve aynı şekilde çeşitli medeniyetlere barınak olması bakımından önemlidir. Kuzey-güney ve doğu-batı yollarının birleştiği bölge etnik ve kültürel çeşitliliğe sahiptir.

Türkler, binlerce yıllık bir tarihe sahip olmalarının yanı sıra farklı coğrafyalara hâkim olmuşlardır. Asya, Avrupa, Balkanlar, Orta Doğu vs. bölgelerinin yanında Kafkas coğrafyasında da Türk kavimlerinin varlığına rastlanılmıştır.

Milattan önce Kafkasya'da Türk izlerini gösteren bozkır kültür yapıları tespit edilmiştir. Proto-Türk kavimlerin bölgeye akınlarda bulunduğu, yerleştiği görülmektedir. Kimmerlerle başlayan Türk akınları tezimizin belirtilen sınırları içerisinde 1071'e kadar devam etmiştir. Bu arada kronolojiyi takiben Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar, Bulgarlar, Sabirler, Avarlar, Göktürkler, Hazarlar, Kıpçaklar ve Selçuklular bölgede aralıksız akınlarda bulunmuşlardır.

Dört bölümden oluşan tezimizin ana başlıklarının oluşumu şu şekildedir: Giriş kısmında Kafkasya adının menşei ve tanımları, Kafkasya coğrafyası, Kafkasya bölgesinin jeopolitik ve jeostratejik önemi üzerinde çalışılmıştır. Birinci bölümde, en eski dönemlerden miladi yıla kadar Kafkasya bölgesinde Türkler konusunda çalışılmıştır. Birinci bölümün ikinci kısmında Kimmerler, İskitler ve Sarmatlar işlenmiştir. İkinci bölümde, miladın başlarından yedinci yüzyıla kadar olan dönemde Kafkasya bölgesine gelen Alan, Hun, Bulgar, Sabir, Avar ve Göktürk Türk kavimleri çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, miladi VII. yy ile X.yy arasında bölgedeki Türk varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu dönem Hazarların Kafkasya bölgesindeki hâkimiyeti üzerinde durulmuştur. Tezimizin son bölümü olan dördüncü bölümde ise Kıpçak ve Selçuk Türklerinin Kafkasya'daki faaliyetleri incelemeye alınmıştır. Bölgede Selçukluların 1071 yılına kadar olan süredeki fetihleri çalışılmıştır. KafkasyaTürklerin yoğun akınlarına maruz kalmıştır. Türklerin yeni coğrafyalara girmesi Kafkasya üzerinden gerçekleşmiştir. Mesela Avarların Doğu Balkanlara, Selçukluların Anadolu'ya, Kıpçakların Mısır'a geçmesi gibi.

Tezin hazırlık aşamasında Azerbaycan-Bakü şehrinde çalışma imkânları sunan, aynı zamanda çalışmalarımıza her türlü desteği veren Ardahan Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ'a; Bakü'de çalışmalarım sırasında misafir araştırma görevlisi olarak üniversitesine kabul eden, tez çalışmamız için imkân sunan Asya Üniversitesi Rektörü hem de Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Celil NAGİYEV'e; Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi, Milli İlimler Akademiyası ilim adamları, çalışanlarının yardımlarından dolayı kendilerine teşekkürlerimi bir borç bilirim. Tezin adı ve çerçevesinin oluşmasında fikirleri ile çalışmalarımızı yönlendiren Fırat Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e ve tezimiz hazırlanması sırasında kaynak temini, incelenmesi ve yazımına kadar bütün yönleriyle yardımlarını esirgemeyen Danışmanım Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'a teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tezin hazırlanmasında maddi katkılarından dolayı Fırat Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Merkezi (FÜBAP)'ne teşekkürlerimi sunarım.

Elazığ- 2012 **Zekiye TUNÇ**

KISALTMALAR

a.g.e	**:** adı geçen eser
a.g.m	**:** adı geçen makale
AÜ	**:** Ankara Üniversitesi
AÜİFD	**:** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	**:** bin
bkz.	**:** bakınız
C.	**:** cilt
Çev.	**:** **ç**eviren
hzl.	**:** hazırlayan
İA	**:** İslam Ansiklopedisi
İÜTD	**:** İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi
KAD	**:** Karadeniz Araştırmaları Dergisi
M.Ö.	**:** milattan önce
M.S	**:** milattan sonra
Nşr	**:** neşreden
ODÜ	**:** Ordu Üniversitesi
S	**:** sayı
s.	**:** sayfa
TDA	**:** Türk Dünyası Araştırmaları
TDVİA	**:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TM	**:** Türkiyat Mecmuası
vd.	**:** ve devamı
Yay	**:** yayınlayan
yy	**:** yüzyıl

KONU VE KAYNAKLAR

Konu ve Amaç

Tezimizin konusu "Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı" adını taşımaktadır. Burada Kafkasya coğrafyasında Türklerin en eski dönemlerden başlayıp 1071 yılına kadar olan dönem içerisindeki tarihi durumları araştırılmıştır.

Kafkasya bölgesi Türk tarihi açısından araştırılması gereken önemli konulardan biridir. Günümüzde Türklerin hala yaşadığı bu coğrafya tarihi boyutuyla incelendiğinde burada yaşayan Türk topluluklarının tarihi kökenlerine inilecektir. Ana yurtları Asya olan Türk kavimlerinin buradan göç ettikten sonra Kafkasya'ya yerleşip burayı geçiş bölgesi olarak "koridor" mahiyetinde kullandıkları görülmüştür. Kavimler göçü sonrası Avrupa'ya geçen Hunların Kafkasya'dan geçtikleri yine Bulgar ve Avarların aynı şekilde bu bölgeyi kullandıkları açıktır.

Türk tarihinde önemli bir konuda Hazar devletidir. Bu devletin Kafkasya'da yerleşmiş olması tezimizin amacına uygun olarak Türklerin bu bölgedeki siyasi-sosyal-ekonomik-kültürel varlıklarının gücünü göstermektedir. Hazarların Azerbaycan bölgesinde Araplarla olan mücadeleleri buranın hem Türkleşmesi hem de ileride Selçuklu yerleşimleri için bir basamak olacaktır.

Selçukluların bu bölge üzerinde son derece önemli askeri faaliyetleri Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemleri askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunularak buradaki önemli merkezler alınarak Anadolu'nun fethinin gerçekleştirilmesi kolaylaşmıştır.

Tezimize bu konuyu seçmemizdeki amaç bu bölgede Türk yerleşim izlerinin tarihi kökenine inmek, buradaki Türk kavimlerinin varlığını tespit etmek ve bu coğrafyadaki faaliyetlerinin Türk tarihi açısından önemini ortaya çıkarmaktır.

Araştırma Yöntemi

Tezimiz konu açısından geniş kapsamlıdır. Çalışmamız sırasında özellikle konuyla ilgili olarak çalışan akademisyenlerin çalışmaları tespit edilmiştir. Konu konu tasnif edildiğinde her konunun uzmanının eserlerine ulaşılmıştır.

Türkiye'deki kütüphanelerde literatür çalışması yapıldıktan sonra konuyla ilgili kitap ve makalelere ulaşılmıştır. Türk Tarih Kurumu, Ankara'da Milli Kütüphane ve İstanbul'da İslam Araştırmaları Merkezine gidilerek tezimiz için gerekli olan kaynak temini sağlanmıştır.

Tezimiz için gerekli olan kaynaklara dair Azerbaycan-Bakü şehrinde de çalışmalarımız olmuştur. Bakü'de kaldığım süre içerisinde Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası ve Azerbaycan Milli Kütüphanesinde çalışmalarımız sonucu ulaştığımız kaynaklarda değerlendirilmiştir.

Kaynaklar

Kafkasya tarihi açısında tezimiz de kullanılan temel kaynaklar vardır. Yunanlı tarihçi ve antik yazar Heredotos'un "Heredot Tarihi" eski çağda İskit-Sarmat tarihi açısından değerlendirilmiştir. Bizans tarihçisi Prokopios'un "Bizans'ın Gizli Tarihi" eserinde Hunlardan bahsedilmiştir. Ermeni tarihçi Kalankatlı Moses'in "Albanya Tarihi" adlı eseri, başta Kafkasya'nın eski sakinleri Albanlar olmak üzere Türk, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve benzeri halkların tarihi için önemlidir. Eserde Hun, Hazar gibi Türk kavimlerinden ve onların askeri, sosyal, dini yaşayışlarından bahsedilmiştir. Kafkasya bölgesinde Arap fetihleri dönemi Türklerin varlıklarına ait bilgiler Yakubî, "Tarihu'l-Yakubi", İbnü'1-Esir, "El-Kâmil fî't-Târih", İbn. A'sem, "Kitab el-Fütuh", Belâzurî, "Fütuhu'l-Büldan", Halife b. Hayat, "Halife b. Hayat Tarihi" gibi Arap kaynaklarında değerlendirilmiştir. Selçuklu Tarihi, ya da konumuz itibariyle Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik faaliyetleri Arap kaynaklarında yer almıştır. Ali el Hüseyni'nin "Ahbarü'd-Devle İs-Selçukiye"si, İbn'ül-Esir'in Tuğrul Bey'in ve Selçuklu meliklerinin Kafkasya'ya bölgesine yaptıkları seferlere ve bölgedeki hâkimiyetlerine dair bilgiler bulunmaktadır. Selçuklu devri bölgenin olaylarını en iyi bir şekilde anlatan Vekâyi Nâme "Urfalı Mateos Vekâyi Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)"dir. Gregorius Abu'l-Farac'ın yazmış olduğu Abu'l-Farac Tarihi, Selçuklu Türklerinin Kafkasya Bölgesindeki faaliyetlerini aktarması açısından önemlidir.

Kafkasya bölgesinde Türklerin eski çağla ilgili tezimizin birinci bölümü için yararlandığımız kaynaklar Veli Sevin-Aynur Özfırat'ın "Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", Aynur Özfırat'ın "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda M.Ö. 2. Bin yıl Kurganları", "Ağrı Dağı Kurganları" Transkafkasya'da yapılan kurgan kazıları sonucunda bozkır kültür izleri tespit edilmiştir.

Türk tarihi açısından Kimmerler meselesi üzerinde çalışma yapan önemli eserler üreten M. Taner Tarhan'ın makaleleri "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", "Eski Çağlarda Kimmerler Problemi"

Kimmerlerin Proto-Türk özelliklerini vermesi açısından değerlendirilmiştir. Bir diğer bozkır kavmi olan İskitler ile ilgili İlhami Durmuş'un "İskitler" eseri ve Ekrem Memiş'in "İskitlerin Tarihi", Heredot'un "Heredotos Tarihi"nden faydalanılmıştır. Sarmatlarla ilgili olarak yine İlhami Durmuş'un "Sarmatlar" adlı çalışması önemlidir. Fahrettin Kırzıoğlu'un "Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar" adlı eseri bölgenin tarihi açısından önem arz eder. Aynı yazarın "Kars Tarihi" ve "Osmanlı'nın Kafkas Ellerini Fethi" eserleri de tezde kullandığımız çalışmalardır. Kabil Eliyev'in "Kafkaz Tarihi", Esmed Muhtarova'nın "Türk Halklarının Tarihi" adlı tetkik kaynaklarda çalışmamızda değerlendirilmiştir.

Kazi T. Laypanov- İsmail M. Miziyev'in "Türk Halklarının Kökeni" adlı eserinde Alanlar konusu genişçe ele alınmıştır. Kafkasya bölgesine gelen Türk kavimleri ile ilgili olarak A. Nimet Kurat'ın "IV.-XVIII. yy'larda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri", Károly Czeglédy'in "Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü", Mirfatih Zekiyev'in "Türklerin ve Tatarların Kökeni", İbrahim Kafesoğlu'nun "Türk Milli Kültürü", Z. Velidi Togan'ın "Umumi Türk Tarihine Giriş" tetkik kaynaklarından faydalanılmıştır. Hunların Kafkasya'daki tarihleri ile ilgili Yusuf Caferov'un "Gunni Azerbaycan" (Hunlar Azerbaycan'da) eseri vardır.

Bölgeye gelen Türk kavimleri ile ilgili olarak çok sayıda makale yayınlanmıştır. Mehmet Tezcan'ın "V. yy'da Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", Fahrettin Kırzıoğlu'nun "Köktürklerin En Batı Kolu Hazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Yağdırma Geleneği", Tarık Dostiyev'in "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", Mirfatih Zekiyev'in "Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları", Istvan Zımonyı, "Bulgarlar ve Ogurlar", Adilhan Adiloğlu'nun "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", Plamen S. Tzvetkov'un "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni", Osman Karatay'ın "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", Şerif Baştav'ın "Sabir Türkleri", Saadettin Gömeç'in "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi" vb. makaleler tezin ikinci bölümüne kaynak olmuştur.

Hazarlar ile ilgili olarak yapılan çalışmalara bakıldığında Hazar tarihi açısından en önemli çalışmalardan biri M.İ. Artamonov'un "Hazar Tarihi"dir. P.B. Golden-A. Zajaczkowski'nin "Hazarlar ve Musevilik", D.M. Dunlop'un "Hazar Yahudi Tarihi", Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan VII-IX. Asırlarda", Zekeriya Kitapçı, "Türk Boyları

Arasında İslam Hidayet Fırtınası Moğollar Arasında İslamiyet", eserleri bunun yanı sıra Z. Kitapçı'nın "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", Şerif Baştav'ın "Hazar Kağanlığı Tarihi", Mehmet Çog'un "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", Mustafa Demirci'nin "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler", Kevin Alan Brook "Hazar-Bizans İlişkileri" gibi makaleleri de önemlidir.

Kıpçaklarla ilgili olarak S.M. Ahincanov'ın "Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar", İsmail Mehmetov'un "Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı", Ahmet Gökbel'in "Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarih)", Eliyeva Lale Ağamirze Kızı "Kıpçaklar ve Azerbaycan (etnogenez kontekstinde)" önemli kaynaklardır. Tuncer Gülensoy'un "Kafkaslarda Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri", Mustafa Safran'ın "Kuman Kıpçaklar", Ahmet Gökbek'in "Kıpçaklar/Kumanlar", Engin Ayan'ın "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri" makalelerde kullandığımız kaynaklardandır.

Selçuklular üzerine çalışmalara bakıldığında Yaşar Bedirhan'ın "Selçuklular ve Kafkasya" eseri saha açısından önemlidir. M.H. Yinanç'ın "Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi", E. Honigman'ın "Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı", S.G.Agacanov'un "Selçuklular", Osman Turan'ın "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti", Mehmet Altay Köymen'in "Alp Arslan ve Zamanı" kaynak olarak kullanılmıştır. Kabil Eliyev'in "Cenubi Kafkaz Selçuk Ağalığı Devrinde", R.A. Hüseynof'un "Malazgirt ve Kafkaslar", Nebi Gümüş'ün "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", Ali Sevim "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", Yunus Nesibli "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", Erol Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani" gibi makaleler Selçukluların Kafkasya politikaları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

GİRİŞ

1. Kafkas-Kafkasya Adlarının Menşei ve Tanımları

Kafkasya denildiğinde büyük bir tarih, etnik ve coğrafi bölge düşünülür[1]. Bu coğrafi bölge tarih boyunca birçok ırka barınak olduğu için son derece zengin bir çeşitlilik göstermiştir. Buna rağmen Kafkasya adının kimler tarafından ve ne zaman verildiği kesin olarak bilinmemektedir[2].

Kafkas ve Kafkasya adı ilk defa eski Yunan yazarlarından Aiskhylos'un M.Ö. 490 yılında yazdığı "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" adlı eserinde anılan Kavkasos dağı deyiminde görülür[3]. Karadeniz ile Kuban ırmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminin kuzeyindeki yerli ahalinin, yani bugünkü Adigelerin (Çerkeslerin) Milli adı olarak Kavkas deyimi, eski Yunanca yazılı yerli efsanelerden M.S. 430 yılında Gürcü alfabesine çevrilen destandaki Gürcü tarihi Kartlis-Çkhovreba'da geçmekte ve Lekan (Dağıstan'daki Lak ve Lezgiler) kavminin batı komşusu olan halkın ataları bu adla anılmaktadır[4]. Kavkas adı eski Yunanlılardan Romalılara "Kavkasus" biçiminde geçmiş ve Kafkas sıradağlarının adı olarak kullanılmıştır[5].

Bölgeye, Kafkasya adının Dağıstan yerlileri tarafından Miladi 479 tarihinden itibaren verildiği de bilinen bir gerçektir[6]. Bir görüşe göre ise, Eski Yunanlıların "As" dedikleri Kafkas bölgesi bugünkü Asya kıtası tabirinin temelini oluşturmaktadır. "Asların dağı" anlamındaki Kafkas adı, As toplum bünyesinin bir parçası olan eski Med dili sayesinde (Kuh asi, Koghasi) mevcut şekli ile korunmuştur. Kog As'ın Fars diline göre ifade şekli "Kuas"dır. Asetinler (Osetler) ise bu unvanlarını kendi bünyelerinde koruyan dağlılardır[7].

Kafkasya adı ile ilgili olarak araştırmacıların çeşitli tespitleri olmuştur: Lesley Blanch, "Kafkasya adı Sanskrit dilinden gelmedir ve beyaz veya karla örtülü dağlar

---

1 RuslanBetrozov, **Çerkeslerin Etnik Tarihi**, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara, 2009, s.47.
2 Mahmut Bi, **Kafkasya Tarihi**, C.1, İstanbul, 2007, s.11.
3 Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul, 2007, s.39; SergeyAnimisof, **Kafkas Klavuzu**, (Çev. Bn. Sadık), İstanbul, 1926, s.1; M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara, 1993, s.XV; Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", **Yeni Türkiye**, 3/16, Ankara, 1997, s.1898.
4 Mahmut Bi, **a.g.e**, s.1; M. Fahrettin Kırzıoğlu, **a.g.e**, s.XV; Ufuk Tavkul, **a.g.e**, s.39; Ufuk Tavkul, **a.g.m**, s.1898.
5 Ufuk Tavkul**, a.g.e**, s.39; Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, İstanbul, 2005, s.17; SergeyAnimisof, **a.g.e**, s.1.
6 Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, 2000, s.39; R. Özey, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**, İstanbul, 1996, s.42.
7 Mustafa Aydın, **a.g.e**, s.17; Bkz. Fetgerey Şöenü, "Lezgiler Kimlerdir", **Yeni Kafkas**, 1/5, (Eylül-Ekim 1957), s.17.

demektir"[8]. Orhan Alpaslan (Sımha), "(Kaf)+(Kas), (Beyaz Kaya)+(Yanan Kaya), (İlkel adamın kayası: Gelişkinin Dağı, Beyaz: Kar, Yanan: Yanardağın alevi, sonuç: beyaz, ya da Karlı Yanardağ: Kafkas)"[9]. Ömer Rıfkı (Çecuk), "Adigelerde (Kâfi) diye bir kelime vardır. Beyaz veya ışık veren anlamındadır. (Kâse) Güzel dağ ve ikisi yan yana (Kafkas) ışık veren Beyaz dağ demektir"[10]. Mehmet Karpat, "Plinius, İskitler Kafkas dağlarına kendi dillerinde (Graucasum) yani (Akar) dediler, demektedir"[11]. Julius Von Klaproth, "Tatarların bu dağa "Jalbuz" (Buz Yelesi), Nogaylar "Yıldız Dağları", Türkler "Kafdağı", Gürcüler "Yalbuz" derler. Kafkas adı Kafkasyalılara yabancı bir kelime olup, bu ad belki "Koh Kaf " (Farsça kuh: dağ)'dan türemiştir"[12]. Şerafeddin Erel, "Kafkas adı Farsça'da (dağ) anlamına gelen (kuh) ile eski Türkçe'deki (beyaz) anlamına gelen (kas) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir"[13]. Ali Keskin (Çurey), "…Kafkas sözcüğü (Adigece'de): QE (mezar), FE (satıh, der, yüzey) ve QES (yetiş, yetişmek) sözcüklerinden oluşan birleşik bir sözcüktür. Anlamı: (mezarlığa yetişmek). Geniş anlamda ise (bir törene yetişmek)'tir. (QES VERİ QAFE) (QA'FE'QES)"[14]. B. Ömer Büyüka, "… Abhaz dilinin Kolkhide şivesinde Xu, Khu ve Kuban (Aşuva) şivesinde Ku kelimesi (dağ) demektir. Her iki Abhaz şivesinde de awı, aw, au kelimesi de uzun demektir. Bu iki kelimenin bileşiği olan Xuaw, Xuau, Kuaw, Kuau (Uzun dağ), Xuaw Kas, Kuaukas, Kuaukas (Kasuzun dağı, Kas sıra dağları) anlamındadır"[15]. Şerafeddin Erel, "lek- Gazi Kumuk lehçesinde (Kavka), Dargı lehçesinde (Karka) kaya anlamına gelmektedir. Böylece Kafkas adı, Lezgi dilinde (Kas'ların dağı) anlamına gelmektedir"[16]. Musa Ramazan, "Eski Yunan mitolojisine göre, Dev (Promete), Kafkas kayalıklarında zincire vurulmuştur. Zincire vurulmuş hayalciler olarak eski çağın (M.Ö. V. yy) Yunan mitolojisinde, "Kafkas" adının karşılığının Yunanca bir söz olan "Kaykazos"dan geldiği söylenir. Anlamı da (dev

[8] LesleyBlanch, **Cennetin Kılıçları**, (Çev. İzzet Kantemir), İstanbul, 1978, s.30.
[9] Orhan Alpaslan Şımha, "Bugünkü Kafkasya", **Kafkasya Üzerine Beş Konferans**, İstanbul, 1977, s.175.
[10] Ömer Rıfkı Çeçuk, "Dünyadaki Dil Ölçüleri İçinde Çerkes Dili", (Çev. Vasfi Güsar), **K.K. Dergisi**, S.26, Ankara, 1970, s.20.
[11] Mehmet Karpat, "Karadeniz Otokton Halkı Kimmerler ve İskitler", **Kalgay Dergisi**, 2/6, Bursa, 1997, s.16.
[12] Mahmut Bi, **a.g.e**, s.1-2; Bkz. Julius VonKlaproth, **Reise in den Kaukasusundnach Georgien**, I, Halle und Berlin 1812, s.299-302.
[13] Şerafeddin Erel, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul, 1961, s.1.
[14] Ali Keskin Çurey, **Sözcüklerin Dilinden Adigeler**, İstanbul, 1989, s.23.
[15] Ömer Büyüka, **Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar İlk İnsanlar Kafkas Gerçekleri**, C.II, İstanbul, 1986, s.4.
[16] Şerafeddin Erel, **a.g.e**, s.1.

ilahların ülkesi) demek oluyor"[17]. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Karadeniz ile Kuban (psij) ırmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminin kuzeyindeki yerli ahalinin Milli adı olarak "Kawkas" deyimi, eskiden Yunanca yazılı yerli efsane ve vakayinamelerden sonra, 430 yılında Gürcü alfabesine çevrilen destanî Gürcü tarihi "Kartlisckhovreba"da geçmekte velâkin (Dağıstan bölgesindeki Laklar ve Lezgiler) kavminin batı komşusunun ataları, bu "Kaspi" adıyla anılmaktadır"[18]. İsmail Berkok, "Kafkas coğrafi adının aslı olan Kas kelimesi Kaos (Chaos) tabirinden alınmış olabilir."; "iptidai madde unsurlarının birbiri ile karışması ve kaynaşması anlamına gelen bu 'kaos'u jeolojik bir devreyi ifade eden bir mevhum olarak kabul edebiliriz." diye söz etmektedir[19].

Met Çunatuko Yusuf İzzet, "Kadim Kafkasya" adlı eserinde, Kafkas adının kaynağı ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürmektedir: "KuQua (Kueqes): Sevimli çocuk demektir. (Qas Kabardey şivesiyle, Ça's (Tsch'as Kuban şivesiyle sevimli anlamındadır.) Örneğin, Thayıç'as (thaytsch'as) ilahın sevgilisi, Allah'ın sevgilisi anlamındadır. KueQes kelimesi de "son evlat, evlatların sonuncusu, en ufağı" anlamındadır.) Kavg'ass: Kabardey şivesiyle (orada) "öldürülmüş, ortadan kaldırılmış" anlamındadır. Kuban şivesiyle Kavçığ (Kavtsch'ıg) denir. Kafkus (Kafkoes): Bu ifade, "Kaf dağında oturan" demektir. Kus (koes) kelimesi yüksek yerlerde ve (Te's) veya (De's) kelimesi de düz yerlerde oturan anlamlarından oluşmuştur. KafKuas (Kafkueas): "Kafzade As" demektir. As kelimesi Çerkes (Adige) dilinde halim, sakin demektir. Bu, Strabon'un Kuzey Kafkas kabilelerinden olarak zikrettiği ve asıl (As memleketi Propre Asie) diye yâd ettiği bölgenin eski ahalisine ve Dubuo'nun aradığı As kabilesine aittir. Abaze kabilelerinden (Asghe)'lerin bu lakabı korumuş olmaları da muhtemeldir. KafQ'es: (Kaf)'ın en küçük oğludur. KafYQ'as (YÇ'as): (Kaf)'ın sevdiği kişi. Kekuass: Çerkesce (Adigece)'de gelmek anlamında olan Kakuen kelimesinden, Kabardey şivesiyle, (O geldi (il) estvenu) anlamına gelir. (Kuban şivesiyle Kekuag denir.) Kau Kon (Cau Cone) kelimesinin tetkikinde:

1. Kafkue Vonue: Kafzadenin evi, ihtimal ki (Kafon) kabilesine ilk ismi veren ailedir.
2. Kakon (Kakoen): Gelmek demektir. (Fakat bu kelimede Cau (Kaf) kelimesi yoktur.)
3. Kafkun (Kafkoen): Bu kelimeye belki (Kaf) dağına gitmek anlamı verilebilir.

Kafcau kelimesinin tetkikinde, gerek Kafkas, gerekse Caucone kelimelerinde başlı başına bir Kaf kelimesinin varlığı ortadadır. Buna yakın olarak Çerkes (Adige)

---

[17] Musa Ramazan, **Dağıstan ve Laklar**, İstanbul, 2002, s.17.
[18] Fahrettin Kırzıoğlu, **a.g.e**, s.XV.
[19] İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958, s.43.

dilinde gemi anlamına Kuah ve çıplak, malsız anlamında olan Qaf (Qaffarisi ile kabardı suyu) ve Dzaf (Kuban şivesiyle) kelimeleri mevcuttur”[20].

Geybullayev’in tespitlerine göre de: “Kafkas adı ilk olarak Kafkas dağlarının bir kısmının adı olarak kaydedilmiştir. Sonra bütün Kafkasya dağlarının adı olarak geçer. Toponimlerde böyle durumlar sıklıkla zuhur etmiştir. Mesela, Kaspiler «Kaspi denizinin» sahillerinin belirli kısımlarında yaşıyorlardı. Sonraları ise bütün Kaspi denizi onların adıyla çağrıldı. Denilebilir ki, önceleri Kafkas dağlarının Derbent bölgesindeki kısmı Kafkas adlandırılmış, sonraları ise bütün Kafkas’a mal edilmiştir”[21]. Kafkasya adı, Arap ve Fars dillerinde de yer edinmiştir. Kafkasya bölgesinde değişik etnik kökenden gelen toplumların bir arada yaşadığını gören eski Arap coğrafyacıları ise, Kafkasya’ya “Cebelü’l-Lisan/Diller Dağı” adını vermişlerdir[22]. “Diller Dağı” olarak Kafkasya için Romalı koloniciler, burada yaşayan insanlarla iletişim kurabilmek için bir söylentiye göre yanlarında; yetmiş, bir başka söylentiye göre de yüz otuz çevirici (tercüman) bulundurduklarına dair bilgilerde vardır[23]. “Qaf” sözü “dağ” anlamına Fars dilinde kullanılan “kayfa” kelimesinden alınmış ve biraz ses ve şekil değişikliğine uğramıştır. Kaf dağının birçok anlamlarından biri de, arzla ilgilidir. Buna göre; Asya dağlarının İslam âlemini kuzeyden kuşatan yüksek dağ silsilelerinden, özellikle Kafkaslar ve Kuzey İran’daki dağ silsileleridir[24].

Kafkasya adı ilk kez eski Yunan kaynağında geçen Kafkas oronimi (dağ adı) eski Türk dilleri esas alınarak da açıklanmıştır. Bu dağın adı ile ilgili olarak çeşitli milletlerde aynı fonetik özellikler de kaydedilmiştir: Orta Fars dilinde (M.S. 3. yy) Kapkoh- «Kapdağı», aynı yazının Yunan varyantında Kaz Orous «Kazdağı» (bu Dede Korkut’taki «Kazlık» oronimi ile mukayese edilebilir); eski Ermeni ve eski Gürcü dillerinde yine buna uygun olarak Kapkoh, Kafkaz ve Kafkas; IX-XI. yy Arap coğrafyacıları Gabk yazarlar, orta çağların doğu edebiyatında Gaf yazılır. Bizim için asıl önemli konu Türk dilli kavimlerde Kafkas ismi nasıl kullanılmıştır? Başkurt masalı -Altınduki Batır- «Kaf Tauı», -Köroğlu- destanının Özbek varyantında «Kuy Kaf», Türkmen masallarında «Kay Kap» vs. Azerbaycan devlet hizmetlisi ve şairi Şah İsmail Hatayi «Gaf»’ı («Gulleye Gaf») gibi kullanır[25]. Geybullayev, bu açıklamaların verdiği

---

[20] Med Cunatuko Yusuf İzzet, **Kadim Kafkasya**, İstanbul, 1334-1918, s.21-24.
[21] G. A. Geybullayev, **K etnogenezu azerbaydjantsev**, Baku, 1991, s.300.
[22] Pavel Dolukhanov, **Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı**, (Çev. Suavi Aydın), İstanbul, 1998, s.24.
[23] N. Gök Aksamaz, **Kuzey Kafkasya Mitolojisi Nartlardan Beri**, İstanbul, 2001, s.22.
[24] M. Streck, “Kaf Dağı”, **İA**, C.VI, İstanbul, 1967, s.59-61.
[25] G. A. Geybullayev, **a.g.e**, s.300.

istikamette der ki, “bu söz Türk kapu(g) «kapı», «geçit» (şimdi Kuzeydoğu Azerbaycan’daki Baba dağ’ın bir kısmı Kapıg adlanır) ve kas etnonimi «kasların geçiti»’dir. Gerçekten de eski Kaspiler Derbent bölgesinde yaşıyorlardı ve bu bölge eski kaynaklarda «Kaspi Geçiti» olarak adlanılırdı. Yine onun fikrince Türk kapu(g), kapıg Arapça Gabgı, Fars kaynaklarındaki Gaf sözlerine karşılık gelir. Tesadüfen olduğu düşünülmeyen Dede Korkut destanında bu dağ, Kazlıg (Kaslıg) adlandırılır, yani kas etnonimi ve aitlik eki –lık kısımlarından oluşur. Kafkas adının Türk dillerinde varlığı tesadüfî değildir. Nitekim Mavr-Serviy Gonarat (M.S. IV. yy) yazar ki: “Kafkas «İskitya’da dağdır»”. Antik tarihçilerden Pavel Orosiy Kafkas’ın birçok adının var olduğunu yazar. Pliniy de ise İskitlerin Kafkas dağlarını Kroukas yani «kar gibi ak» olarak tasvir ettiği yazılır”[26].

Kafkasya bölgesi “kas” adı verilen Kafkas ırkına mensup halkların teşkil ettiği bölgedir. Bu konuyla ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgileri şu şekilde aktarmamız mümkündür: Kavim adı olan Kaspi: kaspi sözcüğünün içindeki –pi, tarih öncesinde bütün Kafkasyalıların ortak kullandıkları bir ektir. Türkçe’deki –lar, ler ekinin karşılığıdır. Aynı ek, kaynakların Batsça’da (yani Tuşça) halen canlı olarak kullanılmaktadır. O halde Kaspi: kaslar demektir. “Kaspi denizi” de doğal olarak Kasların denizi olmaktadır[27]. M. F. Brosset, “Togarma’nın çok kuvvetli şanlı sekiz oğullarının adları Haos, Kartlos, Bardos, Mavokan, Lekos, Heros, Kavkas ve Egros idi.”- “Togarma, memleketi ve ailesini sekiz kahramanın arasında taksim etti.”- “Togarma, seçkin kahramanlar olan Lekos (Lekan) ve Kavkas adı oğullarını, Kafkas’dan Derbend denizine (Hazar denizine) akan büyük nehire kadar uzanan bu ıssız memlekete götürdü. Lekan’a, Derbend denizi ve Büyük Lomeh (Terek) nehrine kadar olan yerleri ve Büyük Hazar nehrine kadar uzanan sahayı (Terek ile Volga arası), Kavkas’a da, Lomek’in batısında Kafkas’ın nihayetine kadar olan toprakları verdi”[28]. Z. V. Togan, “Ahemenid hükümdarı Kserks’in (M.Ö.486-465) seferleri sırasında, Orta Asya’da Baktralılarla beraber, Sagarti yani Sakalılar ve Kaspi zikrolunmaktadır. Yunan müelliflerinin Kür nehri mansaplarında yaşayan bir kavmin sıfatıyla bahsettikleri bu Kaspiler, ne İran ne de Turan (Türk) ırklarına mensuptu, onların Kafkas ırklarına

---

[26] **a.g.e**, s.300-301.
[27] T. Cemal Kutlu, “İlkçağlardan Günümüze Kadar, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu’daki Çeçence Yer Adları”, **Nart Dergisi**, S.34, Ankara, 2003, s.24; İsmail Berkok, **a.g.e**, s.58.
[28] M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, (Türkçesi: H.D.S Andreasyon), Ankara, 2003, s.2, 4.

mensup bir kavim olduğu sanılıyor”[29]. Barasbi Baytugan, “şimdiki Dağıstan bölgesinin yerinde eskiden “Albanya Devleti” bulunuyordu. Plinius ve Ptolomeus coğrafyalarında, Albanya’nın kuzey sınırlarının belirlenmesinde Sulak ırmağı büyük önem taşımaktadır. Bu ırmağı o dönemde, ırmağın kuzeyinde yaşayan Kas halkına dayanılarak Kas adıyla anmışlardır. Sözü geçen ırmağı Gazi Kumuklar (Laklar) ve Darginler, hala Kas olarak adlandırıyorlar”[30]. Kemal Balkan’ın belirttiğine göre, “Kafkasya bölgesinde yaşayan “Kas” kavmine Akadca çivi yazılı vesikalarda “Kassû” denmektedir. Onların kendilerini “Galju” diye adlandırdıklarını, klasik devir müellifleri de “Kossaeer, Kassitler, Cassites” gibi adlarla anmaktadırlar. M. Şemseddin Günaltay “Kassitler”, Arif Müfid Mansel ise “Kassitler” veya “Kaslar” olarak eserlerinde zikretmişlerdir”[31]. İsmail Berkok, “Kafkasya’ya giren ilk insanlar veya Kafkasya’da ilk teşekkül eden toplumun kendilerine ‘Kas’ dediklerinden söz etmektedir”[32].

Rönesans devrinden sonra hümanistlerin eserlerinde Kafkas adı “Caucasus” diye anılmaya başlanmıştır. Çar I. Petro döneminde, Ruslar 1722 yılında Kafkasya’nın Dağıstan kıyılarını işgal ettiler. I. Petro’nun Petersburg şehrinde kurduğu imparatorluk ilimler akademisi bilim adamları, Rusların yeni işgal ettiği bu bölgeyi tanımlamak için tarihteki Kavkasos coğrafya adını kullandılar[33]. Karadeniz’den Hazar denizine kadar uzanan sıradağlara ve kuzeyindeki bölgelere Ruslar Kavkaz demişlerdir. Dağların ardındaki Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’a da “Kafkas ötesi” anlamında Zakavkaz adını vermişlerdir[34]. Kafkas teriminin Türk literatüründe ilk defa kullanımı 1856 Paris Konferansı’ndan sonra Memalik-i Kafkasya ve Cebel-i Kafkas olarak geçer[35].

---

[29] Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s.23.

[30] Barasbi Baytugan, “Şimali Karadeniz Havzasının Kadim Ahalisi”, (Yay. Hzl. Yılmaz Nevruz), **Birleşik Kafkasya Konseyi Dergisi**, S.33, Ankara, 2002, s.19.

[31] Kemal Balkan, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, **Belleten**, XII/ 48, Ankara, s.724.

[32] İsmail Berkok, **a.g.e**, s.43, s.58-59.

[33] Fahrettin Kırzıoğlu, **a.g.e**, s.XV; Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul, 2007, s.39; Ergin Ayan, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi **”, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, I/2, Ordu, 2010, s.21; Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, İstanbul, 2005, s.21-22.

[34] Ufuk Tavkul, “Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya”, **Yeni Türkiye**, 3/16, Ankara, 1997, s.1899.

[35] Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12,** Neşir. Cavit Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 90-10.

2. Kafkasya Coğrafyası

Kafkasya sözcüğüyle; Azak denizi, Mani çukurları, Hazar denizi ve Karadeniz arasında kalan Apşeron yarımadasından başlayarak, kuzeybatı istikametinde toplam 1200 km uzunluğunda ve 110-180 km genişliğindeki Kafkas dağlarının her iki yanında uzanan topraklar kastedilir[36].

Karadeniz ile Hazar denizi arasında doğu-batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarda beş bin metreyi aşan sıradağlar günümüzde Kafkaslar adıyla tanınmaktadır[37]. Bu bakımdan Kafkas sıradağları Kafkasya'yı Kafkas ötesinden ayırırken, Avrupa sınırının da güneydoğu bölümünü oluşturmaktadırlar. Eski dünyanın (Asya, Avrupa, Afrika) içerisine sokulmuş ve birbirine bağlı iç denizlerin meydana getirdiği bir su yolunun doğu ucudur. Bu su yolu, Akdeniz, Ege denizi, Marmara denizi, Boğazlar, Karadeniz ve Azak denizinden ibarettir[38]. Bugün siyasi, coğrafi, etnik ya da kültürel sınırlar açısından ele alındığında, karşımıza birbirinden farklı sınırlara sahip birkaç Kafkasya tanımı çıkmaktadır.

Harita 1. Kafkasya Siyasi Haritası (www.google.com.tr)

---

[36] Faruk Kocacık-Mehmet Eser, "Migration into Anatolia fromtheCaucasus (An Example of Sivas Province)", **Zeitschriftfürdie Welt der Türken Journal of World of Turks**, Vol.2, No.1, 2010, s.188.

[37] Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, İstanbul, 2002, s.11.

[38] A. Hazer Hizal, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Ankara, 1961, s.13.

Coğrafyacılar, Kafkasya'yı kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölmüşler. Kuzey Kafkasya- Güney Kafkasya isimlerini literatüre sokmuşlardır. Bu tarife göre Kuzey Kafkasya denildiğinde, bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyetleri akla gelmektedir. Yine bu tarife göre, Güney Kafkasya ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ile Abhazya, Acara, Dağlık Karabağ, Nahcivan Özerk Cumhuriyetleri ve Güney Osetya bölgesinden oluşmaktadır. Güney Kafkasya bölgesinin literatürdeki asıl adı Kafkas ötesidir. Rusların bu bölgeye verdikleri Zakavkaz, İngilizlerin verdikleri Transcaucasus, Osmanlı ve Arapların verdikleri Mavera-i Kafkasya adları Güney Kafkasya değil, Kafkas ötesi anlamındadır. Dolayısıyla Kafkasya, Kafkas halkları adı verilen Adige, Abhaz-Abazin, Kabardey, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halklarının yaşadığı etnik ve kültürel coğrafyanın adıdır[39].

Harita 2. Kuzey Kafkasya-Güney Kafkasya Bölgeleri
(http://www.kafkasevi.com)

[39] Ufuk Tavkul, **a.g.e**, s.11-12; Alpaslan Ceylan, "Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri", **II. Uluslar Arası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, Kars, 2009, s.109.

Ufuk Tavkul'a göre, Kafkasya bölgesini Güney ve Kuzey Kafkasya olarak değil Kafkasya-Kafkasya ötesi olarak değerlendirmek doğru olacaktır. O bu durumu şöyle açıklar: "Kafkas halkları yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada benzer tarihi, etnik ve sosyo-kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilenmişler ve birbirleriyle karışarak akraba topluluklar haline gelirken, ortak bir Kafkas kültürü etrafında birleşmişlerdir. Bu bakımdan, Kafkasya halkları toplumsal yapı ve kültür açısından Kafkas ötesindeki milletlerden oldukça farklı özellikler taşımaktadırlar. Tarihi, etnik ve sosyo-kültürel sınırlar açısından ele aldığımızda bu bölgeyi Kuzey Kafkasya-Güney Kafkasya biçiminde değil, Kafkasya-Kafkasya ötesi biçiminde tanımlamak ve değerlendirmek doğru olacaktır"[40].

Tarihi literatürde bakıldığında, Arap coğrafyacıları Kafkasya için çeşitli tanımlamalar yapmışlardır. Genel anlamda "Arran ülkesi"[41] "Cebelül-Elsan"[42] veya "Hazar ülkesi"[43] dedikleri bu memleket hakkında klasik Arap coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde Kafkasya'nın coğrafi sınırlarının tespiti zor görülmektedir. Bu klasik eserlerde, Kafkas halkının sosyal yaşantısı, mali ve iktisadi durumları, örf adet ve ananeleri hatta şehirlerinin durumları hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Fakat bölgenin coğrafi hudutları üzerinde aynı önem gösterilmemiştir. İbn Rusteh, el – 'Alak el- nefîse adlı eserinde Kafkasya'yı diğer klasik İslam coğrafyacılarında olduğu gibi, Hazar ülkesi olarak tarif etmektedir: "Hazar ülkesi geniş bir ülke olup bir taraftan tepelerinde Tülas ve Lavarların bulunduğu büyük bir dağa bitişir. Bu büyük dağ Tiflis diyarına kadar uzanır"[44]. Kafkasya bölgesini tanımlayan Mesudî, Kafkas dağlarını tabii bir sınır olarak kabul etmekte ve dağın kuzeyinde bulunan bölgeye Babü'l – ebvab'dan itibaren Hazarların ülkesi[45] demektedir. İdrisi, Hazarların ülkesini (Kafkasya'yı) anlatırken; "Hazar ülkesi Dihistyan, İran, Deylem, Azerbaycan, Mukan, Babü'l-Ebvab'ı da içine alan ve Karadeniz'e kadar uzanan bölgedir"[46] demiştir. Kafkas dağlarına; "Yecüc ve Mecüc'ü kuşatan bu dağ olup etrafı diktir (…) bu dağın arkasında Yecüc ve

---

[40] **a.g.e**, s.11-12.

[41] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.42; İsmail Berkok, **a.g.e**, s.4; M. E. Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, İstanbul, 1993, s.2; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1998, s.36.

[42] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.42; J.F. Baddaley, **Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil**, (Çev. S. Özden), İstanbul, 1989, s.22.

[43] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.42; Ramazan Şeşen, **a.g.e**, s.110-111.

[44] N.M. Velihanlı, **IX.- XII. Asır Arap Coğrafyaşunas Seyyahları Azerbaycan Hakkında**, Bakı, 1974, s.53.

[45] Ramazan Şeşen, **a.g.e**, s.45.

[46] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.42; Bkz. G. Le Strange, **The Land of the Eastern Calıphate**, Tahran, 1994, s.200.

Mecüc ülkesinin şehirleri bulunur"[47] diye ilave etmektedir. İdrisî altıncı iklimin altıncı cüzünde; "Hazar ülkesi iki deniz (Hazar denizi-Karadeniz) arasında büyük bir ülkedir. Hazar ülkesinin hükümdarı Türk'tür"[48] demiştir. İbnü'l – Fakih, Kitabü'l-Buldân'da, "Mervan b. Muhammed vali olunca Hazar ülkesini fethetti"[49] derken, Hazar ülkesi içerisine Ermenistan ve Azerbaycan'ı da katmaktadır.

3. Kafkasya Bölgesinin Jeopolitik-Jeostratejik Önemi

Kafkasya, coğrafi konumu itibariyle Avrupa-Afrika-Asya ana kolları arasına girmiş olup ve 5.000 km uzunluğundadır. Akdeniz-Ege denizi-Boğazlar ve Marmara denizi-Karadeniz-Azak denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin oluşturdukları bir su koridorunun doğu ucunda bulunmaktadır. Aynı zamanda Hazar denizi ile de doğuya sokulup ve bağlanmış bir konumda olduğu görülmektedir. Ayrıca, Fırat ve Dicle ırmakları da, bu koridoru ortaya çıkaran, Hazar denizi ile Karadeniz ve Akdeniz'in, Hint Okyanusu'na kolaylıkla bağlanmalarını sağlayacak, bir konum ve istikamete sahip bulunmaktadır. Bu durum Kafkasya'nın kuzey-güney ve doğu-batı yollarının birleştiği bir bölgede olduğunun göstergesidir[50]. Jeopolitisyen Mackinder, eski dünyanın Avrasya kıta blokunun uzun doğu-batı ekseninin dünya tarihinin coğrafi ekseni kabul eder. Bu eksenin merkezindeki geniş bir bölgeyi de bütün dünyaya egemen olma emeli taşıyan, bu emeli gerçekleştirme istidat ve potansiyeli kazanacak bir gün için en uygun genel karargâh değerinde görür ve "Kalpgâh" olarak tanımlar[51]. "Kalpgâh" olarak tanımlanan bu bölgede yer alan Kafkasya'nın üç kıta arasında tarihte oynadığı kilit rolü dikkate alan Pavel Dolukhanov, eski Ortadoğu'nun çevre ve etnik yapısını incelerken, coğrafi bölgenin vazgeçilmez bölgesi Kafkasya'yı unutmamıştır[52]. Arnold Gehlen ise, yüksek kültürün Kafkasya bölgesinin de dâhil olduğu "verimli yarımay"da doğduğunu ve bütün öteki kültürlerin, bu ilk kültürün devamı olduğu varsayımını dilegetirir[53].

Avrasya ekseni üzerinde merkez bölgesinde, bir taraftan tüm Akdeniz ve Avrupa ülkelerine doğrudan doğruya yön veren Karadeniz ile öte yandan İran'a, Hindistan'a ve

---

[47] Ramazan Şeşen, **a.g.e**, s.116.
[48] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.43; Ramazan Şeşen, **a.g.e**, s.12.
[49] Ramazan Şeşen, **a.g.e**, s.191; İbn el Fakîh, **Kitab el-büldân**, (Nşr. De Goeje), Leyden, 1885, s.294.
[50] İsmail Berkok, **a.g.e**, 1958, s.10-11.
[51] Mahmut Bi, **a.g.e**, s.110; Muzaffer Özdağ, **Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği**, Ankara, 2003, s.283.
[52] Pavel Dolukhanov, **Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı**, (Çev. Suavi Aydın), İstanbul, 1998, s.109.
[53] Arnolg Gehlen, **İnsan**, (Çev. Bedia Akarsu), İstanbul, 1973, s.30.

tüm Asya kıtasının içlerine kadar açılma olanağı sağlayan Hazar denizi arasında çok sağlam bir "Çerkes Eyeri"[54] konumunda olan Kafkasya, aynı zamanda kuzey-güney, doğu-batı yönlerindeki ana yolları, giriş çıkışları, tarihi kavimler kapısını denetleyen geniş bir müstahkem bölge[55], doğal, yalçın bir kale konumundadır. Bereketli ve verimli olan ülke aynı zamanda önemli ve büyük ticaret yollarının kavşak ve uğrak yeridir. Tarihin ilk çağlarından beri mevcut olan doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının (Kuzey İpek yolu, Kürk yolu) önemli bir kısmının buradan geçmiş olması, bölgenin önemini daha da artırmıştır[56]. Bölgenin önemli yerlerinde kurulmuş olan şehirler hem üretimde rol oynarken hem de bölge ticaretinin gelişmesine yardımcı ve aracı oluyorlardı. Bundan dolayı zaman içinde bölgede büyük ve zengin şehirler ve kasabalar oluşmuştur[57]. Berde, Tiflis, Babü'l- Ebvâb (Derbent) vb. gibi büyük şehirler siyasi ve askeri yönden merkez teşkil ettiği gibi bu mahallerde ticaretin gelişmesi nedeniyle sikkeler basılmaya başlamış ve her biri birer ticari merkez haline gelmişlerdir. X. yy Arap coğrafyacıları bu dönemde Kafkasya ticaretinin önemini kaydetmektedirler. En uzak Rusya, İsveç, Norveç, Almanya ve doğu ile gerçekleştirilen ticaretin Kafkasya'dan geçen ticaret yolları aracılığıyla olduğu bildirilmektedir. Öyle ki, Berde, Derbent, Tebriz ve Ahlat gibi şehirler bu dönemin en büyük merkezlerindendir. Aynı zamanda X. yy. İran coğrafyacılarına dayanarak, burası İslam dünyasının en zengin yeri olarak kaydedilmiştir[58].

Kafkasya, bu jeopolitik önemi nedeniyle tarih boyunca insan yerleşimi ve medeniyetlerinin gelişiminde rol almıştır. Yine bundan dolayıdır ki, bütün tarih boyunca Kafkasya önemini hiçbir devirde yitirmemiştir[59]. Bu doğrultuda denilebilir ki, Kafkasya dünya kavimlerinin göç yollarından biri üzerinde bulunduğundan birçok kavmin ve ırkın birbirine karıştığı bir bölge olmuştur[60]. Özellikle "kavimler göçü" sırasında Orta Asya'dan göç eden kavimler hemen hemen Kafkasya'ya uğramışlar. Gerilerinde ise etnik izler ve kültür değerleri bırakarak yollarına devam ettikleri gibi, bir kısım Ural-

---

[54] Orhan Alpaslan Şımha, "Bugünkü Kafkasya", **Kafkasya Üzerine Beş Konferans**, İstanbul, 1977, s.181.

[55] **a.g.m**, s.181.

[56] M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", **Türkiyat Mecmuası**, C.III, İstanbul, 1935, s.3.

[57] M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul, 1944, s.26.

[58] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.46; A. Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, S.1, İstanbul, 1932, s.7-9; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, S.1, İstanbul, s.37; Ahmet Canbek, **Kafkasya Ticaret Tarihi**, İstanbul, 1978, s.7.

[59] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.44.

[60] C. Arslanoğlu, "Dağıstan, Dağıstan Tarihi ve Şeyh Şamil", **Türk Kültürü Dergisi**, S.214, Ankara, 1975, s.33.

Altay kavimleri burayı kendilerine yurt edinmişler ve eski Kafkas milletleriyle karışıp kaynaşmışlardır. Çağımıza kadar gelen Kafkasların etnik mozaiğinin karışık olmasının sebebi de buna bağlanmıştır[61].

Kafkasların coğrafi konumu, iklimi ve bitki örtüsü yaşamak için uygun bir bölge olma tercihidir. Özellikle Kuban nehri ve çevresi en eski dönemlerden beri önemini korumuştur. Bölgeye de adını veren nehir Rion, Kura ve Terek nehirler ile birlikte bölgenin dört büyük nehri arasında sayılmaktadır. Başlangıcını oluşturan Hurzuk, Ulu-Kam ve Uç-Kulan adlı kolları Kuban'ın düzlüğe çıktığı dar geçidin önünde kendisi ile birleşmektedir. Nehir önce ormanlık dağ geçitlerini aştıktan sonra, bozkırdan batıya doğru akmaktadır. Kuban'a diğer akarsu kolları da karışmaktadır. Onun önemli kollarından birisi Azak denizine, diğeri ise Karadeniz'e dökülür. Ayrıca kısmen Azak denizine ve kısmen göl ve bataklıklara dökülen çay ve ırmaklarda bulunmaktadır. İşte bu coğafi konumundan dolayı Kuban havzası en azından Kalkolitik devirden başlamak üzere eski kültürlerin ortaya çıktığı bir coğrafya olmuştur. Aşağı Kafkasya'da çeşitli kültürlerin oluştuğu dikkati çekmektedir. Yüksek dağların bulunduğu kültür coğrafyasında Urmiye gölü önemli bir yer tutmaktadır. Büyük dağları Hazar denizine dökülen Kızıl-Özen, Urmiye gölüne dökülen Acı çay ve Cıgatu gibi nehirler ile delinmiştir. Aras nehri, Mugan sahrasına gelinceye kadar güneyde Karaca dağ ve kuzeyde Kara dağ olmak üzere, iki dağlık mıntıkanın arasında akmaktadır. Azerbaycan'ın kuzey kısmında ise, Karabağ havalisi ile Kafkas silsilesinin müstesna olmak üzere bu iki sıra dağa dayanan aşağı Kür ile Aras'ın ova ve delta bozkırlarından oluşmaktadır. Kafkasların gerek aşağı gerekse yukarı bölgeleri milattan sonraki dönemlerde olduğu gibi, önceki dönemlerde de iklimi bitki örtüsü, akarsuları, ovaları, yaylak ve kışlak hayatına imkân veren coğrafi kesimleriyle çeşitli toplulukların hayatını sürdürdükleri bir kültür coğrafyası olmuştur[62].

---

[61] Yaşar Bedirhan**, a.g.e**, s.44.

[62] İlhami Durmuş, "Siraklar", **Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I**, 8/43, Ankara, 2002, s.182-183.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ESKİ DÖNEMLERDEN MİLADA KADAR KAFKASYA'DA TÜRKLER

Kafkasya'da bu döneme ait kurgan, balbal, kaya resimlerinde ortaya çıkarılan buluntularda Türk izlerine rastlanmıştır. Sümerlerin bu dönemde Kafkasya bölgesine gelmeleri Türk tarihi açısından önemlidir. M.Ö. II. binden itibaren ise Kafkasya'da Proto-Türk olarak bilinen Kimmer, İskit ve Sarmat kavimleri hâkim olmuşlardır.

1.1. M.Ö. IV. Binyılından II. Binyıla Kafkasya'da Türkler

M.Ö. IV. bin yıllarından itibaren düz yerlerde defin adetlerini içeren geleneksel halk kültürünü temsil eden kurgan anlayışının Hint-Avrupa, Hint-İran ve Kafkas dillerinin hiçbirinde olmadığı kanaati vardır. Bu kelime yalnız Türk dillerinde; qur (dikmek, düzeltmek, toprak dökerek oluşturmak) ve qan (kan)- (ata, soy, nesil)'dan oluşmuştur[1].

Kafkasya'da Proto-Türk kabilelerinin yaşadığına en eski kanıt M.Ö. IV. binyıla ait Nalçık nekropoluna dayandırılıyor. Kimmer ve İskit kültürlerinin kökleri ise M.Ö. III. bin yılları olarak tasavvur edilir. Türk kültürünün M.Ö. II. ve I. bindeki temsilcileri olan Kimmer ve İskitler bozkır kültürünü en iyi şekilde yansıtmışlardır. Korugan'dan gelen "kurgan" tipi mezarlar çadır formunun bir yansımasıdır. Ölüleri koruyan özelliğinden dolayı bu ad verilmiştir. En görkemli İskit kurgan grupları M.Ö. VIII. ve M.S. I. yy'ları arasında Kuban, Taman, Kırım, Dinyeper, Don, Kiev, Poltava, Volga, Ural, Altay, Kuzey Moğolistan ve Batı'da da Macaristan ve Romanya'da kümelenmişlerdir[2]. Maykop kültürünün oluşumunda esas rolü oynayan kurgan kültürüdür. Kültürün doğuş sahası İdil-Ural arasındaki bozkırlardır. Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev'in görüşüne göre maykop kültürü kurgan kültürüdür, kurganlar ise kuzeyden güneye gelmektedir[3]. İlk kurgancılar (kurgan) kültürü üzerine kurulan maykop kültürünün şekillenmesinden çok önceleri, Kuzey Kafkasya'ya gelmeye başlamışlardır. Onlar, Orta ve Ön Kafkasya'da, Maykop kültürünün oluşumundan yaklaşık 200 yıl önce ortaya çıkmışlardır. Kurgan ve Maykop defin tarzları birbirine

---

[1] Süleyman Eliyarlı, **Azerbaycan Tarihi**, Bakı, 2009, s.158.
[2] Alpaslan Ceylan, "Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri", **II. Uluslar Arası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)**, Kars, 2009, s.109-110.
[3] Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, İstanbul, 2008, s.66-67.

oldukça benzemektedir. Geç dönem Maykop kurganlarında Kafkasya kabilelerinin, yerlilerin ve diğer kültürlerin etkisinin izleri tespit edilmektedir. Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev'e göre: "Asırlar boyunca bozkır (kurgan) kültürünün Kafkas kabilelerinin kültürleriyle karışımı gerçekleşmiştir. Kurgan setleri altında gerçek Kafkas mezarları ortaya çıkmaya başlamıştır: Taş sandukalar, yer altı mezarları, tabutlar ve benzerleri. Hatta Kafkasya boyuna ait çok özel muazzam taş yapılar olan dolmenler, kurgan setlerinin altına girmeye başlamıştır. Bu bozkır kurgan kültürünün defin geleneği gibi böyle katı bir etnik işareti etkilediğini gösteren çok önemli bir faktördür"[4].

Türkleri temsil eden kurgan geleneği izlerine M.Ö. IV. binde Kafkasya'da rastlanılmasından dolayı kurganın bu coğrafyaya dışarıdan getirildiği düşüncesi ön plana çıkmıştır. Daha sonra kurgan kültürünü esas alan Maykop kültürü ise Türklerin hâkim olduğu coğrafyalarda etkili olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Türklerin M.Ö. IV. binden itibaren Kafkasya coğrafyası ile ilişki içerisinde olduğu düşünülür ve kesinliği yoktur.

M.Ö. III. binyılın ortalarında erken kurganlar dönemi içerisinde Transkafkasya'da yeni ölü gömme ve kurgan türünde mezar biçiminin ortaya çıkmasının nedeni Kuzey Kafkasya'da M.Ö. IV. binden itibaren Maykop, Nalçik ve Mozdok gibi kurganların görülmesidir. Buradaki geleneğin çok eskiye tarihlendirilmesi kuzeyden güneye olarak Avrasya bozkırlarından Transkafkasya'ya doğru erken bir göç kabul edilir[5]. M.Ö. III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında Transkafkasya ve Doğu Anadolu'yu etkileyen bir kısım göç dalgalarının olduğuna dair kaynaklar mevcuttur. Örneğin tüm Doğu Anadolu ve Transkafkaya'da egemen olan tarımsal karakterli, yerleşik erken Transkafkasya kültürü M.Ö. II. binyıla doğru son bularak yerini tümüyle göçebe-çoban karekterli bir yenisine bırakmıştır. Bununla ilgili olarak, birkaç istisna dışında, Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki yerleşme yerleri baştanbaşa ıssızlaşıp yerine pastoral bir yaşantının egemen olduğu yeni bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. Yüksek yaylalarda besicilik yapan bu göçebelerden günümüze mezarlıkları gelebilmiştir. En tanınmışları Martkopi, Trialeti, Kirovakan, Elar vb. olan bu mezarlıklarda yükselen kurgan tipi anıt mezarlar tümüyle yeni bir anlayışın ürünüdür. Bu yeni anlayışı yansıtan kurganlara Doğu Anadolu'da Malazgirt, Doğubeyazıt, Kars ve Ardahan dolaylarında da rastlanılmaktadır. Veli Sevin'e göre geniş bir coğrafyada

---

[4] **a.g.e**, s.67.

[5] Aynur Özfırat, "Ağrı Dağı Kurganları", **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006**, C.I, Ankara, 2010, s.52-64.

beliren ve uzun ömürlü, yerleşik Erken Transkafkasya kültürünün sona ermesine ve yeni yaşam koşullarına yol açan etno kültürel etkenlerin ortaya çıkışında kuzeyli bozkır göçebelerin rolü olması mümkündür[6].

Kafkasya-Transkafkasya'ya bozkır göçebeleri tarafından kurganların taşınmasını Aynur Özfırat şöyle açıklar: "Transkafkasya'da en erken ve en görkemli kurganlar Gürcistan'da M.Ö. III. binyılın ikinci yarısından sonra görülmeye başlar. Erken kurganlar olarak adlandırılan bu dönem erken Transkafkasya dönemi (Kura-Aras) ve boyalı çanak çömleğin görüldüğü Orta Tunç Çağının arasındadır. Bu türde mezar anıtlarının Asya bozkırlarındaki geçmişi ise M.Ö. V. binyılın ikinci yarısına değin uzanır. Bu kültüre ait insanların sonradan çeşitli yönlere özellikle batıya doğru yayıldıkları bilinir. Bu durum kurgan geleneğinin Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya kuzeyden geldiğine işaret etmektedir. Ancak bu gelişin yönü ve zamanı konuları şimdilik çok açık değildir"[7]. Yine Aynur Özfırat'ın konuya yönelik açıklamaları önemlidir ve şu şekildedir: "M.Ö. III. binyılın ortalarında Transkafkasya'nın kuzeyinde yepyeni bir ölü gömme ve mezar biçiminin (kurgan) öncüsüz olarak birdenbire belirişi, bu geleneğin çok köklü bir geçmişi olduğu kuzeyden güneye yani Avrasya bozkırlarından Transkafkasya'ya doğru yapılan erken bir göçü düşündürmektedir. Kurgan türü gömü âdeti M.Ö. II. binyılın ilk yarısı içinde tüm Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya da yayılmış gibidir. Doğu Anadolu'daki Suluçem ve Nurettin kurganları da bu gömü türünün yayılım aşamasıyla ilgilidir"[8]. Aynur Özfırat bu tespitlerine ek olarak Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da M.Ö. III. binyılın başlarından beri var olan güçlü yerleşik kültür geleneğine büyük çapta son vermiş görünen bu göçün hangi yönden ve kimler tarafından yapılmış olduğu sorusuna henüz sağlıklı bir cevap verilme olanağının olmadığını söyler.

Orta Asya'da balbal, baba ya da statü-mengir denen insan biçimli dikili-taşlar batıda İberik yarımadasından doğuda Moğolistan'a kadar geniş bir sahada yayılıp M.Ö. III. binyıldan başlayarak M.S. XI.-XII. yy'lara kadar uzun bir zaman dilimi içinde kullanılmışlardır. Veli Sevin farklı etnik gruplarca kullanılan bu taşlar özellikle Türk ve Proto-Türkler arasında ayrıcalıklı, özel bir anlamı taşımaktadır der. Bu türde taşlar onlar

---

[6] Veli Sevin-Aynur Özfırat, "Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", **Belleten**, LXV/243, Ankara, 2001, s.512.

[7] Aynur Özfırat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", **Belleten**, LXVI/246, Ankara, 2002, s.348-349.

[8] **a.g.m**, s.350.

tarafından Kırgızistan, Kazakistan, Kafkasya, Altay, Sibirya, Tuva yöresi ve Moğolistan gibi bölgelere geniş bir şekilde dağılmışlardır[9].

Doğu Anadolu bölgeleri ile Azerbaycan ve Asya bozkırları arasındaki kültür ve sanat merkezleri kopmaz birliği sağlayan önemli güç şüphesiz Kafkaslardır. Kafkasların bir parçası olan Doğu Anadolu bölgesinde erken dönem Türk kaya resimleri tespit edilmiştir. Bu merkezler Van bölgesinde Yeşilalıç, Yedisalkım, Çapanuk, Bihirî, Hakkâri bölgesinde Gevaruk, Tirişin, Erzurum bölgesinde Cunni, Erzincan bölgesinde Kemaliye, Kars bölgesinde Camuşlu, Geyiklitepe, Karaboncuk, Deriçi, Borluk vadisi Hakkâri Stelleri, Oltu Taş Heykeli, Cunni Mağarası, Yusufeli Yazıtı, Kağızman Geyiklitepe Kaya Panoları, Sivas Su Şehri, Adilcevaz, Çıldır, Oltu, Narman, Hınıs, Tunceli, Çayırlı At-Koyun-Koç mezar taşlarıdır[10].

1.1.1. Sümer-Türk İlişkilerinin Kafkasya Açısından Değerlendirilmesi

Sümerler, M.Ö. IV. binin ikinci yarısında[11] Mezopotamya'nın güneyinde Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra körfezine yaklaştığı ve denize döküldüğü yerlere gelip yerleşmiş ve orada güçlü uygarlık kurmuşlardır. Kendilerine "Kiengi", "Kengir", "Kenger" diyorlardı. Sümer ise onların oturdukları bölgeye Akadlar tarafından verilen bir isimdir. Asya'nın kuzeyinden güneyine inen Subarlar, Subirler ile aynı kökten gelen "su adamları" veya "sudan gelenler" anlamına gelen Subar'dan b/m değişmesi ile "Sumer" olduğu fikri vardır[12]. Olcas Süleyman, "Az ı Ya" adlı kitabında Sümer isminin nereden geldiği ve Türkçe'de olan "yer-sub" kelimesinden "sub-yer=sumer"in "sulu yer" olduğu belirtilir[13].

Sümerlerin Kafkasya'ya geldiğine dair bilgiler mevcuttur. Kür çayının, Sak sahilindeki Üç tepe kurganı Kuzey Kafkas Maykop kültürüne ait M.Ö. III. binyılın kurganları ile çok yakındır. Maykop kültürüne ait bu kurganlar "Uruk" kültürüne ilişkilendirilmiştir[14]. Kür hidroniminin (su adlarının isimleri) meydana çıkması tarihi çok önemlidir. M.Ö. II. binyılın I. yarısında yazıya alınmış «Lugal-banda ve En-merkar» Sümer epik eserinde şöyle bir hadise tasvir olunur: Lugal-banda Uruk'un

---

9 Veli Sevin-Aynur Özfırat, **a.g.m**, s.501-502.
10 Alpaslan Ceylan, **a.g.m**, s.109-110.
11 Ali Cengiz Üstüner, "Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı", **TDA**, S.128, İstanbul, 2000, s.61.
12 İslam Sadık, **Sümerde İzim Var**, Bakı, 2008, s.225; M. İlmiye Çığ, **Sümerlilerde Tufan Tufan'da Türkler,** İstanbul, 2009, s.13.
13 M. İlmiye Çığ, **a.g.e**, 2009, s.13-14.
14 R.M. Munçayev, "Kavkaz i BlijniyVostok", **History of the Caucasus**, No:1, Baku, 2001, s.54-56.

gelecek hükümdarı Uruk'tan Zabu adlı uzak bir ülkeye seyahat eder[15]. M.Ö. III. binyılın evvellerinde tertip edilmiş tarihi senet olan «hükümdarların silsilesi» Lugal-banda Uruk'un I. sülalesinin üçüncü hükümdarıdır[16]. Sümerlerin, Uruk şehrine geri döndüklerinde Lugal-banda yüksek dağlarından ve vahşetli bir çay olan Kür çayından geçmelidir. Son yıllarda Azerbaycan'ın Ağdam bölgesi arazisinde Kür çayının sağ sahilinde arkeolojik çalışmalar neticesinde Uruk kültürünün (M.Ö. IV. binyılın II. yarısı) taşıyıcılarının yaşayış yeri ortaya çıkarılmıştır.[17] Bu dikkate alınarak farz edilir ki, Uruk'tan uzakta yerleşen yüksek dağları ve vahşetli Kür çayı olan ülke (Zabu) Kafkasya'da yerleşmiştir.[18] Sonuç olarak, Kafkasya'nın (Kür) hidronimi ilk defa M.Ö. II. binyılın I. yarısında M.Ö. III. binyılın evveline ait hadiselerle anılmıştır. Kafkasya'nın en eski hidroniminin menşei Kür-Sümer mitolojisi ile bağlantılıdır.[19]

Maykop kültürünün Kafkasya dışındaki dünya ile ilişkileri konusunda bazı varsayımlar mevcuttur. Son zamanlar bazı arkeologlar, Kafkasya dışında maykop kültürüne benzer arayışlar içindeyken sadece kültürel ve ekonomik temasları tespitiyle yetinmiyorlar ve daha ötesinde Maykop halkı ile somut Eskiçağ uygarlıkları (Hattiler/ Kasklar, Hititler, Sümerler, Hurriler, Suriyeli Aramiler) arasında etnik bağlar (akrabalık) bulunduğunu belirtiyorlar. Bazı tarihçilere göre, Novosvobodnaya kültürünün taşıyıcıları, Hint-Avrupa veya Hint-İran kökenlidirler. Maykop kültürünü etnik köken açısından eski Türklere bağlayan tezlerde mevcuttur.[20] Yine yukarıda belirtilen bilgiler ışığında Maykop kültürünün Uruk ile alakalandırılması ve bu kültürü köken olarak Türklere bağlayan tezlerin olması Sümer-Türk benzerliğini açıklar niteliktedir.

Sümer dili ile Türk dilinin benzerliği bu iki kavmin ortak yönlerindendir. Azerbaycan'dan Atakişi Celilioğlu Kasım, Sümer işaretlerine yeni okunuşlar da vererek çok eski Türk kelimeleriyle karşılaştırmalar yapmış ve onları "Sümerce kesin Türkçedir" adlı bir kitapta toplamıştır. İran'da Roshan Kheyavi yazmaya başladığı bütün Ural-Altay dillerinin etimolojisini kapsayan sözlüğün ilk cildini yayınlamış. Bunda da başlangıç olmasına rağmen 101 kelime içinde 35 Sümer kelimesi Türkçe köküne bağlanmıştır. Osman Nedim Tuna, 165 Sümer kelimesini, hem anlam hem de

---

[15] Semüel N. Kramer, **Tarih Sümerle Başlar**, Moskova, 1965, s.239.
[16] **İstoriya DrevnegoVostoka**, Çast I, Moskva, 1983, s.169; Semüel N. Kramer, **a.g.e**, s.235.
[17] R.M. Munçayev, **a.g.m**, s.55.
[18] Mubariz Halilov, "O Proishojdenii Gidronima Kyur (Kura)", **Onomastika Elmi-Onomastik Jurnal 1**, Bakı, 2004, s.89-94.
[19] **a.g.m**, s.93.
[20] Ruslan Betrozov, **Çerkeslerin Etnik Tarihi**, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara, 2009, s.72.

fonetik bakımından uyan Türkçe kelimelerle eşleştirmiştir. Ona göre Sümerliler ile Türkler arasında tarihsel bir ilişki bulunması, Türklerin en az 3500-4000 yıl önce Anadolu'nun doğu bölgesinde yerleşmiş olmalarına bağlıyor. Türk dili 5500 yıl önce bağımsız ve iki kollu bir dil olarak bulunuyordu, demektedir. Türkmen olan Begmyrad Gerey, Sümer kültürünü arkeolojik buluntular, mimarlık, efsaneler, yer adları ve dil yoluyla Türkmen kültürü ile karşılaştırmış, anlam ve fonetik bakımından Türkçe-Sümerce 295 kelimeyi eşleştirmiştir. Böylece 5000 yıllık Sümer ve Türkmen bağlarını bir kitap halinde göstermiştir. Olcas Süleyman fonetik ve anlamda aynı olan 60 Türkçe ve Sümerce kelimeyi bulmuştur[21].

Çağdaş Türk tarihçiliğinde genel olarak Sabir olarak bilinen Suvar kavim adının[22] Sümerler ile bağlantısı üzerine çeşitli yaklaşımlar vardır. Bu isim eski Ortadoğu'da Van gölü ile yaklaşık olarak Bağdat arasındaki bölgenin halkına verilmiş ve "Subar" olarak ifade edilmiştir. Bu kelimenin çeşitli yazılışlarında hem Subar hem Subir (bazen de Şubir) biçimleri vardır. Sümer (Şumar, Şumir) kelimesi muhtemelen onlardan gelmektedir; zira bu isim batıdan gelen Sami asıllı kavimlerin isimlendirilmesi olup, bu halk kendisine Kien-gir derdi[23]. Bir düşünceye göre Yukarı Dicle ile Fırat'ın "medeni halkı" olan Sümerler M.Ö. 3100 civarında Aşağı Mezopotamya'yı, (Subar) fethetmişlerdi ve Sümerce'de Subar köle anlamına geliyordu[24]. Bu görüş de Sami Akkadların Orta ve Kuzey Irak'ı ele geçirmesinden (M.Ö. XIII. yy) sonra buradaki halk olan Subarların köle olarak satılmaları sebebiyle bu anlam gelişmiştir[25]. Yine, burada Subartu kelimesi üzerinde de durmak gerekir. Bu kelime Akkadça'da "Subar ülkesi" demektir. Aynı kelimeyi Babilliler Subarda, Sümerler ise Subarki biçiminde söylerler.

---

[21] Muazzez İlmiye Çığ, "Sümer Dili İle Türk Dili Karşılaştırmalar", **Tarihten Bir Kesit: Etrüskler 2-4 Haziran 2007**, Ankara, 2008, s.114; Sümer dili Türk dilinde olduğu gibi kelimeler kök halinde, onlara ekler yapılarak yeni kelimeler oluşturuluyor. Sümer dili Türk dilinde olduğu gibi fiili bakımından çok zengin. Ses uyumu var. Erkek, dişi ayırımı yok. Türkçede olduğu gibi kısa anlatımla geniş anlam veriliyor Bkz. Atakişi Celiloğlu Kasım, "Sümerce" Kesin Olarak Türk Dilidir, İstanbul, 2001; RoshanKheyavi, Historical-Comparative Dictionary of Ural-AltaicLanguages, Vol:1, İran. Karaj; Osman Nedim Tuna, Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk dilinin Yaşı Meselesi, Anakara, 1990; Begmyrad Gerey, 5000 Yıllık Sumer-Türkmen Bağları, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2001; Olcas Süleyman, Aziya, (Rsç.'dan Çev. Natık Seferoğlu), İstanbul, 1992.

[22] Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.X, S.1, İzmir, 2010, s.99.

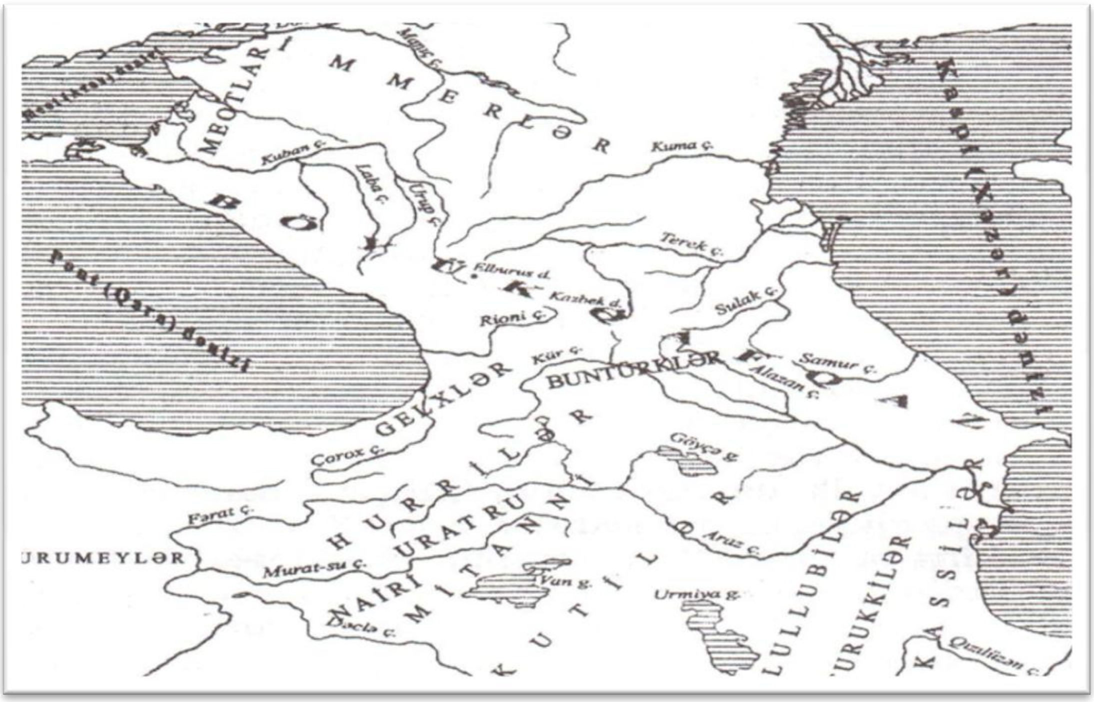
[23] Roger T. O'callaghan, **Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.**, Roma, 1968, s.42; Osman Karatay, **a.g.m**, s.104.

[24] Alfred S. Bradford- Pamela M. Bradford, **With Arrow, Sword and Spear: A History of Warfare in the Ancient World**, Greenwood Publishing, 2001, s.3; Osman Karatay, **a.g.m**, s.104.

[25] Amélie Kuhrt, **Ancient Near East C.3000-330 BC**, New York, 1995, s.283-284; Osman Karatay, **a.g.m**, s.104.

Bu iki Sami dilinde kökteş olan -tu ve -da eklerinin memleket anlamı vermesi, Türkçe ile de olan ilişkileri üzerinde durulmalıdır[26].

Kafkasya'daki kurganların varlığı ve bunların M.Ö. IV. binyıla tarihlendirilmesi ile Sümer-Türk ilişkisi ve Sümerlerin Uruk kültürünün Kafkasya'daki izleri, Subar-Sümer isimlerinin aynı kökene dayandırılması Kafkasya'daki erken Türk varlığının olduğunun kanıtlarıdır. Azerbaycanlı bilim adamlarına göre Ön Asyalı Subar/Suarlar Milattan çok uzun zaman önce Kafkasya'da yayılmışlardır. Yine burada geniş bir alanı da Alanların kapsadığı görüşü vardır. Bu bilgiler Kafkasya'ya ilk Türklerin Hun adıyla sadece IV. yy'da gelmediği görüşünü ön plana çıkarmıştır. Kafkaslarda Türk dilli kavimlerin yaşadıkları bölgelerin varlığı M.Ö. IV.-III. bin yılları tarihlenmektedir[27].

Harita 3. M.Ö. III.-II. binlerde Kafkasya (Kabil Eliyev, Kafkaz Tarihi, Bakı, 2009, s.70)

M.Ö. III-II. bin yıllarda Kafkasya'da Kuti, Lullubi, Su/Suv, Turuki kavimleri yaşamışlardır. M.Ö. I. binyılda İran bölgesinde Kuti ve Lullubi etnosları ile beraber başka ad taşıyan kavimlerde yaşamaktadırlar. Urmiya Gölü havzasında Manna Devleti ortaya çıktıktan sonra burası Asur çivi yazılı belgelerde "Manna ülkesi" yani

---

[26] **a.g.m**, s.104.
[27] Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, İstanbul, 2007, s.115.

"Mannalıların ülkesi" olarak adlanırdı. Mannalı anlayışı ise bir kısım etnosları, yani etniki açıdan akraba etnosların bütünü olmasıyla açıklanmıştır. Manna adlarının bir kısmı Türk dilleri ile bağlantılıdır. Bazı hükümdar Manna adları Türk menşeli olarak düşünülmüştür. Düşünülür ki, bu etnos Aratta döneminde burada yaşıyormuş ve ülke de onun dilinde kullanılan söz ile Aratta/Alateye, yani "dağ", "dağlık ülke" adlanmıştır. Bu horonimler (ülke adı) Prototürk dillidirler. Lullubi, Turuki ve Sular Aratta'nın sakileri olmuşlar ve Prototürk dilinde konuşurlarmış. Bununla beraber "turukki" etnonimi "Türk" adının eski biçimi olarak da kabul edilebilir[28].

1.2. M.Ö. II. Binyıldan M.S. II. yy'a Kadar Kafkasya'da Türkler

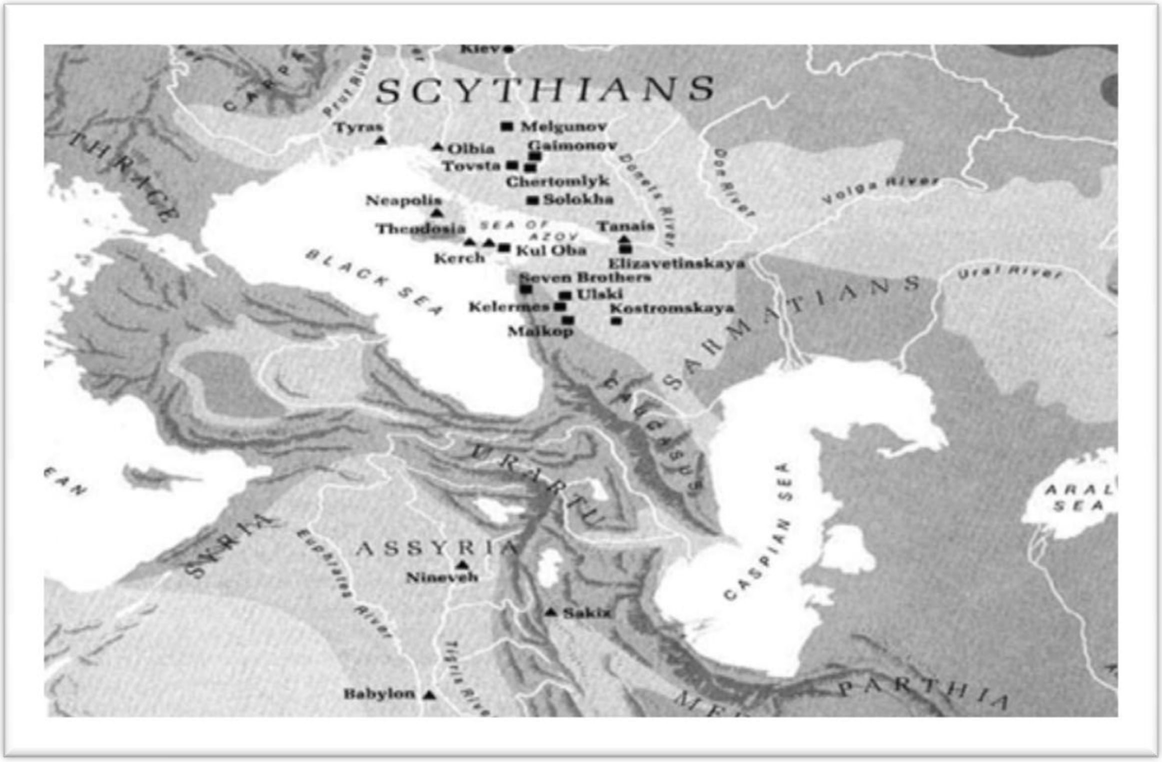
Türklerin Kafkasya'da yerleşimleri ile ilgili olarak B. E. Budakov-G. E. Geybullayev şöyle demişlerdir: "Eski Gürcülerin "İber" Gürcü tarihçileri ve dilcilerinin son yıllarda araştırmaları neticesinde ortaya çıkmıştır ki, antik müelliflerin eski Gürcülere verdikleri "İber" etnik adı Türk kökenli sözdür. Adının Türkçe olmasının Gürcistan ve onun çevresindeki bölgelerde M.Ö. I. binyılın I. yarısında Türk kavimleri yaşamasının yanı sıra yine farklı antik kaynaklarda "İber" etnoniminin M.Ö. IV.- III. yy'lardaki olaylarda geçmesi Türk kavimlerinin belirtilen yy'lardan daha önceleri burada yaşamaktaydılar. Belirtiklerine göre eski Gürcülere "İber" adını verenlerin Güney Kafkasya'ya gelen Türk kökenli kavimlerden Kimmer ve İskitlerin olma ihtimalleri vardır"[29].

1.2.1. Kimmerler

Kimmerler, Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluştururlar. M.Ö. II. bin yılbaşlarından M.Ö. VIII. yy'la kadar –merkez Kırım olmak üzere-Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında güney Rusya Tunç çağı kültürlerinin "taşıyıcıları" ve "temsilcileri" olarak görülürler. Bu devrenin başlarında "doğudan batıya doğru" Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda Donetz havzasına yayılmışlardır. M.Ö. XIII.-VIII. yy'lar arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılırlar[30].

---

[28] Yusuf Yusifov, **Kadim Şark Tarihi**, Bakü, 2007, s.336-337.
[29] B. E. Budakov-G.E. Geybullayev, **Gürcistanda Türkmenşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti**, Bakı, 2002, s.9-10.
[30] M. Taner Tarhan, **a.g.m**, s.602.

Harita 4. M.Ö. II. bin yıl ile M.Ö. VIII. yy'lar arası (http://www.kafkasevi.com)

Güney Rusya'daki Kimmerlerle bağlantılı arkeolojik materyalin M.Ö. II. binin başlarına kadar uzanmasına karşılık, yazılı kaynaklarda adlarının geçmesi ancak M.Ö. VIII. yy'dan itibaren başlar: Antik Grek kaynaklarında "Kymmerioi/Kymmerios" adıyla tanımlanırlar[31]. Antik çağ yazarları, Kimmerleri güney Rusya'nın ilk sakinleri olarak tanımlamaktadırlar. Antik çağda Kerç Boğazı, "Bosporus Kimmerius (Kimmer) Boğazı" adını taşımakta, Kırım'da Grek kolonileri olarak görülen Kimmerikum, Kimmeris, Kimmerike gibi yerleşmeler ve yer adları Kimmerlerin bu topraklara egemen olduklarını vurgulamaktadır. Kırım adının da Kimmer'den türediği bilinmektedir[32]. Türk dillerinde Kimmer adı Qaman, Qambay, Kambar, Kamer, Qamerli, Qomer olarak geçmektedir.[33] Kimmer adı tarihte kalmayarak daha sonraki yüzyıllarda da adına rastlanılmıştır. Arap yazarı Makrizî'nin Kitâbu's-Sulûk fî Ma□rifeti Duveli'l-Mulûk adlı eserde Kimmerleri hatırlatan Kaymerî adı vardır. Bu ad Mucemu't-Tevârih

---

[31] M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **I. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1984, s.109-110.

[32] M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", **Türkler**, C.1, Ankara, 2002, s.602.

[33] Firidun Ağasıoğlu, **Azer Halkı**, Bakı, 2005, s.167.

(1126)'te Kimâr olarak geçerken[34]; 1675-1676 tarihli Şam Avarız-hâne Defterinde Kimeriye mahallesi geçmektedir[35].

M.Ö. VIII. yy. sonlarında İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler, günümüzdeki Gürcistan düzlüklerine ulaştığında bölgenin siyasi vaziyetini baştan sona değiştirmiş ve Karadeniz sahillerine hâkim bulunan Kolhis krallığının yıkılmasına sebep olmuştur[36]. Ülkenin iç kesimlerinde ise, Kimmer ve sonrasında İskit akınlarına karşı duramayan halk, dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalmış, Gori yakınlarındaki dağlık bölgede ilk şehirlerini kurmuşlardır[37].

Kimmerlerin adı ilk defa Assur Kralı II. Sarqon'un (M.Ö. 722-705) hâkimiyeti yıllarında onun bekçilerinin, o cümleden prens Sinaxerib'in (Sinaherib) metinlerinde geçer. Onlar Kimmerlerin Urartu ordularını yenmeleri hakkında bilgi vermektedirler. Bu devirde Kimmerler Kür çayının başlangıcının başladığı arazilerde Urartu ile sınır olup, ona vergi veren Quriane[38] ülkesinin kuzeyinde yerleşmişlerdir[39]. Asurlular Kimmerleri "Gimirrai", İskitleri "İskuza/Asquzai" olarak adlandırmıştır. Urartular ise Kimmer ve İskitleri "İşqigulu" adıyla tanımlamaktadırlar[40]. Yine Akkadca'da Gamir(e), Grabarca'da Qamir-k, Gürcüce'de Qmiri olarak geçmektedir. Bu adın "yiğit kahraman" anlamına geldiği aktarılır. Rus araştırmacılarından İ.M. Dyakonov, Kimmer adının Eski Doğu dillerinde qamir, gomer, qimirri, qimirray biçiminde telaffuz edildiğini, hatta Eski Ahit'te Qãmer yerine hatalı bir şekilde Gomër yazıldığını belirtmektedir[41]. Kimmer anavatanının Donetz'deki bozkırlar olduğu; bu bölgenin İskitler tarafından işgal edilmesi sonucu, olasılıkla, Kafkasları aşarak bu yolla Anadolu'ya yayıldıkları kabul görmüştür[42].

---

[34] Mustafa Öztürk, **16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar**, Elazığ, 2004, s.6-7; Bkz. Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrizî, **Kitâbü's-Sulûk li-Ma□rifeti Düveli'l-Mulûk**, (Yay. Dr. Said Abdülfettah Aşur), Kulliyetü'l-Edeb Câmi□atü'-Kahire, s.366-367.

[35] Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 2001, s.30.

[36] İbrahim Tellioğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)**, 11/27, Erzurum, 2005, s.239. Bkz. Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvilivd, **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri**, (Nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul, 1998, s.43.

[37] İbrahim Tellioğlu, **a.g.e**, s.239.

[38] Belirtilen adın Kür çayının adında korunduğu ihtimal edilmiştir. (Medvedskaya I.N, The localization of Hubuskia, Assyria, 1995-Helsinki, 1997.)

[39] Solmaz M. Kaşkay, "Skitlerin Yakın Şarka Müdahale Yolları və Azerbaycan", **Elmi Eserler**, C.19, Bakü, 2007, s.5.

[40] M. Taner Tarhan, **a.g.e**, s.603.

[41] İsmail Mehmetov, **Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı**, İstanbul, 2009, s. 92-93.

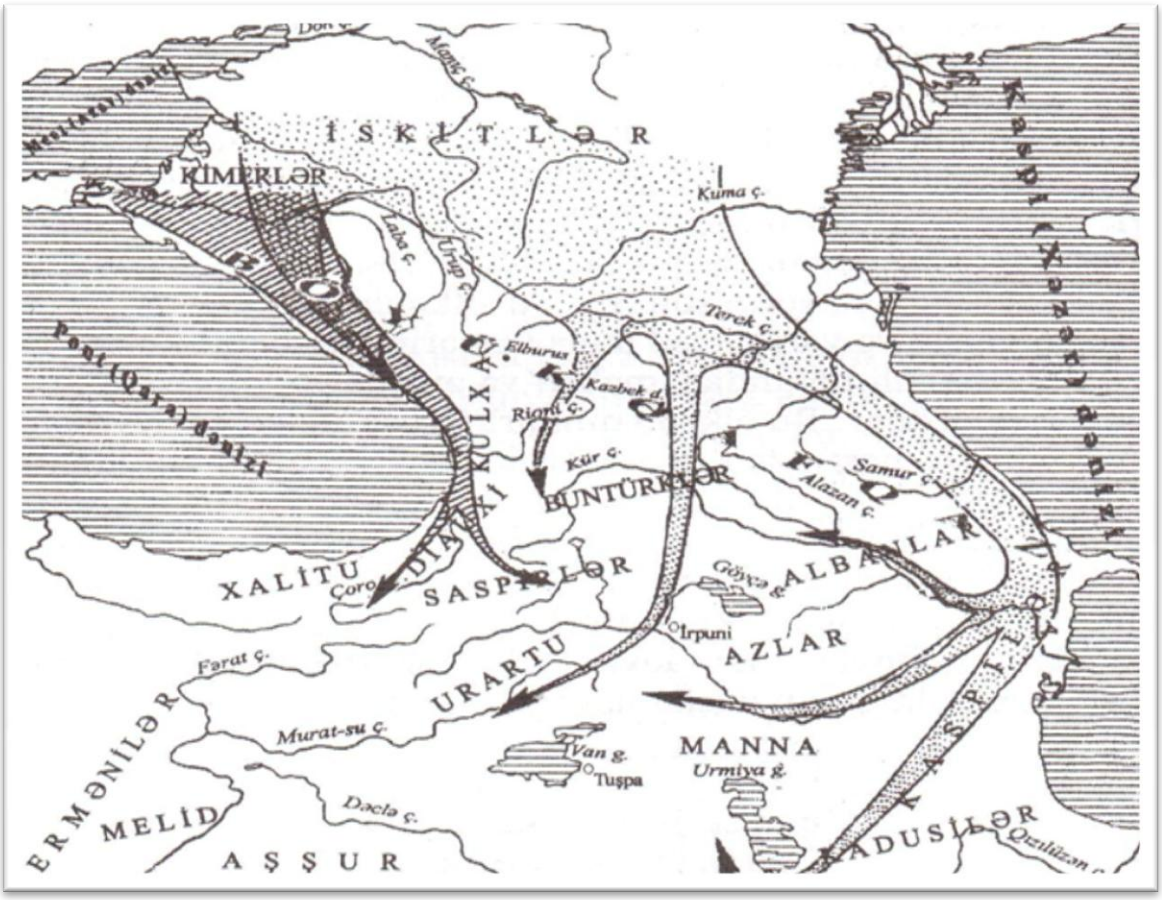
[42] Oya San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", **Belleten**, LXIV/239, Ankara, 2000, s.2; İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, LXI/18, Ankara, s.273.

Kimmerler, doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucunda, güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç edemeyen bazı Kimmer boyları ise, İskit egemenliği altında Kırım ve çevresinde yaşamlarını sürdürerek ve zamanla onların içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Antik kaynakların bildirdiğine göre Taurlar, Toreteler, Dandariler, Pressler, Thteler ve Maotler, İskit egemenliği altındaki, Kırım ve çevresindeki Kimmer boylarını yansıtmaktadırlar[43].

Kimmerlerin, Kuzey Kafkasya ve Azak denizi çevresinde yaşadıkları ve Volga nehrinin geri taraflarına düşen bölgelerden başlayan Srubna medeniyetinden ayrılan Katakomb medeniyeti nesilleri oldukları üzerinde durulmuştur. Bu sebeple arkeologlar, Azak'ın kuzeyinde ve Dinyester nehrinin aşağı bölgelerinde keşfedilen Bronz çağı eserlerin Kimmerlere ait olduğunu söylüyorlar. Orta Kafkasya'daki varlıkları yüzünden adları, M.Ö. XI.-XVIII. yy eserleri Koban medeniyeti eserleriyle de anılmıştır[44].

Kimmerler, merkezi Kafkasya'daki Gerisun/Portae/Sarmaticae/Daryal geçidini ve Oset geçitlerini takip ederek Urartu sınırlarına kadar gitmişlerdir. Bu geçitler binlerce yıldan beri ulaşım ve askeri hareket bakımından önem taşıyan tek "doğal geçit" ve "tarihi yollar"dır. Kimmerlerin ardından İskitler gelmektedir ve Kimmerleri takip eden İskitler Kafkasları doğudan dolaşmışlar, Hazar denizi kıyılarını takiben Derbent-Demirkapı geçidi üzerinden Azerbaycan ve İran'daki Med topraklarına ulaşmışlardı.

[43] M. Taner Tarhan, **a.g.m**, s. 602.
[44] Cemal Reşid Ahmet, **Ataların Karşılaşması**, İstanbul, 1998, s.101.

Harita 5. Kafkasya’nın Güneyine Kimmer, İskit Göçleri (Kabil Eliyev, a.g.e, s.82.)

Çağdaş Asur çivi yazılı kaynaklarında bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Asur casusluk örgütünün başında bulunan veliaht prens Sanherib, babası ünlü Asur kralı II. Sargon’a raporlar göndererek, Kimmerlerin Urartu topraklarına yayıldıklarını ve Urartuların ağır yenilgilere uğradıklarını bildirmektedir. Urartu kralları I. Argişti (yaklaşık olarak M.Ö. 785-760) ve II. Sarduri’ye (yaklaşık olarak M.Ö. 760-730) ait bazı Urartu yazıtlarından anlaşıldığına göre, Kimmer göç ve istilasından takriben 50 yıl kadar önce –Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki “İş-qi-gu-lu ülkesi”/Leninakan bölgesinde- Kimmerlerle Urartular komşu duruma gelmişlerdi. Özellikle II. Sarduri, Kuar havzasını koruyan “Guriania ülkesi”nden ve buradaki karışıklıklardan söz etmektedir. Söz edilen dönemin en güçlü devletlerinden olan Asur’un yanı sıra Anadolu’da Urartu, Frig ve Lidya devletleriyle İyonya şehirlerini dehşet içinde bırakan Kimmer akınları özelikle Anadolu’nun siyasi yapılanmasında büyük değişikliklere neden olmuştur. Urartu devleti, büyük sarsıntılar geçirmiştir. Bir

taraftan kuzeyden gelen Kimmer göç akınları, diğer taraftan Asur kralı II. Sargon'un (M.Ö.721-705) M.Ö. 714'teki ünlü VIII. seferinin ağır darbeleri karşısında Urartu kralı I. Rusa (yaklaşık olarak M.Ö. 730-714) başkent Tuşpa'da intihar eder[45].

Urartu kralı II. Argişti (yak. ol. M.Ö.714-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışır, ancak M.Ö.707'de ağır yenilgiye uğrar. Onu takip eden Urartu kralı II. Rusa (yak. ol. M.Ö.685-645) ise akıllıca bir politika izler, dalgalar halinde Urartu topraklarında ilerlemekte ve yayılmakta olan Kimmer boyları ile anlaşır, ezeli düşman Asur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında iskân ettirir ve bunların yerleşmelerini sağlar. Bu arada Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta ünlü kral II. Sargon hayatını kaybetmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerlerin ana göç kolu ise batıya doğru yönelmiş ve Frig devleti egemenliğindeki topraklara doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu olayları takiben M.Ö. 677 civarında, Teuşpa adlı liderlerinin yönetimindeki Kimmer akıncıları –Konya Ereğlisi dolaylarındaki- Hubusna yöresinde yenilgiye uğratılır. Kral Asarhaddon'un (M.Ö.686-669) yönetimindeki Asur'un bu başarısı bir görüşe göre Kimmerlerin Toros geçitlerini aşarak Çukurova bölgesine yayılmalarını önlemiştir. Kral Asarhaddon, saltanatı süresince Kimmer tehlikesinin korkusu ve baskısı altında yaşamıştır. Bu ünlü Asur kralının güneş tanrısı Şamaş'a yönelttiği-politik kapsamlı- duaları ve yalvarışları bu duygularını açıkça yansıtmaktadır: Asarhaddon bu cengâver bozkır akıncılarından "cehennemin doğurduğu" diye söz eder, Kimmer lideri Teuşpa'yı da "kuzeyli düşman" "Umman Manda" adıyla tanımlar. Bu arada Kimmerlerin, Asur'un vasali olan –Toroslar ve Çukurova yöresindeki- Hilakku devletiyle anlaşma yaptıkları görülür[46]. Fakat Asarhaddon Kimmerleri olduğu gibi, Hilakkuy'u da yenilgiye uğratmıştır. Asarhaddon devrindeki durum Asurbanipal zamanında da devam etmiştir. Asurbanipal tahta geçer geçmez Kimmerlere karşı ilk savunma tedbirleri alınmıştır. Anadolu'da Asur devletinin de dâhil olduğu bir koalisyon oluşturulmuştur. Bu durumda Kimmer gücünün fazlalığından dolayı Asur devletini çevresiyle ittifaka zorlamıştır[47].

Kimmerlerin Urartu yerleşim merkezlerine saldırılarını ve bazı yerleri yakıp yıktıklarını gösteren arkeolojik buluntular mevcuttur. Patnos yakınlarında bulunan Giriktepe ya da Değirmentepe höyüğünde kazılar yapılmıştır. Burada bir Urartu sarayı

---

[45] M. Taner Tarhan, **a.g.m**, s. 603-604.
[46] **a.g.m**, s.604.
[47] Yelda Demirağ, "Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler", **(Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2003, s.85.

bulunmuştur. Sarayın şiddetli bir yangın sonucunda tahrip olduğu, kerpiç duvarların pişerek, tuğlalaştığı ve günümüze kadar sağlam kaldığı anlaşılmaktadır. Sarayda savaş sırasında yanmış olan insanların iskeletleri bulunmuştur. Savaş anındaki şiddetli yangında cesetler yanarak kömürleşmiştir. M.Ö. VIII. yy'ın sonlarına doğru ani bir düşman saldırısı sonucunda saray ve eklentilerinin yanarak çöktüğü ve içindekilerin kurtulamadığı düşünülmektedir. Bu ani saldırıyı yapan düşmanın kuzeyden, Kafkaslar üzerinden gelen Kimmerler olduğu sanılmaktadır[48]. Urartu kralı II. Argişti'nin kuzeye doğru bu saldırıları durdurmak amacıyla harekete geçmesi Giriktepe sarayının Argişti'nin Urartu kralı olduğu dönemin ortalarına doğru Kimmerler tarafından yakılıp yıkıldığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. II. Argişti zamanında Kafkas ötesinden gelerek, Anadolu içlerine kadar inen Kimmerler Urartular için büyük tehlike oluşturmuştur. II. Argişti her ne kadar onlara karşı harekete geçtiyse, daha çok savunmaya yönelik kaleler inşa ettirmiştir. Bunlardan en önemlisi Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe'de çok korunaklı olarak yapılmış olan sınır kalesidir. Bu kale Erzincan ovasında yükselen doğal bir tepenin üzerine kurulmuş ve etrafı da surlarla çevrilmiştir. Altıntepe'nin bu korunaklı durumundan dolayı diğer Urartu merkezleri gibi bir yağmaya maruz kalmadığı anlaşılmaktadır[49].

Kimmerlerin Hubuşna yöresindeki yenilgiden fazlaca etkilenmedikleri anlaşılmaktadır. Doğu göç koluna mensup boylar, M.Ö. VII. yy'ın başlarında Frigya egemenliğindeki topraklara yayılarak, istila etmişlerdir. Frig başkenti ünlü Gordion kuşatılarak ele geçirilmiş, tahrip edilerek yağmalanmış ve efsanevi kral Midas Asur kaynaklarında: Midas boğa kanı içerek intihar etmiştir. Gordion'da, Midas'ın gömüldüğü en büyük kralı tümülüste –altın hariç- çok değerli ölü hediyeleri bulunmuştur. En görkemli ve güçlü çağını yaşayan Frig devletinin yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi Kimmer göçünün ne çapta olduğunu açıkça yansıtmaktadır[50].

Frig gücünü yıkan Kimmerler Lidya sınırlarına dayanır; bu arada bazı boylar Paphlagonia üzerinden Karadeniz sahillerine ulaşırlar. Bozkır göçebe kültürü ve geleneklerinin gereği olarak at üzerinde savaşan Kimmer kadınları burada yaşamışlardır. Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus'a (Trabzon), batıda

---

[48] Oktay Belli, "Urartular", **Anadolu Uygarlıkları I**, İstanbul, 1982, s.157-158; İlhami Durmuş, **a.g.m**, s.274.
[49] Oktay Belli, **a.g.m**, s.172.
[50] M. Taner Tarhan, **a.g.m**, s. 604.

Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılırlar. Trabzon yakınındaki Ağırmış dağın antik çağda «Kimmerius Dağı» adını taşıması bunun bir kanıtıdır. Antik kaynaklara göre Herakleia Pontika «Mariandynoi» topraklarında kurulmuş bir Megara kolonisidir. Kimmerler bu yörede yaşamışlar buradaki Grek kolonistlerle de savaşmışlardır. Ayrıca, Batı Karadeniz bölgesinde yaşamış olan Trak kökenli «Mariandynoi» kabilesi –Amazonlar'da olduğu gibi- mitolojik bir anlatımla Kimmerlerle bağıntılı gösterilmiştir. Bu mitosla ilgili olarak, ünlü «François vazosu» üzerinde, «Mariandynoi» kabilesinin atası Heros Kimmeros, ok atan bir bozkır savaşçısı şeklinde resmedilmiştir[51].

Frig devletini yıkarak gücünü gösteren, ana göç kolunu oluşturan Kimmer boyları, Kapadokia bölgesine yerleşerek bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurarlar. Kimmer bozkır devletinin varlığı en çok Lidya'yı huzursuz etmiştir. Bu devrede Gyges (Asur kaynaklarında: Gugu) Kimmer tehlikesine karşı Assur devletiyle yakınlaşma politikası gütmüş ve Assurbanipal'den yardım istemiştir. M.Ö. 657 dolaylarındaki ilk Kimmer akınlarına karşı koyabilen Lidya kralı, bu arada esir aldığı iki Kimmer beyini zincire vurarak Ninova'ya göndermiş ve Assurbanipal'e olan şükran borcunu ödemiştir. Assur kaynakları Gyges'in bu zaferini, Assur yardımına bağlamaktadır, ancak bu yardımın nasıl olduğu bilinmemektedir. Kimmerler karşısında kendini güçlü hisseden Gyges, Assur'la olan bağlantılarını keser ve hatta Assurbanipal'e karşı cephe alır. Sonuçta Assur kralının «bedduası» yerini bulur ve Kimmerler ikinci kez Lidya topraklarına saldırırlar. M.Ö. 652'de Sardes ele geçirilir, tahrip edilerek yağmalanır ve Gyges öldürülür. Bu sıralarda, güney Rusya bozkırlarında İskitler tarafından sürülmeye devam edilen Kimmerlerin batı göç kolu Avrupa içlerine kadar yayılmıştır[52].

Batı göç kolundan ayrılan bazı boylar, güneye yönelirler ve Romanya-Bulgaristan ovalarına yayılırlar. Ancak İskitlerin Tuna bölgesine sarkmaları Kimmerleri yeniden göçe zorlar. M.Ö. VII. yy'ın ortalarında –Trak boylarından Thyeer, Bithynler ve Trerlerle birlikte- boğazları geçerek Anadolu topraklarına girerler. Abydos kuşatılır, bazı kentler haraca bağlanır ve Edremit körfezindeki Antandros ele geçirilir. Bu kent antik çağda uzun süre «Kimmeris» adıyla anılmıştır. Batı Anadolu'ya inmeye başlayan yeni göç dalgası, Lidya üzerinden gelen ve İonya'ya yönelen Kimmer kuvvetleriyle

---

[51] M.Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.112-113.
[52] Orta Avrupa'daki arkeolojik materyal Trako-Kimmer buluntuları adı altında tanımlamaktadır.

birleşir. Assur ve Grek kaynaklarına göre, bu sıralarda Kimmer bozkır devletinin başında Dugdamme/Lygdamis bulunmaktadır. Gyges'den sonra Lidya tahtına çıkan Ardys, babasının ölümüne neden olan Kimmer akınlarını yaşamıştır. Bu nedenle babası gibi Assur'a yakınlaşma politikasıyla yardım ister; ancak Assurbanipal'in yardım edip etmediği bilinmemektedir. Sardes, M.Ö. 645 dolaylarında ikinci kez kuşatılarak tahrip edilmiş, yağmalanmış ve Ardys güç durumda kalmıştır. M.Ö. 644/643 dolaylarında Efel kuşatılır ve ünlü Artemiss tapınağı yakılarak tahrip edilip, Magnesia zapt edilerek yağmalanmıştır. Bu akınlar İonya kentlerinin kültürel gelişimlerini bir süre geriletmiş, ancak Kimmer tehlikesinden sonra güçlenmelerine neden olmuştur. Lidya'nın tehditlerine karşı koyabilecek duruma gelmişler ve kolonizasyon hareketlerini hızlandırmışlardır[53].

Kimmerlerin bilinen en son ve en güçlü akınları Kilikya üzerinedir; ancak bu akınlardan önce, Dugdamme'nin Assurbanipal'le bir saldırmazlık anlaşması yaptığı bilinir. Ancak bir süre sonra, M.Ö. 630 dolaylarında Tarsos ve Anchiale'ye saldırmışlardır. Dugdamme'nin ölümü Kimmerler arasında kargaşalık yaratır ve yenilgilerine neden olur. Dugdamme'nin yerine oğlu Sandaksatru geçer daha sonra zayıflayan Kimmerleri güçlü Lidya kralı Alyattes yenerek Kızılırmak'ın ötesine sürer. Bu sıralarda Ön Asya'daki güç dengesi bozulmuş, Kyaxares'in önderliğinde Medler Assur imparatorluğunu yıkmıştır (M.Ö. 612). Urartu devletini de yıkan bu yeni güç, M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a dayanır. Lidya ile Medler arasındaki savaş beş sene sürer, M.Ö. 585'de yapılan anlaşma ile Kızılırmak her iki devlet arasında sınır kabul edilir. Bu süre içinde iki süper gücün arasında kalan Kimmerler etkinliklerini yitirerek, tarih sahnesinden çekilirler[54].

1.2.1.1. Arkeolojik Veriler Işığında Kimmer Bozkır Kültürü

XIX. yy'da ve çağımızda yapılan ve çeşitli aralıklarla süregelen araştırmalar Kimmerleri Güney Rusya ve Kafkasya bronz çağı kültürlerinin bir temsilcisi ve taşıyıcısı olduğunu ortaya koymaktadır. M. Taner Tarhan, Kimmerleri etnik bakımdan Orta Asya kökenine dayanan Ural-Altay kökenli bir toplum olarak nitelendirmektedir. Kimmerler Orta Asya kökenine dayanan "kurgan kültürleri"nin tipik bir temsilcisidir.

---

[53] M.Taner Tarhan, **a.g.m**, s.114-115.
[54] M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s.602.

Bozkırların geniş sahasına yayılmış olan "atlı kavimler medeniyeti"nin batı kolunu oluşturmuşlardır[55].

Kimmerler öncesinde bozkır kuşağının kültürel durumunu bozkır göçebelerinin bıraktığı kurgan adı verilen mezarlardan tanımak mümkündür. Bu mezarlarda ölülerin yanına bırakılan değerli eşyalar o dönemin kültürü açısından önemli ipuçları vermektedir. Bu dönemi takiben bakır ve bronz çağlarına ait Kimmerlere dayandırılan kurganlar tespit edilmiştir. Bu kültürler Rusya'da Kiev civarından batıda Podolia bölgesi ve doğuda Urallara kadar uzanan geniş bozkır kuşağına yayılmışlardır[56]. Anadolu'da yapılan kazılar sonucu Kimmer bozkır kültürünün Kafkasya'dan Anadolu'ya taşındığı ortaya çıkmıştır. Kimmerlere ait arkeolojik materyal «bozkır hayvan üslûbu»nun en seçkin örneklerini oluşturmuştur. Ayrıca geleneksel «at gömütleri», ortaya çıkarılan bazı «kurganlar» ve içindeki gömü hediyeleri dikkati çekmektedir[57]. Norşun Tepe'deki at gömütleri, özellikle stilize kartal başı motifli gem dikkat çekicidir. Kimmer-İskit sanatında sık görülen ve çok sevilen motiflerden biridir. Gordion'daki at gömütleri: Küçük Yassıhüyük'de, ahşap mezar odası içinde bulunmuştur. Dövme tekniği ile yapılmış olan, geometrik bezekli tunç at- koşum süsleri ilginçtir. Stil ve bezeklerde Kafkas yöresinin izleri görülmektedir. Gordion'da bulunan başka bir önemli eserde ise, göçebelerin doğayla olan yakın ilişkilerinden bir sahne tasvir edilmiştir: «tavşanı kaçıran kartal» motifi, tüm duygusal ayrıntıları ile kemik plâket üzerine işlenmiş, doğadaki güçlünün güçsüze olan değişmez yasası dile getirilmiştir. Amasya'da Gümüşhacıköy'deki kurgan, rastlantı sonucunda bulunmuştur. Bu kurganda insan ve at gömüsü duvarları örülü mezar odasında yer almaktadır. Ölü hediyesi olarak uzun demir kılıç, tunç balta, gem parçaları ve mahmuzlu tipik ok uçları geleneksel mezar envanterini oluşturmaktadır. Sardes'deki buluntular: kartal başı motifi tunç at koşum parçasının yanı sıra, oturan dağ keçisi motifli plâket ve kemik üzerine işlenmiş «embryonik» tarzda hayvan motifi belli başlı bir grubu oluşturmaktadır. Ayrıca Efel ve Boğazköy'de bulunan kemik plâketler «hayvan uslûbu»nun ilginç örneklerini yansıtırlar. Ünye'de bulunan, phiale tipindeki bir gümüş kap ise Kimmerlerin son eserlerinden biri olarak M.Ö. VI. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Badem şeklindeki beş tümseğin arasına beş dağ keçisi motifi kabartma olarak işlenmiştir.

---

[55] M. Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", **VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976**, Ankara, 1979, s.356-357.
[56] **a.g.m**, s.359.
[57] M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.116

Ortada ise yıldız motifinin uçlarına tomurcuklar yerleştirilmiştir. M.Ö. VIII-VII. yy'lar arasındaki Kimmer bozkır hayvan üslûbu İskitler, Hunlar ve diğer Türk toplumlarında kesintisiz devam etmiştir[58].

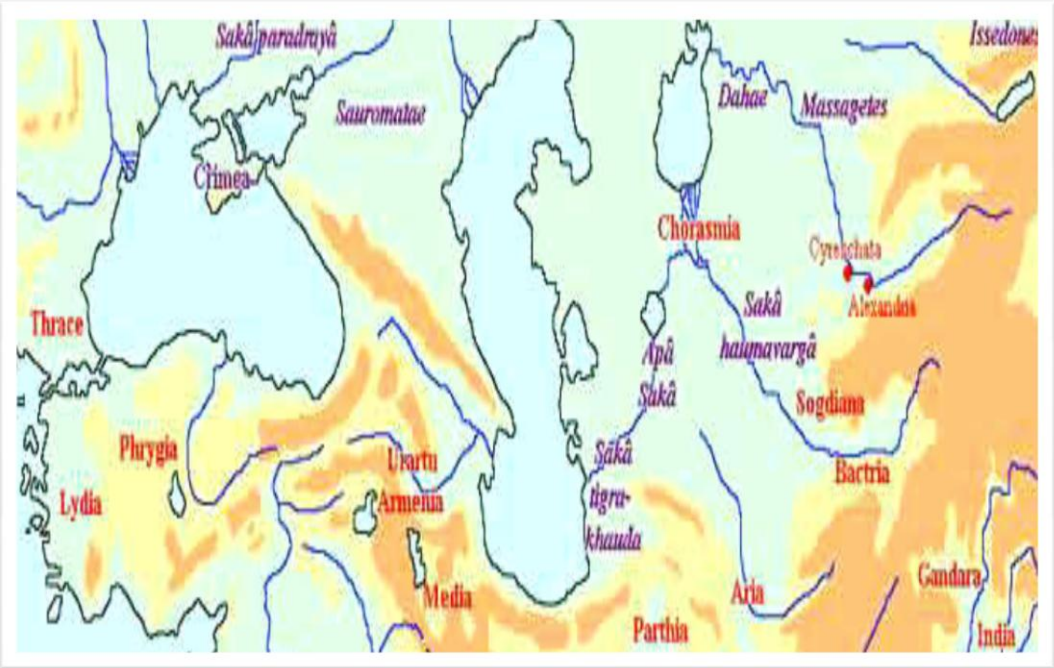
1.2.2. İskitler

İskitler doğuda Çin seddinden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında yaklaşık 7000 kilometreden geniş bir alana yayılmışlardır[59]. M.Ö. VIII. yy'dan sonra İskitlere "Skudai" adıyla rastlanılmıştır[60]. Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere M.Ö. VIII. yy'dan sonra değinilmiştir. Kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir[61]. Assur kaynaklarında İskitlerin adı ilk defa Asarxaddon'un (M.Ö. 669-633) kitabelerinde geçer. Assur dilinde yazılmış kaynaklarda onların adı aşquzay, asquzay; Babil kitabelerinde ise –işquzay- isquzaca, işquza ülkesi biçiminde verilir. Yunan kayaklarında bu ad "skuyhai" gibi verilir[62].

Pers kaynaklarında da adı geçen İskitlerin "Saka" olarak adlandırıldığı görülmektedir. İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir[63]. Bu üç Saka grubu "Saka humavarkalar", "Saka tigrahaudalar", "Saka taradravalar" olarak adlandırılmıştır. Bunların yaşadıkları coğrafyaya göre: 1- Saka humavarkalar Fergana ve Kaşkar'ın etraflarında yerleşmişlerdir. 2- Saka tigrahaudalar Aral bölgesinde Siriderya'nın aşağılarında yerleşmişlerdi. 3-Saka taradravalar Kuzey Karadeniz'deki topraklarda, Ural ve İdil bölgesinde yaşarlardı. Onlar İskitlerdir. Adları ise "denizin öte yanındaki Sakalar" olarak çevrilmiştir[64].

---

[58] **a.g.m**, s. 116, 118.
[59] B. B. Piotrovsky, "İskitlerin Dünyası", **UNESCO'dan Görüş**, XII, İstanbul, 1976, s.6.
[60] A. Ayda, "Etrüsklerle İskitler Arasındaki Benzerlikler", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, Ankara, 1979, s.288.
[61] K. Kretchmer, "Scythae", **RE**, II, A1, (1921), s.923.
[62] Solmaz M. Kaşkay, **a.g.m**, s.5.
[63] Ekrem Memiş, **İskitlerin Tarihi**, Konya, 1987, s.3.
[64] Zaur Hasanov, **Çar İskitler**, İstanbul, 2009, s.41.

Harita 6. Saka Humavarkalar-Saka Tigrahaudalar- Saka Taradravalar (http://www.livius.org/a/1/maps/herodotus5_map)

Helenistik (M.Ö. 330-30) ve Roma (M.Ö. 27-M.S. 476) dönemlerinde, "İskit" kelimesi bütün kuzeydoğu barbarlarını içine alan coğrafik bir terim olmuştur[65]. Hunlardan bahseden Avrupalılar (elçiler, tarihçiler, siyasetçiler, seyyahlar) onlar için daha anlaşılır bir terim olan İskit terimini kullanmışlardır veya onların İskit olduklarını söylemişlerdir. Mesela, V. yy'da, Bizans elçisi sıfatı ile Atilla'nın yanında bulunmuş olan Priskus, yazılarında "Hun töresi", "Hun dili" ifadeleri yerine "İskit töresi" ve "İskit dili" kavramlarını kullanmıştır. Atilla'nın sarayında beyaz elbiseli kızların İskitçe şarkılar okuduklarına dair rivayetler verilmektedir. İskitler hakkında Bizans tarihçilerinden VII. yy'ın Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokkatta, Avar Türklerini İskit soylarından biri olarak kabul eder[66].

Akadca İşquzai adında da –quz-, -quzai- o dönemki "Oğuz" adının arkaik söyleyişinin, çivi yazısındaki şekli olmuştur. Bu konuda M. Taner Tarhan'ın ilginç tespitleri olmuştur: "İskit/ Saka" isimleri "Türk" ismi ile eşdeğerdir. İskitler, eskiçağda "politik güç" olarak tarih sahnesinden çekildikleri halde, Orta Çağ'da, mesela Bizans

---

[65] M. Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **İÜTD**, S.23, İstanbul, 1969, s.147.
[66] Fuzuli Bayat, "Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine", **KAD**, Çorum, 2004, s.3-4; John B. Bury, The **Chronology of Theophylaktos Simokatta**, The English Historical Review, Vol. 3, No. 10 (Apr., 1888), pp. 310-315.

kaynakları, İslamiyeti henüz kabul etmemiş olan Türk toplumlarından, Türk boylarından "İskit" ismiyle söz etmektedirler. İslamiyeti kabul edenler ise kendi isimleriyle anılırlar. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Daha sonra da, mesela XVII ve XVIII. yy'ın ünlü Boğdan voyvodası Dimitri Kantemiroğlu'nun kaleme aldığı "Osmanlı Tarihinde Kırım Tatarları" ile İskitlerin aynılığı hakkındaki yaklaşımları dikkat çekicidir"[67].

Eski Çin kaynaklarında "su", Eski Türklerde "şu" [68] olarak geçen atlı göçebe Türk kavmine M.Ö. 680 yıllarına ait Asur kaynaklarında Aşkuzas adıyla rastlanır. Yunan kaynaklarında İskitler (Scythe) olarak geçen bu atlı göçebeler, Azak denizi çevresindeki soydaşları Kimmerleri M.Ö. 720 yıllarında Kafkas dağlarının güneyine sürmüşlerdir. M.Ö. 680 yıllarında da onların peşinden Kafkas dağlarını aşıp Asurluların sınırlarına dayanmışlardır[69]. "Skyth" adına karşılık olarak "Aukhatay" adı da kullanmıştır. Burada Aukhatay sözcüğü Kaşgarlı Mahmut'taki "öge tegit" olarak tespit edilmiştir. Tegit kelimesinin sonundaki –it hecesi çoğul manasındadır ve tegin (prens, hükümdar oğlu) unvanının çoğul biçimidir. Kelimenin kökü teg (prens, oğul) sözcüğüdür. Aynı sözcüğe Türk lehçelerinde tay (oğul) ve tajı (prens) şekillerinde rastlanır. Aukha hecesi ise kimilerine göre hükümdar anlamı da yüklenen Türkçe'deki öge (üge) unvanıdır. Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde "üge"nin anlamlarından biriside ulusun büyüğü anlamındadır. Yani, ögetay ya da ügetay esasen "hükümdar oğlu, veliaht" demektir[70]. Skyth kelimesi hükümdar soyuna dayandırılmıştır.

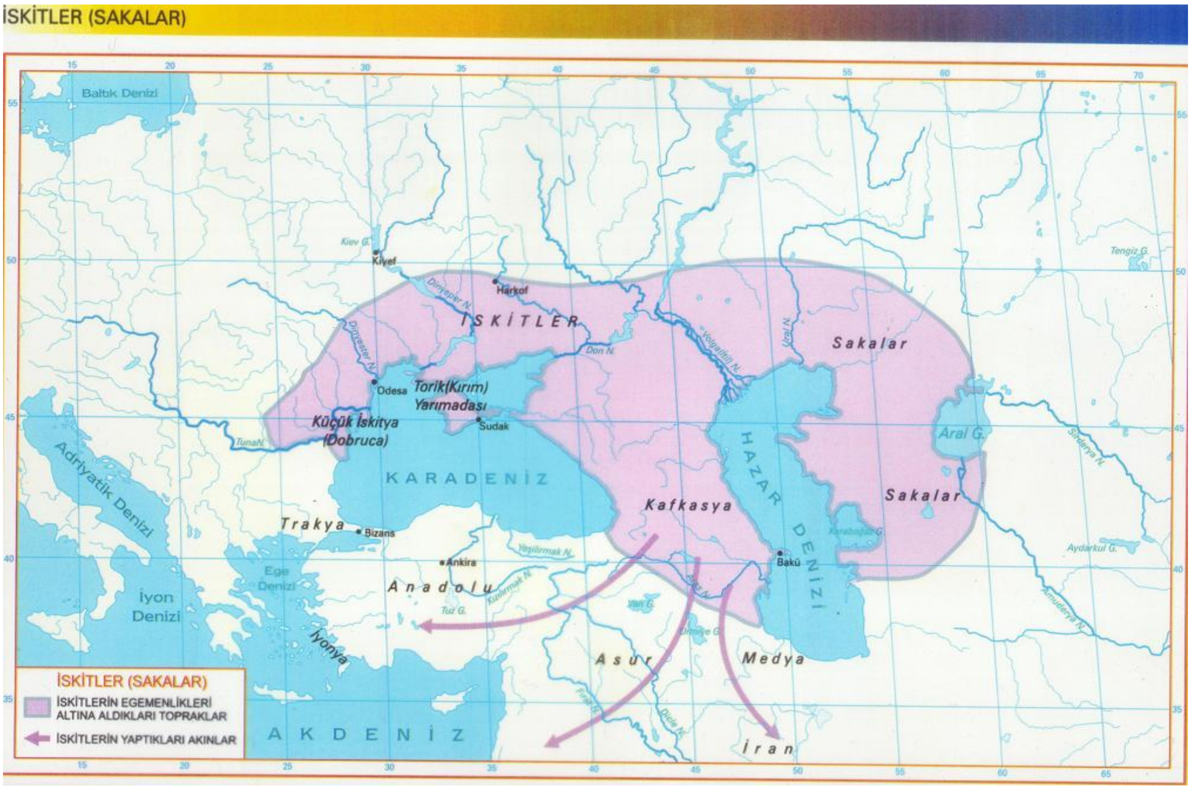
1.2.2.1. İskit Coğrafyasında Kafkasyanın Yeri

Avrupa ile Asya'nın batı kesiminde Tuna ile Volga ırmakları arasındaki bölgede M.Ö. VII. yy'da yaşayan İskitler bir Orta Asya kavmi olarak gösterilmiştir[71]. Bilim adamları, yazılı kaynaklarda ve arkeolojik bulgulardan hareket ederek, İskitlerin Avrasya'da Tuna'dan Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan geniş bölgeyi üç kısma taksim etmişlerdir: Birinci bölge: Çin'in kuzeybatısından Hazar denizine kadar

---

[67] M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s.603.
[68] Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s.33.
[69] Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992, s.31; Fahrettin Kırzıoğlu, "Eski Kartel/Gürcistan Tarihinde Miladdan Önceleri Anılan Türk Urugları", **I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 1973, s.164; Bkz. Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay), Ankara, 1992.
[70] Fatih Şengül, "Saka ve Skoloti Mefhumlarının Kökeni", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, 46/286, İstanbul, 2010, s.50.
[71] Anıl Çeçen, **Türk Devletleri**, İstanbul, 1986, s.25.

uzanıyordu ve Saka Tihrahauda ile Saka Haumavargaların yurduydu. İkinci bölge: Hazar denizinden Tuna sahillerine kadar uzanıyordu. Üçüncü bölge: Yunan kaynaklarına göre İskitlerin Kimmerleri kovalarken sızdıkları Ön Asya. İskitler Mısır, Suriye ve Filistin'e kadar gelmelerine rağmen, arkeolojik verilere göre genellikle Doğu Anadolu'da yaşamışlardır[72].

Harita 7. Kafkasya'dan İskitlerin Göçleri (http://www.google.com.tr)

Çin kaynaklarında belirtildiğine göre, M.Ö. VIII. yy'ın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların, her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilmektedir. İmparator Suan (M.Ö. 827-782) onlara karşı askeri bir harekette bulunmuştur.[73] Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batıda bulunan kabilelere hücum etmeleri çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin

---

[72] Mirfatih Z. Zekiyev**, a.g.e**, s.145-146.
[73] Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", **Türkler**, C.1, Ankara, 2002, s.576.

hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek gayesiyle batıdaki komşularına saldırma zorunda kalmıştır[74].

Harita 8. İskitlerin Göç Yönleri (http://www.kafkasevi.com)

İskitler belirtildiği üzere doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. VIII. yy'da Kimmerlerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir[75]. Antik yazar Herodotos ise göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenildiklerinden dolayı batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir[76]. İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, "Göçebe İskitler, Asya'dadırlar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar. Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler"[77] demektedir. Herodotos, Araxes'i Aral Gölü'nün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade

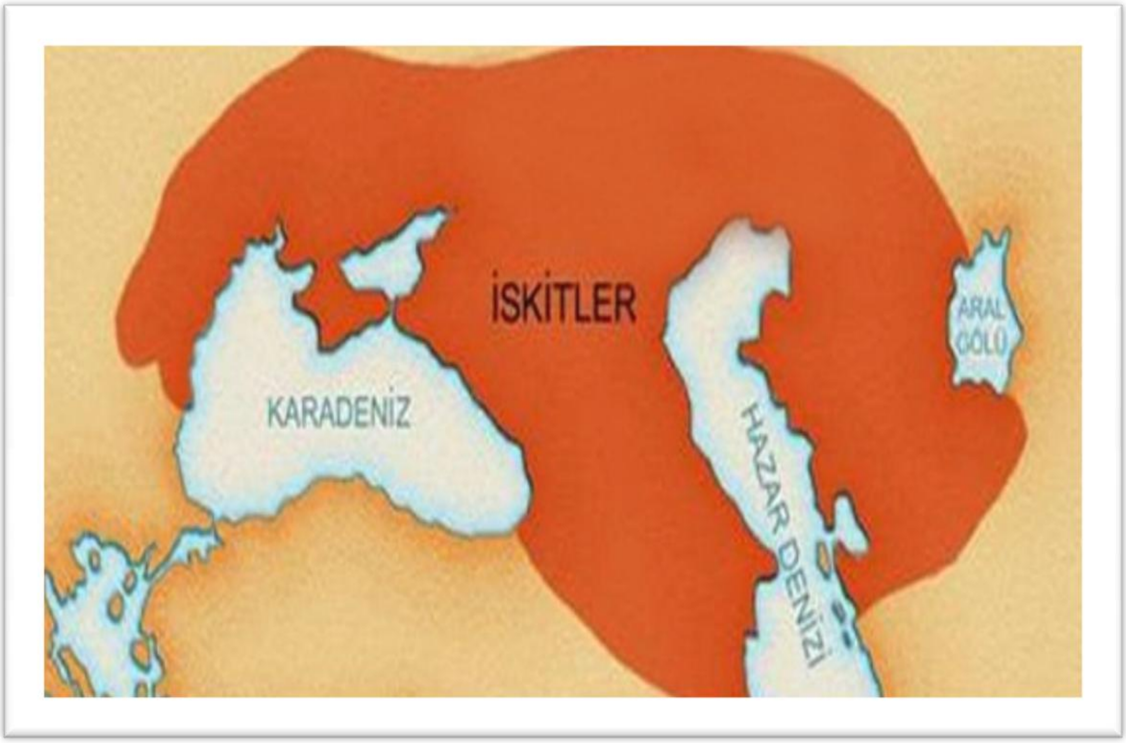
[74] T.T. Rice, **The Scythians**, London, 1958, s.43.
[75] Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, **a.g.m**, s.576; Bkz. K. Kretchmer, "Scythae", **RE,** II, A1, (1921), s.923.
[76] Herodotos, **a.g.e**, s.64.
[77] **a.g.e**, 119.

ediyor ve sonraki yazarların Hazar denizine batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin M.Ö. VIII. yy'da Orta Asya'da bulunduklarını ve daha uzakta Bering boğazına kadar göçebe toplulukların yayıldığı anlaşılmaktadır. Pers kaynaklarında geçen ve üç Saka grubundan biri olan Saka tiay para daray ise denizin ötesine geçen Sakaları, yani İskitleri gösteriyor. Buradan Pers ülkesinin kuzeyinde doğudan batıya doğru bir göç hareketinin olduğunu anlaşılmaktadır. Bu da bir zamanlar İskitlerin bozkırların doğusunda yaşadıklarını, ilk yurtlarının bozkırların doğusunda olduğu fikrini ortaya koyar. Strabon'da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı göçebe topluluklarından bahsediyor[78]. İskitlere ait arkeolojik buluntuların özellikle Tuva'da Arzhan kurganı buluntularının İskitlere ait olanları, çeşit bakımından zenginlikleri dikkate alındığında adı geçen kavmin ortaya çıktığı coğrafyaya ışık tutmak ve bu hususta yazılı kaynakları doğrulamak açısından büyük değer taşımaktadır. Çünkü erken İskit kültürüne İskit-Sibirya kültürü etki etmekte ve bu kültür bozkırlarda M.Ö. VIII. yy'dan itibaren yayılmaya başlamakta ve bozkırın geniş alanlarında tüm özelliğiyle eksiksiz olarak gelişme göstermektedir[79].

Bölgenin coğrafi adları Karadeniz'den Hazar denizine kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus örnek olarak verilebilir. Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir. İskitler Graucasus dağına Graucasim demiştir. Türk dilinde "kar", "kar"ı ve "okar", "yüksek"i nitelemek için kullanılmaktadır. Formalardaki "augan", Uygurca "okan", Çağatayca "ogan", yani "Büyük Tanrı"ya işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da balık gölüne işaret etmektedir[80].

---

78 İlhami Durmuş, **İskitler**, İstanbul, 2007, s.60.
79 M.P. Gryaznov, "Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar", **Unesco'dan Görüş**, 12, İstanbul, 1976, s.56.
80 İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.82.

Harita 9. İskitlerin Yayıldığı Coğrafya (http://www.antigazete.com/iskitler)

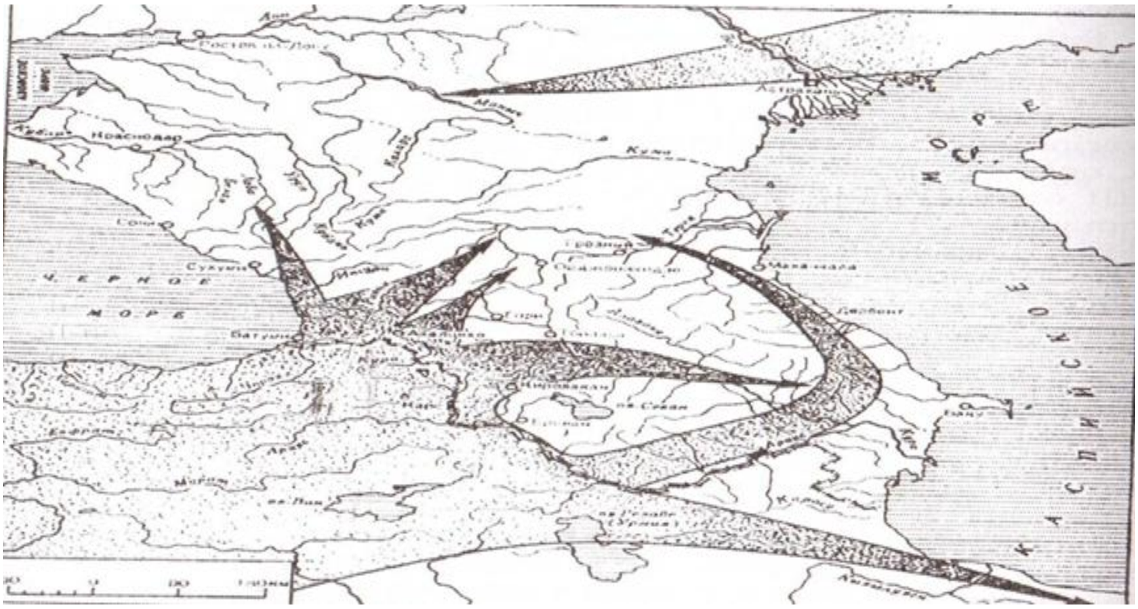
İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. İskitlerin bu istilası karşısında Kimmerler, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terk etmeyi uygun bulmuşlardır[81]. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, Yakın Doğu'ya kadar onları takip ederek kovalamışlardır[82].

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a[83], yani Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlamışlardır[84]. İskitler Ön Asya akınlarını Kafkasya üzerinden gerçekleştirmişlerdir. O dönem buranın kuzeyindeki ovalar göçebe birliklerinin güneye doğru hareketleri için bir üs vazifesindedir[85].

---

[81] **a.g.e**, s.82.
[82] M. Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **İÜTD**, S.24, Ankara, 1970, s.22.
[83] Herodotos, **a.g.e**, IV, s.12.
[84] İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.83.
[85] A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", **Erken İç Asya Tarihi**, (Çev. Prof. Dr. İsenbike Togan), s.145. Arkeologlar burada M.Ö. VII. yy'ın ortalarından kalan kurganlar bulmuşlardır. Stravrapol yakınında Krasnoye Znamya Hutor'da ve Kuban boyunda Kelermes Stanitsa'daki bazı kurganlarda İskit ileri gelenlerinin ve atlı muhafızlarının kalıntıları bulunmuştur. Kafkas kavimleri arkeolojisine ait buluntularda İskitlerin buralardan geçerken bırakmış oldukları izleri görmek mümkündür. Kafkasya'da dağ ve yamaçlarda görülen "Kuban-Kolkhis" kültürüne ait VIII.-VI. yy. mezarlarında İskit tarzı silah ve koşum takımlarına sık sık rastlanır.

İskit toplulukları Kür nehrinin iki tarafında bir tarafta Gürcistan, diğer tarafta ise Azerbaycan'a yayılmışlardır[86].

Harita 10. İskitlerin Ön Asya'dan Kafkasya'ya Girişleri,
(Firidun Ağasıoğlu, Azer Halkı, Bakı, 2005, s.84)

İskitler Kür nehrinin sağ sahilinden başlayarak, Kafkas dağları önlerine kadar batı Azerbaycan'ın geniş sahalarını temsil ediyorlardı. Onlar Aşağı Kafkasya'ya Hazar geçidi olarak bilinen Derbent ile gelmemişlerdir. Farklı yolları da denedikleri gibi Hazar kapısı olarak adlandırdıkları Daryolu geçerek gelmişlerdir. Bu iki geçit yolu Kafkasya'yı güney ile birleştiriyordu. Antik yazarlar Kafkas dağı silsilesindeki geçitlerin ve kalelerin çokluğu hakkında bilgiye sahiptirler. İskitler Azerbaycan'da Kafkas dağ silsilesindeki geçitleri kullanarak yayılmışlardır. Kuzey kavimleri Derbent geçidinden sonra Azerbaycan'a varabilmek için dağlık ve engebeli sedleri aşmak zorundaydılar. Yollardan biri Hazar denizi boyunca doğu Azerbaycan'a gitmektedir. Özellikle "Alban Kalesi" olarak adlandırılan Çuhur-Gabala geçidi ve diğer geçitler

---

[86] İskit-Saka'ların Kafkasların aşağı kesiminde yayıldığını gösteren isimlere de rastlanılmıştır. Azerbaycan'da bulunan Zagatala şehri adı Saka adını aksettiriyor. Zakatala "Saka düzengâhı" anlamına gelmektedir. Buna "Şakaşen" ve "Şaki" şehri isimleri de dâhildir. M.Ö. VII. yy'da Sakasen/Sikasen şehri Aras ve Kür ırmaklarının kesişim alanındaki şehirlerden biriydi. Azerbaycan'ın doğu kısmında, aşağı yukarı Aras ve Kür ırmaklarının kesişim alanındaki şehirlerden biriydi. Azerbaycan'ın doğu kısmında, aşağı yukarı Aras ve Kür nehirleri arasında kaynaklardan Balasakan Albania'nın bir şehri gibi gösteriliyor. Balasakan Kür ırmağının Aras ırmağıyla kavuştuğu yerde, Kür ırmağının sağ ve sol sahillerini, Şirvan çölünü, kuzeye ve kuzeydoğuya doğru Hazar denizi sahilinde Beşparmak dağına kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Balasakan isimlendirilmesi Sakaların etnonimini yansıtıyor. Bütün ismi ise Sakaları oluşturuyor. İbrahim Tellioğlu, *a.g.m*, s.243.

merkezi ve batı Azerbaycan'ı kuzeyle birleştirmektedir[87]. M.Ö. VII.-VI. yy'lara tarihlendirilen buluntular Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki Kafkasya'nın bütün bölgelerinde bulunmuştur. Buluntular İskit topluluklarının Kafkas dağlarının kuzey ve doğu bölgelerinde de büyük ölçüde yayıldıklarını göstermektedir. Kuzey Kafkasya ile Zakafkasya arasında eski dönemlerde bulunan çok sayıda geçilebilir yollar, İskitlerin Zakafkasya'da geniş sahalara yayıldıklarını gösteriyordu. İskit topluluklarının büyük ölçüde Zakafkasya ile olan ilişkilerini karakterize eden büyük ölçüde bilgiyi Teişebanini (Karmir-blur) kazısı buluntuları vermiştir. Kazılarda onlara ait buluntular ortaya çıkarılmıştır[88]. Güney Kafkasya'da hayvan üslubunu temsil eden İskit sanat işlemeciliğine ait maral motifli taşlar tespit edilmiştir[89]. Arkeoloji çalışmaları sonucunda İskit tipi ok uçları ve tunç aynalar Mingeçevir'de ortaya çıkarılmıştır. Yüzük-mühürlerin birinin üzerinde başında şiş küllah, Sak giyim tarzını gösteren özelliklerin varlığı İskit ve Sakların Güney Kafkasya'nın merkezi kısmında yerleştiğini göstermektedir[90].

İskit toplulukları, Kafkaslarda varlıklarını M.Ö. VI. yy içerisinde de sürdürmüşlerdir. Özellikle Persia'nın kuzey tarafında Kafkasların önemli bir kesiminde yaşayarak, Perslerle mücadele etmişlerdir[91]. M.Ö. V. yy başında Doğu Anadolu bölgesindeki İskit yerleşim sahasının sınırları batıda Çoruh nehrine kadar genişlemişti[92]. Bir Ermeni tarihinde yer alan kayıtlardan ise, adı geçen bölgedeki İskit varlığının M.Ö. 336 yıllarında da devam ettiği anlaşılmaktadır[93].

İskitçe, Kafkas kelimesi etimolojik olarak dikkat çekmektedir. Kelimenin birinci kısmı kau/kıu, Türkçede "boz, sarı, ak" anlamına gelir ki, kıuçak/kıfçak/kıpçak/kıu-kiji vb. etnik adlarda geçmiştir ve kıu ise "kuğu" demektir. Kafkas kelimesindeki kau/kıu'nun "beyazlık/aklık" anlamında olduğu Kafkas'ın bir diğer İskitçe adı olan Kroukas'la da ispat edilmiştir[94]. İskit adı Ön Asya'da ilk kez Urartu kralı Argişti I'in yıllıklarında İşkigulu ülkesi coğrafi terimiyle karşımıza çıkmaktadır. İşkigulu ülkesi terimi büyük olasılıkla İskitlerin görülmeye başladığı Manna topraklarını işaret

---

[87] İlhami Durmuş, "Siraklar", **Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I**, 8/43, Ankara, 2002,s.181-190.
[88] Teişebanini (Karmir-blur) kazı merkezi M.Ö. VI. yy'ın başlarında tahrip edilmiştir. Bkz. İlhami Durmuş, **a.g.m**, s. 183.
[89] Bahtiyar Tuncay, **Sakların Tarihi, Dili ve Edebiyyatı**, Bakı, 2009, s.140-141.
[90] Kabil Eliyev, **Kafkaz Tarihi**, Bakı, 2009, s.85.
[91] İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.183.
[92] İbrahim Tellioğlu, **a.g.m**, s.244.
[93] **a.g.m**, s.244.
[94] Mirfatih Z. Zekiyev, **a.g.e**, s.179.

etmektedir. Manna toprakları Assur ile Urartu arasında politik bir sorun olmuş ve zaman zaman bu iki devletten birine bağlanmıştır[95].

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) bir antlaşma yapmıştır[96]. Bu antlaşma uzun sürmeyerek, VII. yy'ın sonları ve VI. yy'ın başlarında İskitler, Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır[97]. Urartular, M.Ö. VII. yy'ın sonlarında ve VI. yy'ın başlarında gerçekleşen istilalara karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir[98]. Kimmerlerin yurtlarını alarak Kafkasları aşarak, Urartu devleti üzerinden Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşan İskitler Asur kaynaklarında anılmaktadırlar. Asarhaddon zamanında Asur devletinin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmer ve İskitlerin istilasına uğramıştır[99]. Asarhaddon, İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak Kimmerlerin üzerine yürüyerek onlara karşı zafer kazanmıştır. İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsibstelinde de bahsetmektedir. Buna göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur devletine karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır[100]. M.Ö. 626'da Asurlular İskitlerin yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını önlemişlerdir. Bu başarı üzerine İskitler Filistin'e ulaşıncaya kadar Suriye'yi baskı altına almışlardır[101]. Pers kralı Darius, M.Ö. 513 yılında Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir. Batıya doğru ilerlemeye çalışan Darius, İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirdiği üzere "Deniz'in ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür. Darius, İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştır. Darius, yoluna devam ederek Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler, doğuya doğru geri çekilmeye devam etmişlerdir. İskitlerle savaşma imkânı bulamayan Darius, geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini Tuna nehrinden geçirmiştir. Sonuçta büyük ihtimalle İskitlerin, Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi

---

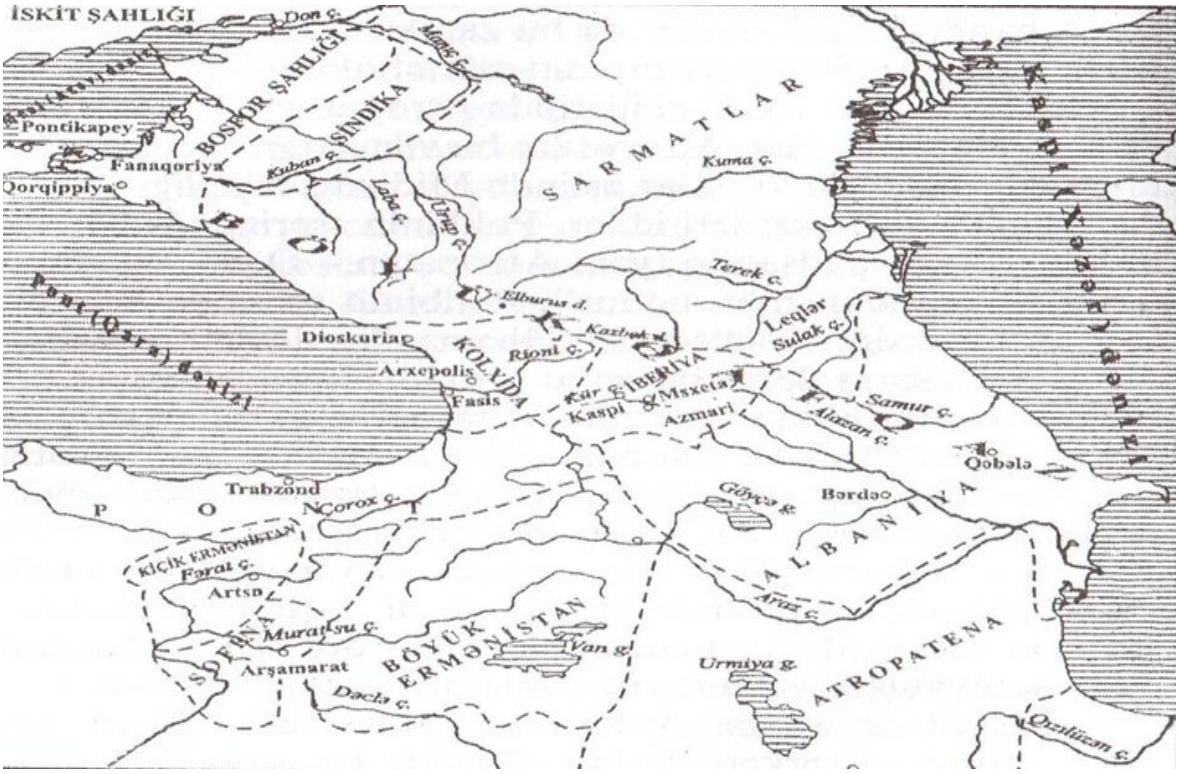
[95] Şevket Dönmez, "Ön Asya'da İskitler", **Türkler**, C.4, Ankara, 2002,s.33-44.
[96] M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, I, Ankara, 1984, s.109-120.
[97] Oktay Belli, "Urartular", **Anadolu Uygarlıkları**, I, İstanbul, 1982, s.175; Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, **a.g.m**, s.589.
[98] Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, **a.g.m**, s.589.
[99] İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.85.
[100] İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, LXI/18, Ankara, 1997, s.280-281.
[101] E.H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", **The Camdridge Ancient History**, IX, Cambridge, 1970, s.189.

batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır[102].

M.Ö. III. yy'a gelindiğinde İskitya'nın batı sınırları Keltlerin saldırılarına uğrarken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. III. yy'ın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeyi başarmışlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler M.Ö. II. yy'ın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünde tutunabilmişlerdir. M.Ö. II. yy'ın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüzleşen İskitler, aynı yüzyılın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri batıya doğru itmişlerdir. Sarmatlar metal üzengiyi de icat etmeleri onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu kuvvete mağlup olmuşlardır. M.S. II. yy'a kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır[103].

---

[102] Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, **a.g.m**, s.590-591.
[103] **a.g.m**, s. 591.

Harita 11. M.Ö. IV. yy'ın Sonu-III. yy'larda Kafkasya (Kabil Eliyev, a.g.e, s.122)

1.2.3. Sarmatlar

M.Ö. II. yy'da Kimmer-İskit kültür coğrafyasında Sarmatlar egemen olmuşlardır. Çünkü Kimmer ve İskit kültürü gibi hareketli bozkır kavim kültür tipinin bir temsilcileri Sarmatlardır[104]. Yazılı kaynaklarda ilk kez Sauromate adına rastlanılmaktadır. Sauromatae adı Don nehrinin doğu tarafında yaşayan bir topluluk için kullanılmıştır. Sarmatae adı ise daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Sauramatae adına göre Sarmatae adı daha fazla topluluğu içine almaktadır. Bir başka ifadeyle, Sauramatae adını taşıyan topluluklara doğudan yeni gelenlerin katılımlarıyla Sarmatae adını taşıyan topluluklar ortaya çıkmıştır. Sauromat adına ilk kez antik Grek yazarlarında rastlanılmaktadır. Herodotos, Hippokrates de Sauromat adını kullanmışlardır. Sauromat ismi M.Ö. V. yy'da kavim adı olarak kullanılmaktadır. Sauromatae adı Herodotos ve Hippokrates'ten sonraki yazarlarda görülmektedir. Sarmatae adına ilk kez M.Ö. IV. yy'ın sonunda "Syrmatae" şeklinde rastlanmıştır. Aynı isim zamanla Sarmatae'ye dönüşmüştür. Zamanla "Sarmatae" adı oldukça geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Miladi yıllara gelindiğinde, "Sarmatae" adıyla anılan toplulukların sayısı artmıştır. Bunlar Yazığlar, Krali Sarmatlar, Ugorlar, Roksolanlar,

[104] İlhami Durmuş, "Sarmat Devlet Teşkilatı ve Kültürü", **Yeni Türkiye**, S.43, Ankara, 2000, s.614.

Siraklar ve Alanlardır. Adı geçen topluluklarla Sarmatae adı etnik bir özellik taşımamış ve bu isim çok sayıda topluluk için kullanılmaya başlamıştır[105].

Sarmatların ortaya çıktığı coğrafya hakkında ilk bilgileri Herodotos'tan öğreniyoruz. Amazonlarla bir araya gelen İskit delikanlılarının Tanais (Don)'i geçtikten sonra, bu nehrin doğusunda yaya olarak gidildiğinde üç günlük uzaklıkta bulunan bir ülkeye kadar ilerlediklerini, buraya Palus Maiotis'ten (Azak denizi) kuzeye doğru üç günlük yürüyüşle varılabildiği ve o coğrafyayı yurt tuttuklarını bildirmektedir[106]. Buradan, M.Ö V. yy'ın ortalarında Sarmatia'nın Don nehrinin doğu tarafındaki bozkırlar olduğu anlaşılmıştır. Arkeolojik kazılar ve bunun sonucunda ele geçirilen buluntulardan Sarmatların başlangıçta daha doğuda bulundukları,[107] Yayık nehri ve Hazar denizinin doğusundaki bozkırlarda yaşadıkları[108] ve belirli bir zaman sürecinde Hazar denizinin kuzeyinden batıya doğru göç ettikleri genel olarak kabul edilmiştir. Sarmat toplulukları çok geniş bozkırlara yayılmışlardır. Buluntulara göre, doğuda Aral gölüne kadar yayıldıkları bilinmektedir. Buranın batısında kalan coğrafya, İtil çevresi ve bozkırları, Kuzey Kafkaslardan Kafkas dağlarına kadar uzanan coğrafya başlangıçta Sarmatia olarak anılmaya başlamıştır.

Harita 12. Sarmat Coğrafyası (http://www.kafkasevi.com)

[105] İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, Ankara, 2007, s.46 vd.
[106] Herodotos, **a.g.e**, IV, s.116.
[107] İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.13.
[108] İlhami Durmuş, "Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı**", Eski Ön Asya Uygarlarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı**, Ankara, 2008, s.94.

Sarmatların zamanla daha geniş coğrafyaya yayılmalarının doğal bir sonucu olarak Sarmatia adı coğrafi kavram olarak değişikliğe uğramıştır. Özellikle, Sarmatların M.Ö. II. yy'ın başlarından sonra bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla birlikte Sarmatia başlangıca göre çok daha geniş coğrafyaya verilen ad olmuştur. Sarmatia'nın kuzey sınırını Okyanus, batı sınırını Vistül nehri, doğu sınırını ise İtil nehrinin oluşturduğu belirtilmiştir. Herodotos'un İskit ülkesi hakkında verdiği bilgiler, Sarmatia'nın tanınması açısından önem taşımaktadır. Herodotos'un Skythia olarak bahsettiği coğrafya bozkırlarda hâkimiyetin Sarmatların eline geçmesiyle Sarmatia olmuştur[109].

Sarmatlar M.Ö. IV. yy'dan başlayarak doğuda Güney Uraldan kuzeyde Kuzey Kafkasya'ya batıda Don çayına kadar geniş bir coğrafyada yayılmışlardır. Sarmat kabilelerinin yayıldığı coğrafyada kabir abideleri geniş bir şekilde yayılmıştır[110]. M.S. III. yy dönemlerinde Kuzey Kafkasya'nın dağ eteği ve düz alanlarında Sarmatlara has olan kurgan mezarlar yer alırdı. Arkeologlar Etoko, Kişpek, Çeqem –I ve diğer kurganlardan dik açılı katokombalar ortaya çıkarılmışlardır. Siraklara mahsus olan bu katakombalarda defnedilen şahsın yanına Sarmat kerimakası, demir kılıçlar ve ok uçları, sırlanmış ayna koymuşlardır[111].

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitler Tuna nehrinin aşağı kısmından Don nehrine kadar yayılmışlardır. Başlangıçta Don nehrinin doğu tarafından İskitlerin içerisinde ortaya çıkan Sauromatlar, yani daha sonraki Sarmatlar bulunmaktaydı. M.Ö. IV. yy'ın ortasından hemen sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Sarmatların baskısı artmıştır. Bu Sarmat hareketi İskitlerin gücünün azalmasına neden olmuştur. Böylece Sarmatların giderek artan baskıları altındaki İskitler daha da batı ve güneye sürülmüşlerdir. Bu gelişmeler karşısında Tuna, Donetz ve Dinyeper bölgelerini terk etmişlerdir. Böylece iki parçaya bölünen İskitlerin bir bölümü Tuna bölgesinde, "Küçük Skythia" olarak bilinen Dobruca'ya yerleşmiştir. Bir kısmı ise, Kırım'a yerleşme zorunluluğu duymuştur. Dobruca, Romalılar tarafından fethedilinceye kadar İskitlerin elinde kalmıştır. Diğer kol ise, Kırım'da Sarmatlara karşı oldukça kuvvetli bir direniş göstermiştir. Onlar batıdan Keltlerin, doğudan ise İtil nehrinin ötesinden gelen Sarmatların tehditleriyle karşı karşıya kalmışlardır[112].

---

[109] İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.43.
[110] Nizami Zeynalov, "Son Sarmat Devrinde (II-IV asırlar) Erken Hun Migrasıyalarına Dair", **Elmi Eserler**, C.26, Bakı, 2008, s.6.
[111] Kabil Eliyev, **a.g.e**, s.166.
[112] İlhami Durmuş, **a.g.e**, s.86-88.

Sarmatlar M.Ö. III. yy'ın başlarında Don nehrinin doğu kıyılarına yanaşmışlar, bu yüzyılın sonlarına doğru ise, Don nehrinin batısına geçebilmişlerdir. Keltler ve Sarmatlar tarafından sıkıştırılan İskitler, M.Ö. III. yy'ın başlarına kadar, eski imparatorluklarının sadece orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir. Bu dönemde onlar Kırım yarımadasında toplanmışlardır. M.Ö. II. yy'ın sonlarına doğru İskitlerin gücü biraz daha artarak, hareket yolları üzerindeki bölge Dinyeper'e kadar genişlemiştir. Bu durum daha sonra değişmeye başlamıştır. Onlar üzerinde Sarmatların baskısı sürmüştür ve yeni bir güç olarak ortaya çıkmaları İskitlerin zayıflamalarında etkili olmuştur. İskitlerin varlığı M.S. II. yy'a kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda sürmüştür. Ancak, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru yönelen Gotlar onların siyasal varlığına tamamen son vermişlerdir. Krali Sarmatların liderliği altında yeni ve güçlü bir Sarmat ittifakının oluşturulması sonucunda İskitler Sarmat imparatorluğunun tebaası haline gelmişlerdir. Bu imparatorluğun politik egemenliği Grek şehirlerini de ele geçirmeye kadar varmıştır. M.Ö. II. yy'ın son on yılında Grek şehirleri üzerindeki baskısıyla Sarmat imparatorluğu etkisini Kırım yarımadasından Dinyeper bölgesine kadar hissettirmiştir. Sarmatların Grek koloni şehirlerini M.Ö. II. yy'dan sonra da kontrollerinde tutmaları muhtemeldir[113].

Sarmatlar M.S. II. yy'ın sonlarına gelindiğinde büyük ölçüde güç kaybetmişlerdir. Onların bu şekilde güç kaybetmelerinde iç ve dış etkenler büyük ölçüde rol oynamıştır. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek koloni şehirlerini elde tutmak için verilen mücadelenin yanında Dakların Sarmatia'ya saldırıları, Yazığların öncü bir kol olarak Romalılarla mücadeleleri merkezi Sarmat birliğinin dağılmasına neden olmuştur. Sarmat İmparatorluğunun mücadeleler sonucunda yıprandığı dönemde, yani M.S. II. yy'ın sonlarında Gotlar Karpatlar'dan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır coğrafyasına ilerlemeye başlamışlardır. Burada yaşayan Roksolanlar ve Bastarnia, Carpi vs. ülkeler Got egemenliğine girdi. Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede Sarmatların ağırlıklı merkezi Gotların eline geçince Sarmat dönemi bitmiştir[114].

---

[113] **a.g.e**, s. 90-93.
[114] **a.g.e**, s.102.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MİLATTAN VII. YY'A KADAR KAFKASYA'DA TÜRK KAVİMLERİ

Milatın başından itibaren Kafkasya bölgesine doğudan batıya göçebe kavimler gelmeye başlamışlardır. Buraya gelen Türk kavimleri kronolojik olarak birbirini takip ederek Kafkasya bölgesinde yerleşmişlerdir. Aşağıda bunlara dair bilgiler şu şekildedir:

2.1. Alanlar

Alan kelimesinin açıklaması için Persolog bilim adamları, bu terimi Avesta'da geçen Arya, Ari veya "Elen" yani "Olen" kelimesine bağlamışlardır. Bu bakış açısına karşılık Bizans, Arap-Pers, Ermeni, Gürcü yazarlar Alanlar hakkında bu tür isimler zikretmemiştir. Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev ise "Alan" etnonimini Türkçe "ulan"/ "oglan" ("oğlan"): "oglan-olan-alan" ile bağdaştırma teşebbüsünün yeterli olduğunu düşünmemektedirler. Türk ve Tatar dillerinde "Alan" kelimesi "ova", "vadi", "orman kenarı", "arazi" anlamına gelmektedir. Belki Alanlar kendilerini "ova halkı" diye adlandırmış olabilirler; çünkü onların büyük çoğunluğu ova ve vadilerde yaşamışlardır[1].

Alanlar Kafkasya'da ilk zamanlar aluan etnik adıyla bilinmektedirler. Bu isim zaman içinde alan, ablan ve avlan şekillerini almıştır[2]. Alan kelimesi çağdaş Türk dilli halklarda da korunmuştur. Hemen hemen bütün Türk kabilelerinin eski bölgelerinde, Altay dağları ve Orta Asya'da, "Alan" etnonimleri korunmuştur. "Alandan kelgen" yani "ovadan gelen" deyişi, hala Altay kabilelerinde kullanılmaktadır. Alanlar, Türkmenistan'da "Salır" kabileleri bünyesinde Karamanların bir kolu olarak ayrı bir boy grubu olarak bilinmektedirler. Bu Alanların dili Türkmence'dir ve sayıları 1500 hane kadardır. Anlatılanlara göre onlar Türkmenistan'a göç etmeden önceleri Mangışlak'ta yaşamışlardı ve orada kendilerine ait bir Alan kalesi vardı. V.V. Barthold, İngiliz doğu bilimcisi Hirth'e dayanarak şunları söyler: "Hirth, Türkmenlerin Hunlar tarafından fethedilen Alanların torunları oldukları sonucuna varmakta ve bu vakıanın kabul görmesinin Türkmenlerin soy kütüğünün açıklamasında kullanılabileceği görüşünü savunmaktadır... Karaçay ve Balkarlarda "Alan" etnonimi birbirine hitap

---

[1] Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, İstanbul, 2008, s.139.
[2] Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, İstanbul, 2007, s.202.

kelimesi olarak korunmuştur. Ancak, "Alan" kelimesi "hısım", "akraba" anlamında kullanılmaktadır. Antik ve Orta çağ yazarları, Alanya sözcüğü ile Karaçay'ın yukarı kısımlarına işaret etmektedirler[3]. Avrupalı araştırmacılarca Alanlar, İran menşeli bir kavim olarak kabul edilmektedir. Çin kaynaklarında "An-tsi", Romalılar da "Alani" ve Bizanslılar da onlara "Asioi" demişlerdir. Alanlar, klasik Roma devri ve özellikle "kavimler büyük göçleri" dolayısıyla tanınmışlardır. Alanların başka bir adı da "As"tır. "As" adı, Marquart'a göre M.S. IX. yy'a kadar korunmuştur. XI. yy'da yaşayan Harezm'li el-Biruni'nin Tahdid-i nihayetü'l-Mesakin adlı eserinde, Hazar denizi çevresinde yaşayan "Lan" ve "As"lardan bahsedilmiştir. Bu durumda Alanların iki zümreden oluştukları anlaşılmaktadır[4]. İskit-Sarmat döneminden sonra bunların "Alanlar" adıyla anıldıkları bilinmektedir. Öncelikle Orta Asya bozkırlarından gelmiş olan Sarmat ve Saka-Massaget kabileleri grubu Alan olarak adlandırılmıştır. Alanlar, Sarmat bölgesinin ve federasyonlarının yeniden bir araya getirilmesinde egemen güç olurken, kendi adlarını onlara geçirirler. Antik dönem tarihçileri Alanların Sarmat halkı olduğunu söylemişlerdir. Bazıları onları İskit, bazıları ise Massaget olarak nitelemişlerdir. İkinci yüzyıldan itibaren antik yazarların yapıtlarında ülkenin ortak adı Alanya olarak geçmektedir[5].

Alan kelimesinin etimolojisi konusunda değişik görüşler olmasına rağmen bunlardan hiçbiri kelimenin Alban sözcüğünden geldiğine ihtimal vermemiştir. Alanlar Kafkas Albanyası'nda yaşadıkları için bu yönde bir düşünce olabilir. Nitekim bugüne kadar Albanların kim olduğu bilinmiyor. Alanlar, M.Ö. I. yy'dan itibaren M.S. VIII. yy boyunca varlığını sürdürmüşlerdir. Albanların ana kitlesi, Hazar denizi sahilinde Kür nehrinin kuzeyine düşen toprakları içine alan Kafkas Albanyasında yaşamaktadır. Muhtemel olarak bu günkü Şirvan bölgesinde yaşadıkları tespit edilmiştir. İskitler ve Sarmatlar döneminde bu bölgede şimdiki Azerbaycanlıların Aluan (Aluank) denilen atalarından birisi yaşamış olmasına da ihtimal verilmiştir. Bu bölgede yaşayanların Alban şeklindeki zati ismi, M.Ö. I. yy'dan itibaren ve M.S. VIII. yy boyunca tüm Kafkas Albanyası sınırları dâhilinde Aluank zati adlarıyla kaydedilmişler; "Alban krallığının yıkılmasından sonra ise her etnoniminin başından geçen sıradan olay gibi

---

[3] Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, **a.g.e**, s.139-141.
[4] A. Nimet Kurat, **IV. –XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1972, s.15-16.
[5] Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi**, C.I, İstanbul, 2007, s.343.

Alban zati adı da IX-XIX. yy’lar arasında ülkenin bir köşesinde Arsah’da varlığını sürdürmüştür”[6].

Harita 13. Albanya (Azerbaycan) Bölgesi IV-VII. yy’lar
(Azerbaycan Tarihi Atlası, Red. İ.V. Konovalova, Bakı, 2007, s.15.)

Arkeolojik veriler Alanların ve atalarının Türk dilli oldukları yönündeki tezini desteklemektedirler. Bu verilere göre, Karaçay ve Balkarya’da Hunlar ve Bulgarların buraya gelişlerinden önce Alan şehir ve köyleri vardı. Arkeologlar, XIII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren katakomb defin geleneğine bağlı olarak buradaki el aletleri, silah, at koşumu ve seramiklerin oldukça büyük bir kısmının Alanlardan kaldığını tespit etmişlerdir. Bu şehirler ve yerleşim birimlerinin maddi kültürü Türk kültürüdür ve Bulgarların gelişlerinden uzun zaman önce teşekkül etmiştir (katakomblar, balballar, at koşumları vs.). Alanların Türk dilli olduklarına dair S. A. Pletneva, Türkçe’nin Hazar hakanlığında, Alanlarda ve Bulgarlarda alfabe ve resmi dil olarak kabul edildiğini belirtmektedir. IX. yüzyıl yazarı Yosef Ben Gorion da Alanları Türk olarak kabul etmektedir. X. yüzyıl yazarı İbn Dasta’ya göre ise, Tulaslar denilen Türk halklarından bahsedilmektedir. V.A. Kuznetsov’un görüşüne göre “Tulas” “Dağlılar” “Aslar”

---
[6] Mirfatih Z. Zekiyev**, a.g.e**, s.201-202.

anlamına gelmekle birlikte bunlar Karaçaylar ve Balkarlardır. Kuznetsov'un bildirdiğine göre Alan krallarının Türkçe unvanlar kullandıkları da belirtilmektedir[7].

2.1.1. Kafkasya'da Alanlar

Alanlar hakkında Kuznetsov, "Milattan önceki son yüzyılda Kuzey Hazar, Don ve Ön Kafkasya'da yarı göçebe olarak yaşayan Sarmatlar'dan ayrılarak, (Roma ve Bizans yazarlarının verdikleri bilgilere nazaran) miladi I. yy'da Azak civarına ve Ön Kafkasya'ya geldiler. Daha sonra buradan Kırım, Azak çevresi, Ön Kafkasya, Küçük Asya ve Medya'ya saldırılarda bulundular. O sıralar Alanların temel ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu."Kuznetsov, daha sonra merkezi Kafkasya'da Alanya adını alan bir Alan federasyonu teşekkül ettiğini, VIII-IX. yy'larda ise Alanya'nın Hazar hakanlığı bünyesine girdiğini kaydetmektedir. X. yy'da da Alanlar Hazarya ile Hıristiyanlığı Alanya'ya ihraç eden Bizans arasındaki dış ilişkilerde önemli rol oynamışlardır. Kuznetsov'un verdiği bilgileri değerlendiren Mirfatih Z. Zekiyev Kuznetsov'un burada Alanlarla ilgili verdiği bilgileri de aynı şekilde kabul etmiştir[8].

II. ve III. yy'ın eşiğinde Alanlar, Sarmat boylarını birleştirip büyük bir Alan-Sarmat boy birliği oluşturmuştur. Ammian Martselin, Alanların Azak denizinin kıyısında ve bu bölgenin doğusundaki bozkırlarda yaşadığını ifade etmektedir. Birinci yüzyılın ortalarında Yunan ve Romalı yazarlar Alanların Tuna'nın alt kısımlarında, Don nehri boyunca uzadıklarını ve Kuzey Kafkasya'nın merkezi bölgelerinde yaşadıklarını belirtmektedir. Birinci yüzyılın ikinci yarısında Alanlar Kuban havzasının doğu bölümüne nüfuz etmeye ve Bosfor ile yakın ilişkiler içerisine girmişlerdir. Bunun ardından Darial geçitinden ve Hazar girişinden yollarını açan Alanlar Gürcistan'a, Ermenistan'a, Med ülkesine ve Küçük Asya'ya askeri seferler düzenlemeye başlamışlar[9].

Alanlar, Kafkasya'daki ilk dönemlerde etkili bir güç olarak gözükmüşlerdir. Tasit ve Fiavius Jozef'in M.S. 35-36'daki İbero- Pont savaşında anlattıkları "Sarmatlar" ve "İskitler" büyük olasılıkla Alan topluluğunun daha sonraki kollarını oluşturacak olan "Aorslar" ve "Siraslar"dır. Alanlar, M.S.72'de Hazar'ın güneyine büyük bir sefer düzenlerler. Flavius Jozef'e göre Kral Hinkami'den "İskender'in demir kapılarla kapattığı geçit"in anahtarını aldıktan sonra, "Medya"yı daha sonra bugünkü Ermenistan

---

7 Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev, **a.g.e**, s.147.
8 Mirfatih Z. Zekiyev, **a.g.e,** s.189-190.
9 Kadir Natho, **Kafkasya'da ve Dışındaki Çerkesler**, (Çev. Ömer A. Kumrel), Ankara, 2009, s.78.

bölgesini talan ettiler. İber Gürcü Kıralı II. Farasman'la birleşerek Atropaten'i (bugünkü Azerbaycan) istila ettiler[10].

Hunlar, 370-375 yıllarında İdil (Volga) nehrini geçince, önce Kafkasya'nın kuzeyindeki Alanların bir kısmını yerlerinden çıkararak batıya doğru gitmişler. Alanların bir kısmı ise Kafkaslardaki dağlara sığınıp ve uzun zaman buralarda kalmışlar. Kafkaslarda yaşayan halk olan Osetinlerin soyu bunlara dayandırılmaktadır. Hunların önünden çekilen Alanlar ise, ilk olarak Dobruca'ya gelip oradan hareketle German kavimlerinden Vandallar ile birlikte Pannonya'ya girmişlerdir. 406 yılında da Vandallar ve Suebler ile birlikte Ren nehrini geçip Galya'ya girmişler. Alanlar bir müddet Galya'nın güney kısmında bulunduktan sonra Vizigotların baskısına maruz kalmışlardır. Vizigot kralı Wallia'nın, 417 yılında, Addar'ın idaresindeki Alanlar ile harbe tutuştuğu bilinmektedir. Bu tarihlerde Alanların bir kısmı artık İberik yarımadasına girmiş bulunuyordu; daha sonra diğer kısmının da oraya geldiği anlaşılıyor. 429 yılında Alanların bir kısmının Vandallar ile birlikte Afrika'ya geçtikleri biliniyor; onların Kuzey Afrika'da kurulan Vandal devletindeönemli bir rol oynadıkları da anlaşılıyor. 483'te Vandal kıralı kendini: "Rex Vandallarum et Alanarum" (Vandallar ve Alanlar kıralı) diye adlandırmıştı. İmparator Justinian zamanındaki Vandal kralı da aynı lakabı taşıyordu[11].

2.2. Hunlar

Hunların, İç-Asya'da Gobi çölünün kuzey ve güney sınırlarında varlıkları M.Ö. III. yy. boyunca devam etmiştir. Bu tarihlerden sonra akınlarının yönü, bir bölümüyle güneye, Çin'e, diğer bölümüyle Çin'in kuzeybatı sınırında ve Tanrı dağları bölgesinde oturan halklara çevrilmiştir. Hunlar, Moğol bozkırlarından hareket ederek, çeşitli vesilelerle, bozkırların batıya düşen bölgelerine doğru hareket etmişlerdir[12].

---

[10] **a.g.e**, s.343, 347.
[11] A. Nimet Kurat, **a.g.e**, s.16.
[12] Károly Czeglédy, **Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü**, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 2009, s.19.

Harita 14. Hunların Hareket Yönü

(Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul, 2007, s.112.)

M.S. II. yy'ın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya'nın etnografik haritası ve siyasi tarihinde Sarmat-Alan egemenliği olduğu zaman, erken antik Yunan tarihinde ilk kez bu bölge için "Hunlar" adında yeni bir etnik terim ortaya çıkmıştır. Bu terim M.S. II. yy'da iki kaynakta: Dionisi Periaget'in ve Klavdi Ptolemey'in manzum tasvirlerinde görülmektedir[13]. Yusuf Caferov'a göre M.S. II. yy Kafkasya etnik bilgileri içeren Dionisi Periaget'in yazılarındaki mesaj analizlerinden yola çıkarak aşağıdaki sonuç ortaya çıkmıştır: "160.yıla doğru "Hunlar" adı ile meşhur bir çeşit kabile grubu, artık Volga nehrini geçmiş ve Hazar denizinin kuzey batısındaki bozkırlarda yaşamıştır"[14]. Hunların Kafkasya'da varlıkları ve buradaki Hun yerleşim yerleri için Hun ülkesi ifadesi Kalankatlı Moses tarafından da belirtilmiştir[15].

Hunların ve onlarla akraba kavimlerin batıya ilerlemeleri sonucunda, IV. yy'ın ikinci yarısında Kafkas ülkelerinde önemli siyasi değişimler yaşanmıştır. Hunların bu

[13] Dionisiy, "Opisanie Naselennoy Zemli", **Vestnik Drevney Estorii**, no. 1, 1948, s. 367; Klavdi Ptolemey, "Geografiзeskoe Rukovodstvo", **Vestnik Drevney Estorii**, no. 2, 1948, s. 465.
[14] Yusuf Caferov, **Gunni Azerbaycan**, Bakı, 1985, s.40.
[15] Kalankatlı Moses**, Alban Tarihi**, İstanbul, 2006, s.48.

topraklara girişi[16], özellikle de Alanlar[17] ve Asların bir kısmının Kafkasların kuzey eteklerinde uzanan bölgeye geri çekilmelerine yol açmıştır. Hun kavimleri, Kafkasya'da özellikle doğuda ve Albanya bölgesinde de yayılmışlardır[18]. Hunlar ve ardından Gotların Kafkasya'yı istilalarından sonra, "Meot" adı tarih sahnesinden silinmiştir[19].

Hunlar, 370 yılları öncesinde Kuzey Kafkasya bölgelerine kitleler halinde gelmişlerdir[20]. Kafkas geçitleri yoluyla 363-373 tarihleri arasında Hunlar bir başka akınlarında bugünkü Ermenistan toprakları üzerinden Anadolu'ya girip, Mezopotamya arazisini yağmalayarak Urfa önlerinde görünmüşlerdir[21]. Hunların, Doğu Roma üzerinde hâkim olma girişimleri paralelinde, 395 yılında iki koldan gelişimlerini sağlamak üzere yola çıktıkları görülmektedir. 395 yılında Hunlar, iki koldan harekete geçtiler. Ağırlık merkezi Tuna olan Batı kanadı tarafından organize edilen bir kısım, Balkanlar'dan Trakya'ya yöneldi. Don nehri civarında bulunan Doğu kanadınca tertip edilen diğer bir kısım ise, Kafkaslardan Anadolu'ya sevk edildi. Basık ve Kursık adlı iki Hun boyu tarafından idare edilen bu Anadolu akını sırasında Hunlar, Erzurum, Karasu, Fırat'ı geçerek, Malatya-Çukurova bölgesine kadar ilerlemişler, Urfa ile Antakya'yı kuşatıp, Suriye'ye geçerek Kudüs taraflarına varmışlardır. Orta Anadolu'ya Kayseri ve Ankara civarına kadar gittikten sonra, Azerbaycan, Bakü yolu ile merkezlerine geri dönmüşlerdir. Gerçekleştirilen bu akınlar, planlı olmuş ve yerleşilerek vatan haline getirilecek en müsait toprakları bulma gayesi taşımıştır. Bu durum Roma İmparatorluğu kadar Sasaniler için de endişe verici olmuştur[22]. Doğu Avrupa'da başlayıp, gelişen ve Anadolu'ya kadar uzanan bu Hun akınları Latin, Grek ve Ermeni kaynaklarında aleyhlerine birçok rivayet ve hikâyelerin doğmasına sebep olmuştur. 403 yılında bir Hun akıncı birliğinin Kafkaslar üzerinden Daryal geçidini aşarak Anadolu'ya akınları olmuştur. Fırat bölgesine kadar akın ve yağmalamalarda bulundularsa da sonra geri dönmüşlerdir[23].

---

[16] Georges Dùmézil, **Kafkas Halkları Mitolojisi**, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Ankara, 2000, s.10-11; Mahmut Bi, **a.g.e**, s.331.
[17] Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Gsre Avrupa Hunları**, İstanbul, 1995, s.8.
[18] Georges Dùmézil, **a.g.e**, s.10-11.
[19] Mahmut Bi, **a.g.e**, s.331.
[20] Esmed Muhtarova, **Türk Halklarının Tarihi**, Bakı, 2010, s.242.
[21] Mehmet Tezcan, "V. yy'da Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 13/32, Erzurum, 2007, s.185.
[22] Ali Ahmetbeyoğlu, **a.g.e**, s.8-9.
[23] **a.g.e**, s.8.

Atilla döneminde, 445 yılında Dağıstan'dan gelen bir "Hun" kolu, Kür ırmağı boylarına yayılıp, Gence'nin batısındaki "Khalkhal"da kışlamıştır[24]. Bu sebeple Ermenice ve Süryanîce kaynaklarda, Kafkas sıradağlarının kuzeyindeki Türk urugları (Ermenice) "Hisus-Azk'er" (Kuzeyli-Kavimler), "Hun-Agur" (Hun-Ogur), "Hun" adlarıyla anılmışlardır[25].

Bizanslı tarihçi Prokopios eserinde Hunlardan bahseder: "…Kyros, bir Hun birliğini Bizans'a bağlı olan Armenialıların üstüne yollamıştı. Böylece Bizanslıların buradaki tehditle uğraşırken, Lazika'da olan bitenleri öğrenemeyeceklerini umuyordu. Başka haberciler Hunların Valerianos (Bizanslı bir komutan) ile beraberindeki Bizanslıların yolunu kestiğini, savaşa zorladıklarını ve karşılaşmada Hun birliğinin kötü duruma düşüp hemen hemen yok olduğu haberini getirdiler"[26].Yaptığı araştırmalar sonucunda L.A. Yelnitsky, M.Ö. III. bin yılda yaşayan "Udı"ların etnik yönden Hazar sahillerinde yaşayan Uda, daha sonraları M.Ö. II-I. bin yıla ait kaynaklarda uza, day, se, unu şeklinde kullanılan, ama miladi yüzyılın başlarında Doğu ve Batı Avrupa'da Kuzey İtalya sınırlarına kadar uzanan yeni bir bölgede yaşamış bulunan Say ve Hunlarla doğrudan ilişkilendirilen halkla ilişkisi bulunduğu hükmüne varmaktadır. Day/Say ve Hun etnonimleri Türk halklarına ait isimlerdir[27].

İskit ve Sarmatlara yakın dönemlerde yaşayan tarihçiler İskit, Massaget ve Hunları aynı kabileler olarak görmektedir. Örneğin IV. yüzyılda yaşayan Filostorgy, Hunların vaktiyle Neüriler (yani İskitler) denilen halk olduğunu kaydetmiştir. Bizanslı Theophanes ise (V. Yüzyıl) Hunları İskit olarak kabul etmekte ve şöyle demektedir: "Bu İskitler arasında Omnudia oğlu Atilla, cesur ve gururlu bir insan. Ağabeyi Vleda'yı tahttan uzaklaştırarak, Hunlar da denilen İskitleri hâkimiyet altına aldı ve Trakya'ya saldırdı." Aynı yazar Türkleri de Masssagetlere bağlamaktadır: "Tanaid'in doğusunda eskiden Massagetler denilen Türkler yaşarlardı. Persler onlara kendi dillerinde Chermichionlar derler." Yazar, bu notlarında Massagetleri (İskit kabilelerinden biri) ve Persleri iyi tanıdığına dikkat çekmektedir. V. yy'ın ikinci yarısında Zosimusi kesin bir dille Unnular'ın Krali İskitler olduğuna işaret etmektedir. Bizanslı Menandros ise VI. yüzyılda "vaktiyle Saka denilen Türklerin barışçı tekliflerle Jüstin'e elçi

[24] Fahrettin Kırzıoğlu, "Köktürklerin En Batı Kolu Hazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Yağdırma Geleneği", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. IV, Ankara, 1982, s.245; Bkz. V. yy kronikçisi Parbeli Lazar (V. Langlois tercümesi, Collection deshistorien sanciens et modernes de I'Arménie, Paris, 1869, II. 215-221.)

[25] **a.g.m**, s.245.

[26] Prokopios, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, (Çev. Orhan Duru), İstanbul, 2008, s.12-13.

[27] Mirfatih Z. Zekiyev, **a.g.e**, s.186.

gönderdiklerini" kaydederek, İskitçeyle Türk barbar dilini kastettiğini belirtir. Aynı yazar bir başka yerde de şöyle diyor: "…böylece Türk denilen kabilelerden gelen tüm İskitlerin sayısı yüz altıya ulaştı." VI. yy yazarlarından Kesaryalı Prokopius, İskit kabilelerinden Amazaonkaları Hun ve Sabirler olarak göstermektedir. Yazar, Kimmerlerle ile Türk-Hunları, Utigur ve Kutrigurları kastederek şöyle diyor: "Euxeinos Pontos'a dökülen bu bataklıktır. Orada yaşayan halklara geçmişte Kimmerler diyorlardı, şimdilerde ise Utigurlar diyorlar." Agathius ve Azak denizi sahilinde yaşayan Hunları İskitler olarak adlandırmaktadır. Theophylacktos Simocatta (VII. yy) doğulu İskitlere genellikle Türk denildiğini kaydederek, şu satırları yazmaktadır: "Krallığından kovulan o (Khosrov) Ctesifon'u terk etti ve Dicle nehrini geçtikten sonra ne yapacağı konusunda tereddüte düştü. Bunun üzerine birileri ona bizim Türk diyebileceğimiz doğulu İskitlere, kimileri ise Kafkas ve Atropea dağlarına gidip canını kurtarması tavsiyesinde bulundular"[28]. IV-VII. yy'lar Güney Kafkasya'da Hunların maddi kültür abideleri yayılır. Üç tepe kurganındaki (Akcabedi bölgesi-Azerbaycan) mezarda bulunmuş altın ayak ve kol bilezikleri, kolye, 26 bezetilmiş kemer unsurundan oluşmuş pilakadan ibaret kemer, altın unsurlu demir kılıç tetkikatçıların fikrince kuzey göçebelerine aittir. Hınıslı abidesinde (Şamahı bölgesi) taş kutu tipli mezarlarda Hun kültürü ile bağlı olan altın küpe ve taç bulunmuştur. Hınıslı küpeleri armut biçiminde tasarlanmıştır. Bu küpeler Kuzey Kafkasya'nın Çmi, Kamunta abidelerindeki küpelere oldukça benzerdir. Hınıslı'da taç bulunmuş diğer küpe, (Hucbala (Guba bölgesi)) mezarından ve Palasa-sırt (Derbent bölgesi) katakomba mezarında bulunmuş pilakalar Hunlar için karakteristik karışık renkli üslupta hazırlanmışlar. Hunlar kuyumculuk sanatında karışık renk uslubunun yaratılmasında bu uslubun mezmun ve karekterinin yaratılmasında önemli rol oynamışlardır. Hınıslı ve Hucbala mezarlarında altın eşyalarla birlikte göçebeler için karekteristik olan kafanın (kellenin) yapay deformasyona uğramış iskeletleri ve defn ayinleri kayda alınmıştır. Pala-sırt mezar abidesi Hun kavimlerine aittir[29].

Doğu Kafkasya, ortaçağın ilk yüzyıllarında yerleşim yerlerinde ve mezarlıklarda yapılan arkeolojik kazılar ve çalışmalar sonucu "kavimler göçü" döneminde cereyan eden karmaşık etno kültürel süreçleri göçebe boylarla yerli, yerleşik tayfalar arasındaki sık ilişkilerini açıklayan oldukça değerli belgeler vermişler. Dağıstan'ın Hazar boyu

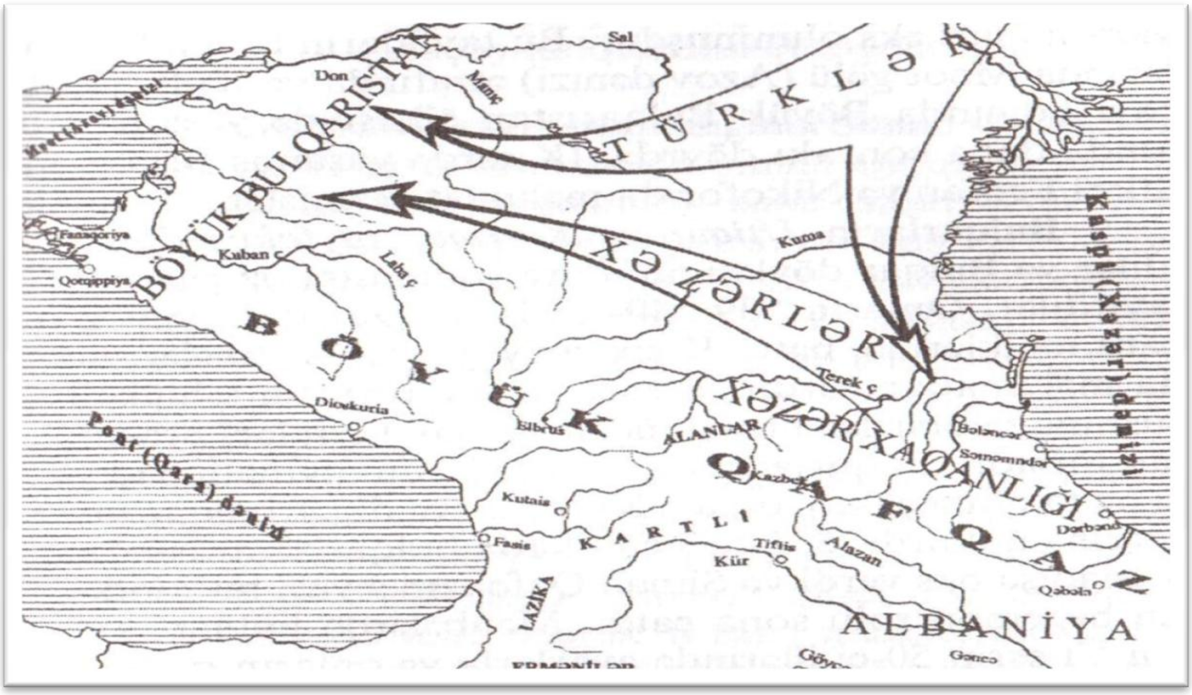
---

[28] **a.g.e**, s.187.

[29] M. Halilov, "Severnıye nomadı i materialı iz rannesrednevekcvıx albanskix pamyatnikov", **Mejdunarodnaya nauçnaya konferentsiya "Arkeologiya, etnologiya, folkloristika kavkaza". Sbornik kratkih soderjaniy dohladov**, Tiflis, 2007, s.205-207.

bölgesinde, Azerbaycan'ın kuzeydoğu topraklarındaki eski mezarlık ve yerleşkelerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Hunlar için ana malzemeler ortaya çıkarılmıştır. Özellikle I. Yukarı Çiryurt, Tarki, Cemikent, Manas, Utamış, Palasa-sırt, Kuhuroba, Hucbala, Sandıktepe, Hınıslı mezarlıklarında yapılan arkeolojik çalışmalar yerli kavimle "Hun çevresine" dâhil boyların karşılıklı ilişkilerin sık olduğunu, maddi kültürde ve defnetme adetlerinde Türk kavmine ait öğe ve unsurların yayıldığı hakkında bilgi vermektedir. Elde edilmiş buluntular arasında silahlar ve at malzemeleri daha çok dikkat çekmektedir. Hunlar için kamanlar, iki ve üç kanatlı ok uçları, demir mızrak uçları, iki ağızlı kılıçlar, eğik kılıçlar, zırhlar, at malzemeleri –ağaç esaslı eyerler, sekizvari üzengi, dizgin pilekleri ve zilleri, kaytarkanlar vs. bulunmaktadır. Mahaçkale ve Derbent arasındaki arazide yerleşmiş Çimkent, Tarki, Utamış, Manas mezarlıklarındaki kurgan altı ve kurgansız katakomblar (labirentlerin) da Hunlara aittir.[30] Derbent'in güneyinde Hunların varlığını anlatan Palasa-sırt, Kuhuroba, Hucbala, Sandıktepe, Hınıslı mezarlıkları çok değerli buluntular vermektedir. Bu mezarlıklardan çıkarılmış Hun sanatına has polikromdiadem, altın küpeler, kemer pilekleri, bir ağızlı kılıç, ok uçları, seramik vs. gibi buluntular da gömülenlerin Hun boylarına aitliğini göstermiştir[31].

[30] Tarık Dostiyev, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", **XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylülü 2006**, C.II, Ankara, 2010, s.253.
[31] **a.g.m**, s.253.

Harita 15. Kuzey Kafkasya'ya IV.-VI. yy'larda Türk göçleri-Kuzey Kafkasya'da Büyük Bulgar Devleti (Kabil Eliyev, a.g.e, s.193.)

2.3.Bulgarlar

Bulgar/Bolgar etnoniminin etimolojisi konusunda bilim adamları oldukça değişik görüşler bildiriyorlar. Bulgar araştırmacı Şişmanov bu önerileri oldukça uzun, iki sayı yayınlanan bir makale içinde birleştirmektedir. Buradaki önerisinde Şişmanov, Volga+ar şeklinde bir açıklama getirmiştir[32]. Tuna Bulgarlarına mensup bilim adamı Christo Todorov-Bemnersky mevcut önerileri yeni bir makalede toplamıştır[33]. Yapılan bu mevcut değerlendirmelerin Mirfatih Z. Zekiyev'den naklen aktarımları aşağıdaki gibidir:

-Bulgar etnonimi mukaddes kitapta adı geçenlere veya tarihi şahsiyetlere (Epos etimolojisi) dayandırılıyor. Tarihi şahsiyet olarak şu isimler zikrediliyor: Nuh oğlu Yasef'in oğullarından birinin adıdır; Hazar ve Kumanların kumandanı Bulgarios'un adından gelmektedir; İskit'in oğlu Bolgar adından geliyor ve M.Ö. 127 yılından bu yana bilinip kumandanları Bl'ger'in adından alınmıştır vs.

---

[32] Osman Demiral, Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali, **(Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2006, s.19; Bkz. Ivan Šıšmanov, "L'étimologie dun om Bulgare", **Keleti Szemle**, S.4 (1903), 334-363; S.5, 88-110.

[33] Mirfatih Z. Zekiyev, **a.g.e**, s.221.

-Bulgar etnonimi diğer etnonimlerin başka dillerinden alınarak tercüme ediliyor: Bolgar/Bulgar, anlam bakımından Beşgur/ Başgur (Başkurt) ‘beş ugur’, bul-Bulgarca ‘beş’, -gar-ugor, bulgar-ayrıca ‘beş ugor’.

-Bulgar etnonimi bazı toponimlerden türetiliyor: Bolgar, Volga/Bulga nehrinin adından geliyor; bollga-ar ‘İdil halkı’; Bolgar, Bug, Bucak, Bolgarçay, Bolkar dağ toponimlerinden türüyor.

-Etimoloji eski Bulgarların yaşadıkları yere dayanılarak yapılıyor: Bolgar- “yüksek dağlar” veya “yüksek kıyı” Bılgaron (Osetince) “dağların eteklerinde yaşayan insanlar”; bulgar-er “nehir yeri”, bulag-ar “nehir insanları” vs.

-Etimoloji, eski Bulgarların sosyal özelliklerine dayalı yapılıyor: Bulgar ‘isyankâr, asi’ veya Bulgar ‘zenginlik derecesine ulaşan kişi’, Bulgar ‘okumuş kişi’, bolga-ar ‘samur avcıları’, çünkü bulga Moğolca’da ‘samur’, Bulgar ‘şehir sakini’ çünkü balık şehir.

-Etimolojiye göre, Bulgar etnonimini taşıyanların geldiği kökenin karmaşık olmasını yansıtıyor: Bulgar ‘Slav ve Türk karışımı’; bolg sözcüğünden, bolgatmak ‘yerini değiştirmek’.

-Bulgar etnonimi totemik köken ve totem anlamı taşıyor: Bulgar ‘ağaç sansarı, samur’, ‘kurt sürüsü’ (mecazi anlamda, askeri grup)[34].

Yapılan önerileri yorumlayan Mirfatih Z. Zekiyev’e göre Bolgar sözcüğü, bir bütün halinde ‘nehir kenarında yaşayan insan’ veya ‘şehirli insan’ anlamındadır. Bulgarların hemen her yerde Suvarlara yakın olarak yaşadıkları göz önünde tutulursa, bu durumda Bulgar sözcüğünün ‘nehir kenarında yaşayan insan’ anlamı daha inandırıcıdır. Çünkü suvar bu anlamıyla kullanılmaktadır[35]. Bulgar etnik adının Volga hidronimiyle ilişkisine gelince, kesin bir şekilde denilebilir ki, Bolgar sözcüğünün Volga’dan (eski adı Bolga) gelmediği tam aksine Volga hidroniminin Bolgar etnoniminden geldiği söylenebilir: Ruslar, Bolgar sözcüğünün, Bolga/Volga-İdil nehri boyunda yaşayanların adlandırılması olduğunu tahmin etmişlerdir. Bulgar/Bolgar etnonimi çok anlamlıdır. Orta Asya’da milattan çok önceleri dahi bu ad geçmektedir ve onlara Orta Asyalı veya Hindukuşlu Bolgarlar diyorlardı. Kuzey Karadeniz bölgesindeki Bolgarlar, atalarının M.Ö. VII. yy’daki Onogur/Hunogur adıyla anılıyorlardı. Onların kurdukları yerleşim birimi de Honogur/Thanagor adıyla

---

[34] **a.g.e**, s.221-223; Mirfatih Z. Zekiyev, “Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları”, **Türkler**, C.II, Ankara, 2002, s.427-428.

[35] **a,g.e**, s.223; **a.g.m**, s.428.

anılıyordu. Yunan kolonizatörler bu şehri M.Ö. VII. yy'da oldukça büyüttüler. Aradan bin yıl geçtikten sonra Thanagorya adıyla anılan bu şehir, Büyük Bolgarya yani Kubrat'ın devletinin başkenti oldu. Bu devletin bünyesinde yer alan diğer Türk dilli kabileler de genel Bulgar etnonimi taşıyorlardı. Kuzey Karadenizli Bolgarlara da Bolgar deniliyordu. Hindukuş Bolgarlarıyla Kuzey Karadenizli Bolgarlar tabii olarak etnik yönden akraba idiler, ama henüz daha önce nerede yaşadıkları, nereden, nereye ve ne zaman göç ettikleri sorularının cevabı bulunmuş değil[36].

Kubrat devletinin dağılmasından sonra, aynı etnik adı taşıyan üç halk şekillendi: 1) Tuna boylarında Asparah'un kurduğu Bolgarya. Buradaki Bolgarlar birkaç kuşak hâkimiyeti ellerinde tuttuktan sonra Slavlaşmışlar ve bunun sonucunda burada Slavca konuşan Bulgar halkı oluşmuştur; 2) Kuzey Kafkasya'da Türkçe konuşan Bulgarların bir kısmı burada kalmış ve buna dayalı olarak Balkar (Malkar) milleti oluşmuştur; 3) Orta İdil boyunda Bolgar devleti kurulmuş; buna dayalı olarak burada yaşayan tüm Türk kabilelerine Bulgar/Bolgar ortak adı verilmiştir. Bu Bulgarları birbirinden ayırt etmek için Bolgar etnoniminden şu tanımlamalarla adlandırılmaktadırlar: Tuna Bulgarları, Kafkas Bulgarları (daha sonra değişik fonetik türü: Balkar kabul edilmiş), İdil Bulgarları (daha sonra Rusça'da fonetik türü kabul edilmiş)[37].

Bulgar etnonimi ile ilgili olarak Németh'in ileri sürdüğü görüşler mevcuttur. Buna göre Bulgar adı, Türkçe'deki bulga- 'karıştırmak' fiilinden türemiş olup anlamı 'karışık'tır. Tarihi bakımdan bu şöyle açıklanabilir: Hun imparatorluğunun yıkılmasının ardından dağılan Hunların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır alanlara geri çekilerek 463 dolaylarında oraya gelen Onogur, Ogur ve Şaragur halkları ile karıştılar. Adları da bunun izini taşımaktadır. Daha sonra Németh'in kendisi de bu etimolojik çözümden vazgeçerek bu adı bulga- 'isyan çıkarmak' fiilinden açıklamıştır[38]. Bugün tüm dünyada en önde gelen öneri, çoğunlukla Németh'e mal edilen yukarıda belirttiğimiz fakat bilindiği kadarıyla ilk olarak Tomaschek tarafından öne sürülen ve ardından Vâmbery tarafından desteklenen bulga- "bulamak, karışmak" fiili kökünden getirilen etimoloji girişimidir[39].

Bulgar etnonimi ile ilgili olarak Németh'in içerisine düştüğü tutarsızlığın açıklığa kavuşturulmasında bazı öneriler ön plana çıkmaktadır. Buradaki tutarsızlık

---

36 **a.g.e**, s.223; **a.g.m**, s.428.
37 **a.g.e**, s.224; **a.g.m**, s.428.
38 Istvan Zımonyı, "Bulgarlar ve Ogurlar", **Türkler**, 2006, C.II, Ankara, 2002, s.606.
39 Osman Demiral, **a.g.t**, s.20; Bkz. S.A. Romašov, "Bolgarskieplemena Severnogopričernomor'ja v V-VII vv.", **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, VIII (1992-1994), s.207-208.

kaynak fiilin geçişli veya geçişsiz olmasında değil, daha çok tarihi zeminde gözükmektedir. Bu önerilerde doğudan gelen Oğurların açık kimliği verilemez. Eğer kastedilenler Kutrigur ve Utrigurlar ise, bunlar zaten Hun tebaası idiler. Böyle sonradan, geri dönen Hunlarla karıştıklarını düşünmek uygun görünmemektedir. Eğer doğrudan gelen üç boydan (aslında iki: Onoğur ve Sarı Ogurlar) bahsediliyorsa, bunların Hunlara karşı dostane davranışı hakkında bir veri olmadığı gibi Sarı Ogurların Hun boyu veya tebaası Ağaçerilere saldırıp hezimete uğrattıkları bilinmektedir. En önemlisi olarak da, gerçekten bir karışma zaman aralığı (en fazla 17 yıl; 'evrensel' tarihe göre Bulgar'ın ilk zikri olan 480 ile Oğurların geliş tarihi olan 463 arası) hiçbir şekilde böyle bir etnik süreç için yeterli değildir. Ayrıca, kelimenin çok eski zamanlardan geçtiğine dair deliller çok kuvvetlidir. Bulgar kelimesi hakkındaki 'bulgalamak' teorisi geçerliliğini yitirmiş olduğu gibi bulga- fiilinin de ne kadar etkin olduğu üzerinde de durulmalıdır.

Orta Asya'da –gar ile biten pek çok yer adı vardır: Başâgar, Şâvagar, Cargar, Abgar, Vazâgar vb. bu isimler açık şekilde Îrani'dir; fakat bu son ek veya kelimenin İranî olduğu veya İranî dillere ait olduğu anlamına gelmemektedir. Çuvaşça Bulgar için kullanılan palxar Orta Türkçe balqar gibi bir biçimden gelmiş olmalıdır. Buradaki –kar/-qar Ermeni coğrafyasında geçer ve tarihte Bulgarların yaşadığı yerde oturan günümüzdeki Kuzey Kafkasya Türk halkı Balkarların ismi de unutulmamalıdır. Bu sebeple, asıl biçimi Balkar/Bulkar olmalıdır, çünkü k<g geçişi Türkçe'de pek görülmez. Bu iddiayı destekleyecek şekilde diğer Türk topluluklarında k/q biçimini koruyan boy adları görülmektedir. Örneğin Eski Uygurlardaki Sıqar, (H)uturqar, Yabutqar ve Yağlaqar. Bu yüzden, Orta Asya'daki yer isimlerine bakarak Bulgar kelimesine İranî bir kimlik kazandırmak doğru görülmemiştir. Öncelikle, -ar ile biten bodun isimleri Türkçe'de zaten çok yaygındır ve en kolay bu dilde açıklanırlar: Yeni örneklerle bunları pekiştirmek mümkündür: Avşar, Hazar, Macar, Avar, Kacar vb. Hatta bu eke dayanarak Afganistan'daki Belh kentinden bizzat Bulgar'ı getirme teşebbüsleri dahi mümkündür: Balkh+är[40].

Bulgar kelimesinin tarihi bir kaynakta ilk zikri, VI. yy yazarı Antakyalı İoannes'in, 482 yılında Gotlara karşı Bizans'ın yardımına koşan Bulgar kabilesine dair kaydı kabul edilmektedir. Burada kelime bulgar biçiminde geçmiş ve sonraki Bizans kaynaklarına da böyle yansımıştır. Bulgar adına Latin bir kaynakta M.S. 334 yılında

---

[40] Osman Demiral**, a.g.t**, s.26.

rastlanmaktadır[41]. Yazarı meçhul olan ve M.S. 354 yılında yazıldığı anlaşılan "Anonim Kronik"te Bulgar Türklerinden (zieziexquovulgares) bahsedilmektedir[42]. Antakyalı İoannes'den hemen sonra yazan, ama M.Ö. II. yy'daki Bulgarlardan bahseden Horenli Musa, Bulkar biçimini kullanır[43]. Bizans kaynaklarında M.S. 482 yılında, Avrupa Hun imparatoru Attila'nın küçük oğlu İrnek'in kurmuş olduğu devletin en önemli kabilesi olarak "Bulgar" adı zikredilmektedir[44]. Ermeni coğrafyasında Bulgar ve Bolkar'ın yanında, Blkar biçimine de rastlanır. Bunlar Kafkaslarda yaşamaktadır. Aynı yerlerdeki Bulgarlardan Hatip Zakharias Brgr diye bahsetmektedir[45]. İslam kaynakları içinde, Ceyhánî geleneğine bağlı olanlarda (İbn Rüsteh, Hudud, Gerdîzî ve Bekrî) Bulkâr biçimi görülür. Diğerleri ise tahsisler hariç tutulmak üzere, çoğunlukla İbn Fazlan'ın verdiği Bulghâr biçimini takip etmektedirler. İdil Bulgarlarından kalan sikkelerde de bu biçim geçerlidir. Bunlarla çağdaş olan X. yy Hazarlar Bulgr, Ruslar ise Bolgar biçimini kullanıyorlardı[46]. Kelimenin yer adı olarak Orta Asya'da zikrine gelince, İslam coğrafyacıları şu biçimleri verirler: Burgur-brgr- (Yâkût[47]), Bârgâr ve Pârğar (Hudûd[48]), Burgar, Bargar ve Fârğar (İstahrî[49]), Burgar ve Fargar (Makdisî[50]). Bunlar bir bölgenin, kentin ve ırmağın ismi olarak geçerler. Horenli Musa'da Orta Kafkaslar silsilesinin ismi olarak Parkhar kullanılmıştır[51].

Bulgarların kökeni ile ilgili olarak farklı fikirler ortaya atılmıştır. Yapılan araştırmalara göre Tatar, İslav, karışık cinlerden, Urallı, Fin oldukları iddia edilmiştir. Bulgarların Türk olduğunu ilk olarak savunan bilim adamı 1882'de A.Vâmbéry'dir. G.Fehér, Gy. Németh ile L.Rásonyi gibi bilim adamları da Bulgarların Türk olduğunu düşünmüşlerdir[52]. Bulgarların ve Hazarların bugün çağdaş Türk halklarından özellikle Balkar, Karaçay, Kumuk, Çuvaş, Tatar, Başkurt, Tuna Bulgarları ve Karaimlerin oluşumlarında rol oynadıkları ve Hun kabileleri oldukları ilmen tespit edilmiştir.

---

[41] Osman Demiral, **a.g.t**, s.19; Bkz. Vasil Zlatarski, **İstoriyana bılgars katadırjava prezsrednitevekove**, C.1, Sofiya, 1970, s.81.
[42] Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.24, Ankara, 2010,s.9
[43] Osman Demiral, **a.g.t**, s.20.
[44] Adilhan Adiloğlu, **a.g.m**, s.9; Talat Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, 1987, s.1; A. Nimet Kurat, "Bulgar", **İA**, C.2, İstanbul, 1993, s.782.
[45] Osman Demiral, **a.g.t**, s.20.
[46] **a.g.t**, s.20; Bkz. István Zımonyı, **The Origins of the Volga Bulghars**, Szeged, 1990, s.35-36.
[47] Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1988, s.142.
[48] V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Hzl. H.Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s.71.
[49] **a.g.e**, s.71; Bkz. **Hudûd al-Ālam. The Regions of the World**, (Yay. V. Minorsky), London, 1937, s.71.
[50] **a.g.e**, s.71.
[51] Osman Demiral, **a.g.t**, s.20.
[52] İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara, 1985, s.1.

“Bulgar/Bulgar/Blkar” ise şimdiki Balkarlar ve Tuna Bulgarları arasında muhafaza edilmiştir[53]. Bizans tarihçisi Nikephoros Gregor eserinde Bulgarlardan bir İskit kabilesi olarak bahsetmektedir: “Şimdi Bulgarya ismini nereden aldıklarını açıklayacağım. Volga (İtil) nehrine akan İstr’den daha kuzeyde bulunan bir ülke vardır, ondan ve aynı yerli insanlardan Bulgar ismini aldılar. Onlar önceleri İskitlerdi. Yaralı, yerleşmiş geleneklere karşı çıkanlar dindarlar üzerine saldırdıklarında oradan çocukları ve karılarıyla buraya göç ettiler. Onlar muazzam bir kalabalıkla İstr nehrini geçtiler ve Miziya’nın her iki yakasında yurtlandılar. Çekirgeler veya şimşek gibi İlliriya tarafında bulunan Makedonya’ya yayıldılar, buradaki rahatlıklar onların hoşuna gitti. Bu ülke ve halkın adı Bulgarya olarak yayıldı”. Gregor daha sonra İskitlerden bahsederek şöyle yazıyordu: “Eski bilginler onların adını farklı olarak vermektedirler: Gomer onları Kimmerler olarak adlandırmaktadır. Heredot ise Kimvar ve Tevtona olarak belirtmektedir…”[54].

Çoğu bilim adamı, M.S. I. yy’dan X. yy’a kadar Çin, Bizans, Arap ve Batı Avrupa kaynaklarında adı geçen Bulgarların veya Bulgaristanlıların, bugün Balkan veya Tuna Bulgaristan’ındaki nüfusun çoğunluğunu oluşturan Bulgarla çok az ortak şeyinin olduğunu kesin bir doğru olarak kabul eder. “Random House Webster’s College Dictionary” gibi yaygın sözlüklerde bile, Bulgarlar (Bulgars) “M.S. VII. yy. sonunda Güney Balkanlarda bir devlet kuran” ve “900 yılına kadar yerli Slav nüfus tarafından büyük ölçüde asimile edilen bir Türk halkı olarak” tanımlanır. Aynı sözlüğe göre Bulgaristanlılar (Bulgarians) ise, Bulgaristan’ın bir Güney Slav dili konuşan yerel ya da yerleşik halkıdır”[55]. Bulgarları asıl olarak Türk olduğu ama sonradan asimile edildiği verilen bilgilerden de anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda Türk, Tatar ve Bulgarların kökeniyle ilgili titiz çalışma yapanlardan Rus tarihçi Vasily Nikitiç Tatişçiev’dir. Tatişçiev’e göre Bolgarların kökeni, tarihen eski Hvalis, İssedon ve Argippeai’ylara dayanmaktadır. Hvalisler, Hvalis denizi de denilen Hazar denizinin kuzeyinde yaşıyorlardı. Mirfatih Z. Zekiyev’in yorumuna göre, bu bilgiler göz önüne alınarak Bulgarlar buranın yerli halkı olarak görülüp farklı İskit kabilelerine soyları dayanmaktadır[56]. Bulgarların kökeni ile ilgili olarak onların Slav olduğuna dair Mauro

---

[53] Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziyev**, a.g.e**, s. 124.
[54] Dinçer Koç, Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti, **(İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2010, s.19
[55] Plamen S. Tzvetkov, “Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni”, **Türkler**, C.II, Ankara, 2002, s.599; Bkz. **Random House Webster’s College Dictionary**, New York, Random House, 1991, s.179-180.
[56] Mirfatih Z. Zekiyev, **a.g.e**, s.245.

Orbini'nin "Slavların Krallığını" yayınladığı 1601 yılına kadar, hemen herkes Bulgarlarla Slavlar arasında açık bir ayrım yapıyordu. Büyük ve birleşik bir Slav imparatorluğunun ortaya çıkışını görme arzusundaki Mauro Orbini, Gotlar, Hazarlar ve hatta Etrüskler gibi kesinlikle Slav olmayan pek çok halka bir Slav kökeni izafe etmiştir ki doğal olarak Bulgarlar da Slav ailesine dâhil edilmişlerdir[57]. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi 1601'e kadar ki tüm yazılı kaynaklar, birbirine tamamen yabancı ve sık sık da düşman olarak görülen Bulgarlar ile Slavlar arasında kesin bir ayrım yaparlar. Örneğin, XI. yy. sonlarında bir Bulgar yazar, açıkça Bulgarların sadece 'Kumanların üçüncü kısmı' olduğu kanısındadır. Onun gözünde Bulgarlar ile Kumanlar arasındaki tek fark, Bulgarların Hıristiyan, Kumanların ise hala pagan oluşudur[58].

2.3.1. Bulgarların Kafkasya'ya Yerleşmeleri ve Siyasi Durumları

Bulgar Türklerinin M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde yaşadıklarından Süryani Mar-Abas Katina bahsetmektedir[59]. Süryani yazar Hatip Zakharias, 555 yılı Kuzey Kafkasya'da 'Hazar kapısı' civarında yaşayan Bulgarlardan haber vermektedir[60]. Ermeni tarihçi Horenli Musa (Moses Khorenats'i), Süryani Mar-Abbas-Katina'ya dayanarak, M.Ö. II. yy'da Kafkasların kuzey eteklerinde ve Kuban nehri boylarında, silsilenin ortalarında yaşayan Bulgarları anlatır: "(Ermeni kralı Val-Arşak) kuzeye, Tayk'daki Parkhar (dağın)'ın eteklerine, yağmurlu ve sisli ormanlık ve bataklık bölgelere doğru döndü… Orada kuzey ovası ile büyük Kafkas dağının eteklerinde ve güneydeki dağdan büyük ovaya doğru inen uzun ve derin vadilerde oturan yabancı barbar ırkı topladı. Onlara haydutluğu ve kıtalleri bırakmalarını ve kralın emir ve vergilerine tabi olmalarını emretti ve bir daha ki sefer gördüğünde üzerlerine mukabil kurumlarıyla birlikte önderler ve prensler atacağını söyledi. Ve onları bilge kişiler ve nezaretçilerle birlikte bıraktı. Kendisi ise batı ordusunu terhis ettikten sonra, eskilerin 'Ağaçsız' ve Yukarı Basean adlandırdıkları, fakat sonra Vlendur Bulkar kolonisi Vund buraya yerleştikten sonra onun ismine binaen Vanand denen, Şaray hududundaki otlu çayırlara doğru indi." Kaynağın yayıncısına göre, kuzeydeki yabancı barbar ırk, Bulkarlar gibi Bulgarlardır. Basean isminden, Bulgarlardan bir kısmının şimdiki Kars çevresine yerleştiklerini ve buraya kendi isimlerini verdikleri

[57] Plamen S. Tzvetkov, **a.g.m**, s.599.
[58] **a.g.m**, s.599.
[59] Adilhan Adiloğlu, **a.g.m**, s.9.
[60] Osman Demiral, **a.g.t**, s.27.

anlaşılmaktadır. Bu göç ise kısa bir süre sonra, Val-Arşak'ın oğlu Arşak zamanında olmuştur. 'Kafkas dağlarındaki' Bulgar ülkesinde çıkan bir kargaşanın ardından bunların bir kısmı ayrılmış ve söz konusu yerlere yerleşmiştir[61].

Yukarıdaki metinde belirtilenler içerisinde kayda değer coğrafi bir bölge de Tayk'daki Parkhar dağıdır. Bu kelimelerin bir özel isim olduğu ve Kafkasya dağlık bölgesini ifade ettiği açıktır. Birinci kelimenin sonundaki –k'yı Ermenice'de aynı zamanda yer ve bölge anlamı veren çoğul eki olarak görmek gerekir. Tay ise açık şekilde 'dağ'dır (krş. Tavlu kelimesi, sadece buradaki Türk unsurların değil, Kafkaslıların ortak kültürel-etnik ismidir). Yani Kafkas silsilesindeki Parkhar adlı bir dağdan bahsediliyor. Bu haberin hemen öncesinde Val-Arşak'ın kuzeye Acara (Egeria) ülkesinden gittiği söyleniyor. Dolayısıyla Parkhar dağının olduğu yer Orta Kafkaslar'dadır. Bugünkü Karaçay-Balkar Türklerinin etnik bölgesine, düzlük ve çayırlıklar hesaba katılırsa, muhtemelen Çeçenistan'a doğru bir uzantıya tekabül eder. Bu dağın ismi de Bulgar olarak tasavvur edilmiştir[62]. Bulgarların M.Ö. Kafkasya'da yaşadıkları V.F. Kahovsky, K. Patkanov ve Z. Velidi Togan gibi araştırmacılarca da desteklenmiştir. Bunların bir kısmının, Horenli Musa'nın da belirttiği tarihlerde Ermenistan'a göç ettiklerini söylerler[63]. Z. Velidi Togan, Bulgarların, Makedonyalı İskender zamanında Horasan bölgesinde yaşadıklarını söylemektedir. Ona göre Bulgar ve Hazar Türkleri, İtil havzasına muhtemelen İskender'in fetihleri sırasında gelmişlerdir. Hatta Bulgar ve Hazarların bir kısmı da, İskender'in Horasan taraflarına gelmesinden daha önce Sakalarla birlikte İtil dolaylarına gelmiş olabilirler[64]. Bizans kaynaklarında Bulgar Türklerinin daha çok Hunlarla birlikte anılmasına rağmen, Bulgarların aslında Hunlardan çok daha önce Kafkasya'ya gelip yerleştikleri sanılmaktadır. Fakat resmî tarih, Bulgarları, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Attila'nın en küçük oğlu İrnek'in kurmuş olduğu devletin en önemli kabilesi olarak saymaktadır[65].

Onogur-Bulgar boylarının V. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da olduklarına dair bazı önemli kayıtlar vardır. V. yy'ın sonunda Bizans'ın teşvikiyle Saragurlar, Onogurlar ve Ugorlar Kafkasya ötesini istila ettiler. Saragurlar Daryal üzerinden geçerek İberya'yı

---

[61] Moses Khorenats'ı, **History of the Armenians**, (İng. Çev. Robert W. Thomson), Cambridge-London,1978, s.135-136, dn.6.

[62] **a.g.t**, s.28.
[63] Adilhan Adiloğlu, **a.g.m**, s.9.
[64] Z. Velidi Togan, **a.g.e**, s.169.
[65] Adilhan Adiloğlu, **a.g.m**, s.9-10.

yakıp yıktılar. Onogurlar Kafkasya ötesine Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca sızdılar. Aksi takdirde Kolhida kalelerinden birinin adının "Onoguris" olduğunu ve Agafi'nin VI. yy'daki Bizans-Pers savaşları bahsinde bu kaleden bahsettiğini başka türlü açıklamak mümkün değildir. Onogurların VI. yy'da Karadeniz sahilleri boyunca Kafkasya'da olduklarını bir takım araştırmacılar tarafından eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sürülen Gelencik'e yakın Borisovsk mezarlığındaki çok sayıda mezarın karakteristik özellikleri de desteklemektedir. Zira bilindiği üzere Kuban'ın aşağı kesimleri ve aynı şekilde Kafkasya'nın kuzeybatı boşlukları Onogur ülkesi sınırları dâhilinde yer alıyordu[66].

Kuzey Kafkasya'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan V-VII. yy'lara ait Kızıl-Kala yerleşiminin V-VI. yy'lar kültür katmanı Saragurlarla bağlantılıdır. Bu yabancıların yerliler tarafın asimile edildikleri açıktır. Yabancı Bulgarlar yerleşik hayata geçmişler ve köklü kabilelerle karışarak onların kültürünü özümsemişlerdir. Bu konuda yerleşimdeki kalıntılar delil teşkil etmektedir. Zira bu yerleşimle yine erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden keramik örnekleri, içi delikli tencere kalıntıları gibi materyaller Zlivkinsk ve Saltovo mezarlıklarındaki materyallere benzerliğiyle oldukça ilgi çekicidir.

Göktürk devleti ilk olarak iç savaşlarla batıdaki otoritesini kaybettikten sonra da 603 yılındaki Tieh-lé (Oğuz, Uygur ve Oğur) isyanlarıyla iyice sarsıldıktan sonra, batı bozkırlarında yaşayan halklar kendilerini bağımsız halde bulmuşlar, 'hırpalanmayan' Bulgar ve Onoğurlar ise bu durumdan en fazla faydalanan topluluklar olmuşlardır. Bulgarların bağımsız bir boy haline gelme tarihi bilinmiyor ancak VI. yy sonları olarak tanımlanıyor. Bu birliğin yerleşim yeri İdil ile Özü arasıdır. Birliğin kurucusu Gostun idi. Bu bağımsızlık olayını 30 yıl kadar sonraki bir başka gelişme takip edecektir. Nikephoros'a göre, Onogundur-Bulgarların reisi olan Kubrat, 635 yılı civarında Avarlara isyan etmiştir. İfade şu şekildedir: "Organas'ın yeğeni ve Onogundurların reisi Koubratos, Avar hakanına başkaldırdı, ondan aldığı bir orduyu suiistimal ettikten sonra onları topraklarından çıkardı"[67]. Göktürk kağanlığının 630 yılında dağılmasından sonra Bulgarlar Kubrat Han'ın önderliğinde birleşmiştir. Bu yarı göçebe birlik Büyük Bulgaristan adını almıştır[68]. Bu Bulgar devletinin yerleştiği bölge: Kafkasya'nın kuzeyi-

---

[66] Dinçer Koç, **a.g.t**, s.25-26.
[67] **a.g.t**, s.26.
[68] Kadir Natho, **Kafkasya'da ve Dışındaki Çerkesler**, (Çev. Ömer A. Kumrel), Ankara, 2009, s.81; M. Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, 2007, s.69.

Azak denizi civarları olarak tanımlanmaktadır[69]. Bizanslı tarihçi Theophanes (760-818), "Kronik" adlı eserinde Bulgarların yerleştiği yer hakkında kayda değer bilgiler vermektedir: "Gölden (Azak denizi) ve Kuphis (Koban) adıyla anılan ırmağa kadar olan yerler Bulgarların ülkesidir…"[70].

Bulgarların yerleştiği yer ile ilgili olarak son dönemlerde Róna-Tas tarafından iki makalesinde ortaya atılan fikirlere burada değinmekte fayda vardır. Onun görüşüne göre hemen hemen bütün tarihçilerce kabul edilen Kuzey Kafkasya fikrini kabul etmeyerek, Özü'nün orta boylarını, şimdiki Harkov civarını Büyük Bulgar'ın merkezi yapar[71]. Macar bilgin burada, Bulgar ülkesinin boyunca uzandığını söyleyen Kuphis nehrinin Kuban olmadığının iddiasının yanında, Kubrat'ın oğullarıyla ilgili Theophanes ve Nikephoros'un verdiği bilgiyi de sorgular. Bu iki kaynakta yaklaşık aynı cümlelerle şu ifade geçer: (Babalarının ölümünden sonra) Bayan, babasının emrine uyarak, ata yurdunda kaldı. İkinci oğul Kotrag Don'u geçti ve onun karşısına yerleşti. Bunların içinde Hazarlar Bayan'ı haraca bağladılar[72].

Harita 16. Eski Bulgarların Yurt Haritası-Kubrat Bulgaryası
(Mirfatih Z. Zekiyev, *a.g.e*, s.441.)

---

69 İbrahim Kafesoğlu**, a.g.e**, s.12.

70 Adilhan Adiloğlu, **a.g.m**, s.9-10; Bkz. S. Y. Bayçorov, **Drevniye-Türkskie Pamyatniki Evropı**, Stavropol, 1989, s.33-34.

71 AndrásRóna-Tas,"Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.625-629.

72 Osman Demiral, **a.g.t**, s.58.

Róna-Tas, ikinci oğlunun Don nehrini batıdan doğuya da geçmiş olabileceğini söyler. Bu doğrudur, hangi tarafa geçildiği bu cümlede açık değildir. Ancak sonraki ifade durumu ortaya koymuştur. Hazarlar Don nehrinden geçip kendi yanı başlarına gelen Kotrag'ı bırakıp, onun üzerinden aşarak, nasıl oluyor da nehrin batı tarafında, uzak bir noktada oturan Bayan'ı haraca bağlıyorlar. Burada beklenmesi gereken şey, Hazar gücünün yükselmesiyle birlikte Kafkaslarda kalan Bulgarların, yani Bayan'ın halkının onlara bağlı hale gelmesi, batıya giden Kotrag'ın halkının ise kurtulmasıdır. Hazar hakanı Yusuf'un da mektubunda geçen "benim yaşadığım yerde önceden Vununturlar yaşıyordu" ifadesi bunu doğrular Vekaçan Vununturlarun Tuna boylarına gidişiyle de Büyük Bulgarlardan bahsedildiği anlaşılır[73]. Sonuçta karışıklık ve iç savaşlardan faydalanan Hazarlar Bulgarlara saldırarak iç savaş hâlindeki Büyük Bulgaristan'a son verdiler. Asparuk önceleri Hazarlara karşı koymaya çalıştıysa yenilerek geri çekildi. Bat-bayan ise kendi idaresindeki Bulgarlarla birlikte, Elteber (vali, ikinci derece hükümdar) konumunda Hazarların hâkimiyetine girdi. Daha sonraları, Bat-bayan'ın idaresindeki Azak ve Kafkasya Bulgarları, Bizans ve Rus vakanüvisleri tarafından "Kara Bulgarlar" adıyla anılmışlardır[74].

2.4. Sabirler

Suvar isminin çağdaş Türk tarihçiliğindeki ismi Sabir olarak yer alır. Kimi tarihçiler ise genellikle Sabir/Sabar olarak beraber kullanır veya ikincisini tercih ederler. Suvar ismini kullanan Osman Karatay bunun açıklamasını ise Kaşgarlı Mahmud'a bağlar. Kaşkarlı Mahmud'un bu biçimi kullandığını ve bu kavimden yedi ayrı yerde bahsedip ve bazı dil özelliklerini belirtir[75]. Sabir/Savir adı Bizans kaynaklarında Σάβιοι, Σάβειοι, Σάβήους vb., Latin (Jordanes) Saviri, Ermeni Sawir-k', Savirk (-k Ermenice çoğul) Süryani sbr, Arap (İbn Hurdadbih, İbn al-Fakih) $s^{u}w^{a}r$ (İbn Hurdadbih, Mukaddesî, İbn Fadlan, Kaşgarlı Mahmud) swâr, İbrani (Hazar Hakanı Yusuf'un mektubu)

---

73 **a.g.t**, s.58.
74 **a.g.m**, s.9-10.
75 Osman Karatay,"Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi",**Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.X, S.1, İzmir, 2010, s.100-101.

sâwîr şeklinde geçer[76]. Peter B. Golden'e göre Arapça Suwâr/Sawâr ile diğer kaynaklardaki Sabir arasındaki uyumsuzluk, Oğur dillerinin etkisini yansıtıyor olabilir. Yine farklı araştırmacılar tarafından bu kelime için bazı kullanımlar geliştirilmiştir: Asolik ve Arcruni'deki Sevordik ve Belâzurî ve Mes'ûdî'deki, Marquart ve Németh'in önerdiği şekliyle *Saward olan, sâwrdyh (Sâwardiyah) şeklindedir[77].

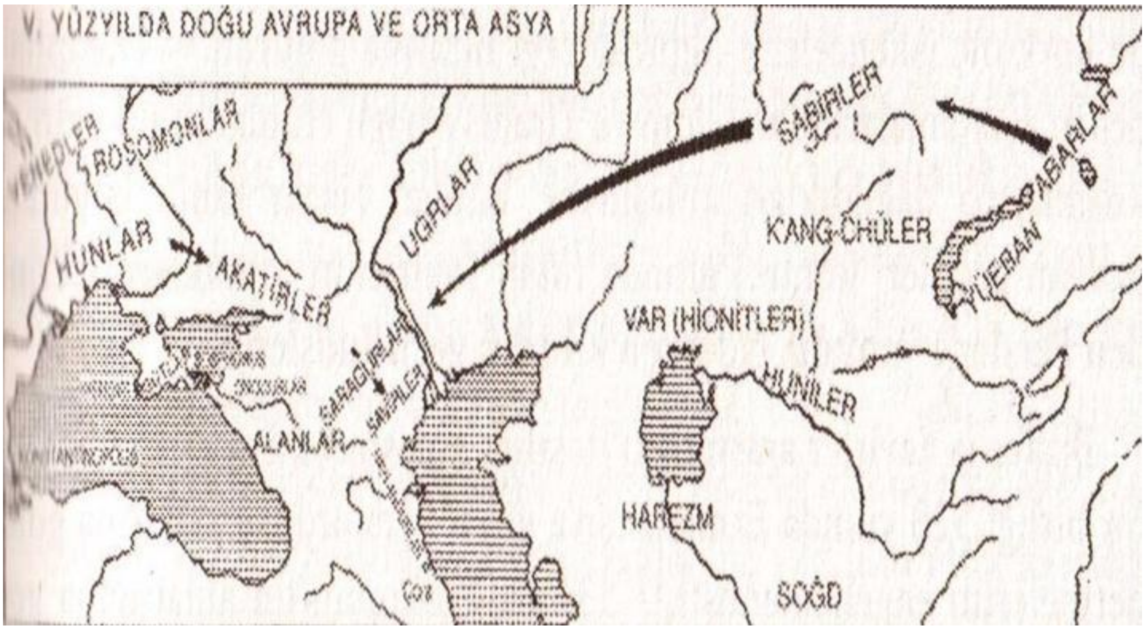
Sabirler, Tarım bölgesi bugünkü Turfan vahası civarlarında yaşıyorlardı. 460 yıllarına gelindiğinde Bizanslı yazarların Sabir (başıboş dolaşan) adını verdikleri Türk kavmi büyük bir ihtimalle Juan-juanların saldırısı sonucu buradan göç etmiştir[78]. Bu amaçla kendilerine yeni yurt arayan Sabirler Altay-Ural dağları arasındaki düzlükte yaşayan Ogur Türklerini batıya kaydırıyorlar, önce Ural dağlarının güneybatı tarafında Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşiyorlar. Sabirler adı geçen alanda yarım yüzyıl kalmışlardır[79].

Kafkasya'da erken yerleşen Türk kavimlerinden biri de Sabirler olmuştur[80]. Sabirlerin 515 yılında Kafkasya'nın kuzeyinde oturdukları kesindir[81]. V. yüzyılın 60'lı yıllarında Kuzey Kafkasya'nın askeri-siyasi ve etnik yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Kafkasya'daki Hun boyları, Sabirler başta olmak üzere güçlü hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Araştırmalara göre Sabirlerin Kafkasya'ya akınlarının üç farklı aşaması olmuştur. Birinci aşama I. yy'dan V. yy'ın 60'lı yıllarına kadar olan ve Sabirlerin Kuma ve Terek nehirleri arasında yaşadıkları dönemi kapsamaktadır. İkinci aşama Sabirlerin Derbent geçidi yönünde güneye doğru hareketleriyle devam eden V. yy'ın 60'lı yıllarında VI. yy'ın ilk yıllarına kadar ki dönemi kapsamaktadır. Üçüncü aşama ise VI. yy'ın başlarından itibaren Sabirlerin güçlü bir toplum oluşturarak Derbent geçidinden güneydeki topraklarda hâkimiyetlerini güçlendirme çabalarıyla Güney Kafkasya ve Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinde önemli yer edinmişlerdir. Bizanslı tarihçi Kayseriyeli Prokopi Doğu Kafkasya'da Sabirlerin önemli rolünden söz ederek

---

[76] Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çev. Osman Karatay), Ankara, 2002, s.85; İbn Hurdadbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (Trc. M. Ağarı), İstanbul, 2008; İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, (Çev. R. Şeşen), İstanbul, 1975; İbn ü'l-Fakih, **K. El-Buldan**, nşr. De Goeje, Leydan, 1985; el-Mukaddesi, **Kitabû'l-Bed' vet-Târih**, (Nşr. De Goje), Leyden, 1984; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay), Ankara, 1992.
[77] **a.g.e**, s.85.
[78] László Rásónyı, **Tarihte Türklük**, İstanbul, 2007, s.117.
[79] **a.g.e**, s.117.
[80] Tarık Dostiyev, **Şimal-Şarki Azerbaycan IX-XV Asırlarda**, Bakı, 2001, s.218.
[81] Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", **Belleten**, V/XVII-XVIII, Ankara, 1941, s.60.

"Hun-Sabirler'in sayı oldukça fazla ve tam bağımsız kollara ayrılmakta" olduklarını vurgular[82].

Harita 17. V. yy'da Sabirlerin Kafkasya'ya Gelişi
(M.İ. Artamonov, Hazar Tarihi, İstanbul, 2008, s.97)

503 yılında Sabirler Derbent geçidinden Güney Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla başlayan savaşlarda bazen Sasani, bazen de Bizans taraflarına paralı askeri güç gibi katılır[83]. 515 yılı itibariyle Kafkasların güneyinde olup bitenlere müdahale etmeye başlamışlardır. Onların 100 bin asker çıkardıkları söylenir. Bu da onların askeri varlığının gücüne işaret eder[84]. Prokopius da Sabirlerin savaş tekniklerine dikkat çekmiştir ve onların kuşatma araçları hazırlamada hünerli olduklarından bahsetmiştir. Bozkırların bilmesi muhtemel olmayan kuşatma makinelerini anlatır[85].

Sabirler, Kafkasya'da hareketli bir dönem geçirmişlerdir. 515-516'da, ilkel Hun topluluğu Sabirler Ermenistan'a ve Küçük Asya'ya yeni bir akın düzenledi[86]. 516 yılında İran'la beraber Bizans'a karşı savaşmışlardır. Sabirlerin genişçe bir coğrafyaya yayıldıkları görülmektedir. Hazar denizi civarına kadar inerek Ermeni şehirlerini yağmalayıp buradan Dicle kıyılarına kadar gitmişler ve en son burada durdurulmuşlardır. Diğer bir Sabir gücü ise Konya sınırlarına kadar ilerlemiştir. 522 yılında Bizans imparatoru Iustinianus (518-627) Sabir lideri Zilbigis'e elçi göndererek

[82] Tarık Dostiyev**, a.g.m**, s.252-253.
[83] Tarık Dostiyev**, a.g.m**, s.252-253.
[84] Peter B. Golden, **a.g.e**, s.85.
[85] Osman Karatay, **a.g.m**, s.107.
[86] Réne Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarih**, İstanbul, 2006, s.224.

ittifak için hediyeler gönderdi. Onun ikili oynadığını, İranlılara da 20 bin kişilik bir kuvvet gönderdiğini öğrenince, İran Şah'ı Kavad'ı (488-531) durumdan haberdar etti ve bunun sonucunda şah Sabir lideri ve yakınlarını öldürtmüştür[87]. Sabirlerde merkezi idarenin bulunmadığı dağınık boylar halinde yaşadıklarını ve her önderin kendince bir siyaseti olduğunu öğreniyoruz. Bu Zilgibi anlaşılan boy beylerinden biriydi ki, üç yıl sonraki bir hadise daha yüksek seviyeden idarecilerin olduğunu göstermektedir. Azak boylarındaki Mogyer idaresindeki Hunlar (muhtemelen Oğurlar) Bizans arazisine saldırınca, yeni imparator Iustinianus (527-565) çare olarak Sabirlerin kraliçesi olan Boarês>Boarık ile ittifak kurdu (kendisi –Balak- dul eşiydi). Güçlü bir ordusu olan Boarık Hunları yendi. Türak adlı Hun komutanını esir edip İstanbul'a gönderdi; Aglânôs adlı Hun önderi ise savaşta öldü[88]. 530 yılında bir savaşta ise 3000 kişilik bir Sabir birliği Bizans'a karşı İranlıların yanındadır. Savaşçılıklarıyla Bizanslılar ve Ermenileri sıkıntıya düşüren Sabirler, Malatya kuşatması yapan İran birliklerine yardım için geldikleri halde, hızlarını alamayıp Halep'e kadar gittiler ve Antakya yakınlarında yağmada bulundular. 531 yılında İran ve Bizans'ın barışması ile Sabirlerin artık kaynaklarda 20 yıl boyunca isimleri geçmez. 545 yılında İran şahı I. Hüsrev Anuşirvan'ın (531-578) şimdiki Dağıstan'a yaptığı seferden Sabirlerin çok etkilendikleri anlaşılmaktadır. 550 yılında İran-Bizans savaşları yeniden başlayınca, Sabirler bu savaşlarda da yer almışlardır. Prokopius'un "Savaşlar Tarihinde" verdiği haberlerden, Gürcistan'ın batısındaki savaşlar esnasında yürütülen kuşatmalar münasebetiyle kullandıkları savaş aygıtlarının İran ve Bizanslıların hiç görmedikleri aygıtlar olmasıydı. Bu savaşlarla ilgili olarak Agathias Bizans taraftarı 2000 Sabir'in 2000 Deylemli'yi yok etmeleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler kaydetmiştir. Bundan sonra ki aşamada Sabirler İran tarafında yer aldıktan sonra İran taarruzu başarısız olarak sonuçlanmış ve beş yıl süren savaşlardan sonra yeniden barış yapılmıştır. 558 yıllarında Bizans başkentine Avar elçiliğinin haberini veren Menandros, bir çatışmadan bahsetmemekle birlikte, Avarların Sabirleri hâkimiyetleri altında aldıklarını bildirir.

Kafkasların kuzeyinde Avar varlığı uğramak kabilinden olduğu için, bu hâkimiyet kalıcı ve ciddi değildir. Ama Avarları süren Göktürkler Kafkasya'ya gelip burada yerleşmişlerdir. Bu gelişmeler Sabir ismini geride bırakarak Hazar kavmini ön plana çıkarmıştır. Hazarların Sabir olarak tanıtıldığı kaydı vardır. Bu konuda,

---

[87] Şerif Baştav, **a.g.m**, 91.
[88] Osman Karatay, **a.g.m**, s.107.

Mesudî'nin Hazarlara Türkçe Sabir, Farsça ise Hazarân dendiğini söylemesi ve de Belâzurî'nin ahalisi Sabir olarak bilinen Azerbaycan'daki Kabala kentinden Hazar yerleşimi diye bahsetmesi de kayda değerdir. Bundan dolayı da Kafkasların kuzeyindeki Sabir'in çöküşüyle Hazarın yükselişi arasında bağlantı vardır ve Sabirler Hazarların temelini oluşturur[89]. Bu dönem Kafkasya'da Türk varlığının çok güçlendiği ve Azerbaycan ve çevresindeki bütün yerlere "Hazar ülkesi" denilmiştir. Artık bu dönemden sonra Kafkasya'da Hazar Türkleri görülmektedir[90]. Sonuç olarak V. yy'dan itibaren Kafkasya'da yaşayan Sabirler, Hazarların yükselmesiyle siyasi üstünlüklerini kaybetmişlerdir ve yine bir Türk kavmi olan Hazarların hâkimiyetinde yaşamışlardır.

2.5. Avarlar

Avar adı Batı kaynaklarında ilk defa 461 ve 465 senelerinde geçmektedir[91]. Göktürk kitabelerinde Apar; Bizans kaynaklarında Ak Hun/ Epthalanos,[92] Warkhon ("War" ve "Hun") Abares, Abaroi; Latince'de Awari, Awares; Slav dilinde Abari ve Obri[93]; Çinlilerin Yeta, Hua; Hintlilerin Huna dedikleri halkın adını bazı araştırmacılar "abamak" fiilinden getirirler ve manasının "karşı koymak, başkaldırmak" olduğunu söylerler ki, kelimenin anlamı Apa unvanıyla izah edilebilir. R'nin de çoğul eki olduğu düşünülmektedir[94]. Araştırmalara göre, Fulin kelimesinin Soğd dilinde From haline geçmiş Rum olması ve onun Prum veya Apurum şeklinde Türkçe'ye geçtiği tespit edilmiştir. Böylelikle Orhun yazıtlarındaki "Apurim"in Fulin olduğu düşünülmektedir. Kültigin yazıtlarında Bumin Kağan'ın ölümü sebebiyle gelmiş boylar içerisinde Apar-Apurimler şeklinde adlandırılırlar. L.N. Gumilyev, Avrupa'ya gelmiş Avarların (Hionitler) efsanevi Turan'ın soyu olduğunu bildirir. O, Sarmat-Alan grubundan olan Hionitlerin, Göktürklerin (İstemi Han) baskısı ile Oğur halklarının yanlarına geçtiklerini gösterir[95]. Macar âlimi K. Czegledy, Avarları Göktürk İmparatorluğuna dâhil olan Oğur birliğinin içinde gösterir. O. Pritsak, Avarların (yu-ven) "doğu varvarları" (dunhu)

---

[89] **a.g.m**, s.107-108.
[90] Zekeriya Kitapçı, **Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet**, Konya, 2005, s.28-29.
[91] Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi**, Türkistan, 2011, s.1-2.
[92] **a.g.m**, s.1-2.
[93] İsmail Mangaltepe, "Avar Hakanı: Bayan ve Dönemi", **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, İstanbul, 2008, s.168.
[94] Saadettin Gömeç, **a.g.m**, s.1-2.
[95] Sevda A. Süleymanova, "Kafkasya ve Avarlar", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.674, s.676. Bulunmuş olan Avar kafalarının %80'inin avropeid, %20'sinin Batı Sibir zayıf mongoloid tipine uygun olduğu sonucuna varılmıştır. (L.N. Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Moskova, 1989, s.33.)

Proto-Mongol siyasi birliğine dâhil olduğunu ve Çin'in doğusunda bilinen gruplarından Ahvarların (yu-ven), Sibirlerin (Siyenpi) ve Kayların (si) Kuzey Kafkasya'da da (Serir) etkin rol oynadığını bildirir[96]. M.İ. Artamonov'da, L.N. Gumilyev gibi Avarların Kuzey Kazakistan'ın Oğur muhitine ait olduğunu söyler ve Avarların bir kısmının Hionitlerin (Huni) bir müddet Sogd'a hâkim olduğunu ifade eder. O, Hionitleri Avarlarla aynılaştırırken onların tarihi Kazakistan'ın, İran Kazakistan'ın, İran dilli ahalisi ile karışmış Türkleşmiş Oğurlar olduğunu ayırt etmiyor ve Azak-Hazar denizleri arasında Avarların akraba muhite (Hunlar ve Alanlar) geldiklerini ifade eder[97].

Avarların kökeniyle alakalı olarak Samuel Szadeczky-Kardoss'un yorumu oldukça tatmin edicidir: "Theophylact Simocattes Bayan'ın (Avar Kağanı) idaresi altındaki insanların yalnızca asıl Avarların korku telkin eden adlarını kabul ettiklerini öne sürmüştür. Bu Pseudo-Avarların (Sahte Avarlar) Var ile Hunni adında iki boyları vardı. Bu boylar aynı kökendendi ve aynı dili konuşuyorlardı. Bunlar daha sonra birleşmişlerdi. Büyük ihtimalle Altay veya daha kesin olarak Bulgar Türk lehçesini konuşan Ogur (Ogor, Ugor) etnik grubuna dâhildiler. Ancak, Theophylact'ın Bayan'ın halkının Pseudo-Avarlar olduğu şeklindeki ifadesini kabul edilmemekle birlikte her ikisi de Altay dili kullanan Avarlar ve onlara katılan Ogurların ayrı ayrı olarak kullandıkları asıl adları birbirinden ayrılmamaktadır. Sonuçta hakiki bir Avar olmayana isnat edilmiş zikredilen şahıs isimlerinin biri veya diğeri Avar Kağanının hükümdarlığını tanıyan bozkır halklarının birine ait olması da imkânsız değildir"[98]. Tuncer Gülensoy, Avarların Türklükleri hakkında şöyle söyler: "Avarlardan kalan Bôkolabur, tudun, tagan, tarkhan, boğan (Kök Türklerde Bağa, Bulgarlarda Bağan "vali"), Apsyk, Yugraş, Bayan (Avar hakanı; 597'de Bizans'ta dehşet uyandırdı.), Kansavçi, Kök, Kuturgur (Türk Bulgarlarından) Solak, Mergen (Türklerde ve Moğollar'da "yaycı"), Külük, Kösenci, Mugel, Alpel, Tugay, Buga gibi kişi ve unvan adları onların Moğol değil Türk olduklarının kanıtıdır"[99]. Avarlarla aynı oldukları düşünülen Ak Hunların iki önemli unsuru olan Uar (Avar) ve Hun varlığı söz konusudur. Menander ve Theophylactus'ta Avarların, Hunların soyundan oldukları zikredilmekle birlikte Ogurlar (Batı Tölösler) hakkında bilgi verilirken onların ataları olarak Avar ve Hunlar gösterilmektedir. Buna bağlı olarak Çin ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre Kafkasya Tölös grupları

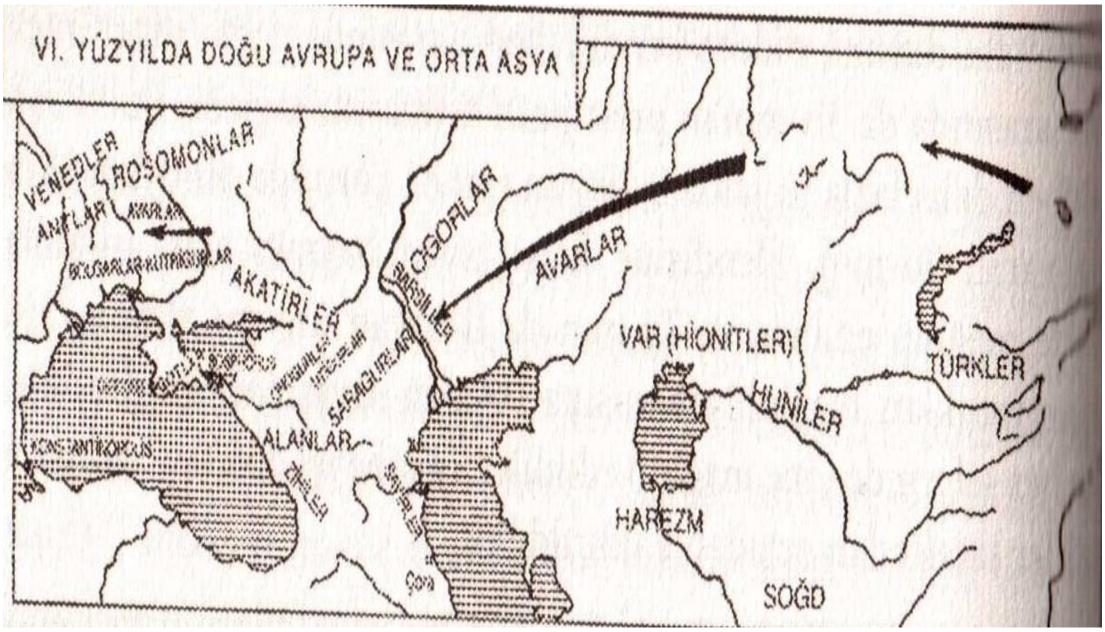
---

[96] **a.g.m**, s.676.
[97] M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi**, İstanbul, (Çev. A. Batur), 2008, s.107-108.
[98] Dinçer Koç, **a.g.t**, s.30-31; Bkz. SamuelSzádeczky-Kardoss, "The Avar", **The Cambridge History of Early İnner Asia**, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press,1990, p.222.
[99] Tuncer Gülensoy, **M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler**, Ankara, 2011, s.72.

arasında Uar-Hunların adının geçmesi önemlidir. Yine Çinliler "Hua" transkripsiyonunu Var'a (Apar) karşılık olarak gösterirler[100].

2.5.1. Kafkasya'da Avar Birlikleri

Avarların iki yüz bin kişilik bir grubu ana topluluktan ayrılıp, batıya yürümüşler, önlerindeki akraba Ogur boylarını da iterek (ki bunların arasında Sarı Ogur ve On Ogurlar da mevcuttur) Kafkasya'ya gelmişlerdir. Buna bağlı olarak Avarlar, 557 yılından önce Alanlarla, arkasından Bizans'ın Laziya valisi Justin aracılığıyla Bizans imparatoru Justinianus (527-565) ile münasebet kurmuşlardır. Bu dönemde Bizans Sasanilerle mücadele halindedir. Kafkasya çevresindeki Ogurlar ise Bizans'a zorluklar çıkarmaktaydılar. Bu Bizans için de yeni bir müttefik kazanma açısından fırsattı.

Harita 18. Avarların Kafkasya'ya Göçleri
(M.İ. Artamanov, Hazar Tarihi, İstanbul, 2008, s.142.)

Avar elçisi Kan (Kandık), Doğu Roma'nın başkentine gitti (558). Heyet burada büyük bir ilgi ve tören ile karşılandı. Her şeyleriyle Hunlara benzeyen Avarlar, çok güçlü olduklarını, karşılarında kimsenin duramayacağını söyleyerek Roma'ya dostluk teklifinde bulundular ve yaşayabilecekleri iyi bir arazi istediler. İmparator buna müspet cevap verdi. Sonra sefirin yanına pek çok değerli hediye katarak geri yolladı.

[100] Saadettin Gömeç, **a.g.m**, s.3, 5.

Arkasından da kendi elçisini Avar hakanının yanına göndererek, Bizanslıların doğudaki düşmanlarıyla yaptıkları savaşlarında yardımlarını talep etti. Buna binaen Avarlar hiç yoktan Kafkasya ve Hazar çevresindeki kendi soydaşları olan Sabar, Tokuz Ogur (Kutırgur) ve Otuz Ogur (Utırgur) gibi kabilelerle de kavgaya tutuştular. Karadeniz'in kuzeyinde belki de Ak Hazarlarla da üç-beş yıl süren savaşların peşinden onlar 562 tarihlerinde Tuna boylarına indiler. Bu sıralarda doğudaki ana kitle ile Kök Türkler arasında kıyasıya çarpışmalar oluyordu ve Börülülerin önünden kaçan kalabalık Avar-Ak Hun kabileleri de kafile kafile Bizans hudutlarına göç etmişlerdir. Bizans bu konar-göçerleri, Balkanlarda Bulgaristan'ın bir bölümüyle, Trakya'nın bir kısmından meydana gelen Moesia'nın Singidinum (bugünkü Belgrat civarları) çevresinde, Polonya'nın en uzun akarsuyu Vistul etrafında yaşayan Germen kavmi Gepid ve Tuna'nın batısında, Pannonia'da oturan Longobardların arasında yerleştirdi. Avarların hepsi Avrupa'ya gelmemiştir. Ana yurt topraklarında kalan Avarların büyük bir çoğunluğu Göktürk devletinin hâkimiyeti altına girerken; bir kısmı da Hazar-Kafkas çevresine göç ederek diğer Türk boylarıyla yaşamaya başlamışlardır[101].

Gürcü kaynakları, Bizans imparatoru I. Jüstinyan (527-565) döneminde doğudan bir Türkmen kavmi olan Avarların yaptığı akınları ve onların Hazar denizinden Karadeniz'e kadar tüm bölgeyi zapt ettiklerini belirtmektedir. Aynı kaynaklar, Jüstinyan'nın Avarları Kafkasya geçitlerinde ve Hunzah'da (Sarir) yerleştiğini ve onların soylularına Kartalinya'da "knyaz" –(prenslik) ünvanı verdiğini yazmaktadırlar. O tarihten başlayarak Kartalinya hükümdarları söz konusu Avarların soyundan seçilmekteydi[102]. Avarlar Azerbaycan bölgesinde de yaşamışlardır. N.Y. Merpert'in yazdıklarına göre VI. yy'da Kuzey Kafkasya bölgelerinden Avarların bir kısmı Kafkasya'ya gelmiştir. Kuzey Kafkasya bölgelerinde yaşamış Avarların belirli bir kısmının 570 yıllarında Güney Kafkasya'ya gelmeleri ve Gürcü Çarı Guramın (570-600 yıllar) Bizans devletinin isteği ile onları Gürcistan'da yerleştirdikleri malumdur. Avarların Azerbaycan'da ve Gürcistan'da yaşamaları yer adlarında da görünmüştür. Azerbaycan'da Avaran (Haçmaz bölgesi), Ermenistan'da Abaran, Gürcistan'da Abari yerleşim yer adları bilinmektedir. Bu bilgilerle birlikte III-IV. yy'lar arasında Kür sahilinde bir eyaletin Oberan adlandırıldığı ve orada obarenlerin yaşadığı tespit edilmiştir. Buradaki "oberan" kelimesi abar (avar) etnoniminin fonetik şekli olarak

---

[101] **a.g.m**, s.5, 8.
[102] Sevda Süleymanova, "Kafkasya Honları", **XV. Türk Tarih Kongresi**, C.II, Ankara, 2010, s.259.

değerlendirilmiştir[103]. 558 yılında Kafkasya'da Avarların, Sabir, Onogur, Utrigur, Kutrigur ve Antları mağlup ederek, çevrelerini de tahrip edip Tuna nehri taraflarına doğru hareket etmişlerdir[104].

Bugün Kafkasya'da Koysu Irmağı'nın Andi, Avar, Karah gibi kollarının kaynaklarından kuzeyde Kumuk ovalarına kadar olan yerlerde ve güney Dağıstan'ın Zakatala ve Lakaduh bölgelerinde yaşamakta olan Avarların yukarıda açıklanan Avar Türkleriyle ilgileri yoktur. Avar adı ise Ruslar tarafından Kumuklardan alınıp ve Kumukların Avarları sıfatlandırmak için kullandıkları "Avare" sözünden kaynaklanmıştır[105].

2.6. Göktürkler

Hazar denizinin kuzeyindeki bölgelerde ve Kafkasya'nın kuzeydoğu kısmında Göktürk hakanlığı VI. yüzyılın ortalarında varlığını sürmüştür. Göktürklerin baskısı ile Avarlar Kuzey Kafkasya'dan batıya doğru hareket etmişlerdir[106]. İstemi Han döneminde Volga civarına askeri bir sevkten sonra 571'de Kuzey Kafkasya fethedilip kısa zaman içerisinde Alan ve Utigurlar itaat altına alınarak Bosphorus'a (Kerç) ulaşılmıştır. Böylece hakan Horezm, Povolje, Kafkasya veya Kırım üzerinden Bizans'a giden yola da hâkim oldu. Bizanslı tarihçi Menandros, 568-576 yılları arasında yedi Bizans elçisinin Türklere geldiğini kaydederek, her elçilik heyetine, geri dönüşünde Türk, Soğdiyan ve Horezmliler'den oluşan birer heyetin refakat ettiğini belirtmektedir. Bu elçilik heyetlerinin sayısı da dikkat çekicidir. Örneğin 576'da Büyükelçi Valentinos'a refakat eden heyette 106 "Türk", yani hakanın tebaasından 106 kişi bulunuyordu ve bunlar muhtelif zamanda Bizans'a gelmişlerdi[107]. Tardu döneminde (576) Bokhan komutanlığında Bosporus (Kerç) üzerine gönderildiği ve şehir belli bir süre Göktürklerin egemenliği altına girmiştir[108].

---

[103] Esmed Muhtarova, **a.g.e**, s.225-226.
[104] Şerif Baştav, "Avar İmparatorluğu", **Tarihte Türk Devletleri**, I, Ankara, 1987, s.195.
[105] Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul, 2007, s.182.
[106] Kabil Eliyev, **a.g.e**, s.195.
[107] S.G.Klyashtorny/ T.İ. Sultanov, **Türkün Üç Bin Yılı**, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s.100.
[108] Hatice Palaz Erdemir, **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**, İstanbul, 2003, s.34.

Harita 19. Göktürk Hakanlığı (Mirfatih Zekiyev, a.g.m, s.211.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KAFKASYA COĞRAFYASINDA HAZAR DEVLETİ (VII-X. YY'LAR ARASI)

VII. yy'a gelindiğinde Hazar Türkleri bölgede etkili olmuşlardır. Hazarlar yaklaşık olarak VII.'dan başlayarak X.yy'a kadar burada varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu coğrafyada siyasi, sosyal, ekonomik açıdan güçlü bir devlet kurmuşlardır.

3.1. Hazarlar

Dini kaynaklara göre Hazarlar; Hz. Nuh'un oğlu Yasef'in yedi çocuğundan üçüncüsü olan Hazar'dan türemişlerdir. O, İtil nehrinin kıyılarına geldikten sonra nesli buralarda çoğalmış ve daha sonraları buralara Hazar ülkesi denmiştir[1].

Hazar etnik adının anlamı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Macar Türk bilimcisi G. Németh, 1930 yılında yayınlamış olduğu eseri "Fetih Çağı Macarlarının Oluşumu"nda, Hazar adı hakkında bilgi verir. G. Németh, Qazar'ın Türkçe kez- "gezmek" fiilinin damaksıl biçimi olan qaz-'dan türediği tezini ortaya koymuştur. Bu, "gezenler, dolaşanlar" yani "göçerler" anlamını veren bir budun adını temsil etmektedir. András Róna-Tas 1982 yılında Moğolistan'da bulunan Uygur Terkh yazıtında (754) geçen Qasar biçimi, Şine-Usu yazıtında (760) geçen benzer bir biçim, Hatip Zakharias'a atfedilen kilise tarihindeki ksr biçimi, Çin kaynaklarındaki Ko-sa, Ho-sa biçimleri ve bir Orta Farsça metinde (Mahrnâmag) geçen kişi adı Khasar Tegin'e dayanarak, Qasar'ın (Oğurca'da Qazar>Khazar oluyor) özgün Türkçe biçim olduğu sonucuna varmıştır. Aynı zamanda bu budun adının İç Asya'ya Orta Farsça keysar, kesar aracılığıyla girip Türkçede kesar (>Qasar) ve Tibetçe'de Ge-sar olmuş Roma ismi-sanı Caesardan türediğini öne sürdü. Tibet kaynaklarında dru-gu Ge-sar "Türk Gesar" ifadesi geçmektedir[2]. P.B. Golden bu tezin Hazar adını açıklamada yeterli olmadığını söyler. Ona göre Terkh yazıtı bir parçadır ve değişik yorumlara açıktır. Orada Qasar'ın bir budun adı mı, yoksa kişi adı mı olduğu açık değildir. Bir Uygur çevresine oturmaktadır

---

[1] Zekeriya Kitapçı, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", **TDA**, S.155, İstanbul, 2005, s.113; Bkz. **Mücmelü't-Tevârîh**, (Nşr. A. Ramazanî), Tahran, 1318; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 2001, s.30.

[2] P.B. Golden-C.Zuckerman-A.Zajaczkowski, **Hazarlar ve Musevilik**, (Hzl. Osman Karatay), Çorum, 2005, s.10.

ve Hazarlarla ilgisi olmayan bir Uygur önderine işaret ediyor olabilir. Kişi adı Qasar çağdaş kaynaklarda Uygurlar, Kuzey Kafkasya Hunları (Hazarların, bir Oğur dili konuştukları farz edilen bağlıları) ve daha sonra Moğollar arasında geçmektedir. Qasar kelimesinin kendisi bir köpek türü anlamıyla Orta Kıpçakça'da geçmektedir.[3] Bu kelimenin Hazarla ilgisi için kesin görüş yoktur. Hazar, kelimesinin bir milleti değil de bölge adını temsil ettiği düşüncelerini Yakov Kuzmin-Yumanadi ve Palev Kuleshov "Hazarlar" adlı makalelerinde belirtmişlerdir. Hazarlar çağdaşı olan yazarların eserlerinde bu adın mahiyeti bölgesel olarak yer almaktadır. Örneğin, Hazarların çağdaşı olan Arap seyyah ve coğrafyacı İbn Havkal, "Hazara gelince, bu isim, başkenti İtil olan ülkeye verilen isimdir" der ve daha ileride de şöyle açıklar: "Bu ne bir milletin ne de bir halkın ismidir". İstahri'de "Hazar, iklimin adıdır" der. Eserinin Farsça tercümesinde ise bir ekleme yaparak, "Başkentine İtil denilen bölgenin adıdır" denmektedir. El-Bekri'de de hemen hemen aynı ifade yer almıştır: "Hazar o ülkenin adıdır". Kaşgarlı Mahmud kendisinden öncekilerin ifadelerini onaylayarak yazar: "Hazar, Türklerin yaşadığı yere verilen isimdir". Bu eserleri değerlendiren Yumanadi ve Kuleshov "Hazar" adını dile getirdiklerinde bir etnik gruba ya da bir millete değil, sadece belli bir bölgeye ve mecazi olarak o bölgede yaşayan insanlara işaret olduğunu belirtmişlerdir[4].

Yumanadi ve Kuleshov aynı makalede "Hazar" adını açıklarken yeni yorumlarda geliştirmişlerdir: "Aslında isim, Hazar denizinden gelmektedir. Farsça konuşanlar ve aynı zamanda bu denizin civarında ya da bölgedeki adalarda yaşayan insanlar, bu denizi Hazar denizi diye adlandırırlar. Önceleri, denizin kuzey kıyılarına sürekli değişen göçebe kabilelerin yerleştiği zamanlarda, Hazar bu bölgede görülen bütün göçebelerin ismiydi. Bu nedenle tarihsel anlamda "Hazar" sözcüğü, aynı noktada Hazar bozkırlarını yurt edinmiş olan çok çeşitli göçebe ya da yarı göçebelerin adıdır. Eski çağlarda "Hazar", Hazar Sakalarına ve Sarmatlarına verilen addı. Milattan sonraki ilk çağlarda "Hazar", Dağıstanlı Sarmatlara bağlı bir boyun adı oldu, -Barsiller ya da Basllar"[5].

---

[3] **a.g.e**, s.11.

[4] Y.Kuzmin-Yumanadi-P.Kuleshov, "Hazarlar", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.464-472; Bkz. İbn Havkal, "TheBook of Roadsand Kingdoms", **Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus**, S.38, Tiflis, 1906, s.107; El İstahri, "TheBook of Climates", **Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus**, S.38, Tiflis, 1901, s.4; Kaşgarlı Mahmut, **Divan-u Lügati't-Türk**, 1901, s.190.

[5] Y.Kuzmin-Yumanadi- P.Kuleshov, **a.g.m**, s.464-465.

Hazarlar, Miladi II. yy'larda Orta Asya'da çok güçlü bir devlet kurmuş olan Hun Türklerine kadar dayandırılmaktadırlar. Nitekim Tang sülalesinden bahseden arşiv belgelerinde onlardan Çince "Tu-kiu Ho-se- Türk-Hazar" olarak bahsedilmiştir[6]. Bizanslı yazarlar, Hazarları genel olarak Türklere bağlarken; Arap yazarları ise onları Türk diye adlandırırlar. Hazarlarsa kendilerini Ugor, Avar, Guz, Barsil, Onogur, Bolgar ve Savirlerle (Sabir) akraba sayarlar. Hazar Meliki Yosif'in mektubunda yer alan 10 oğul eponimiyle ilgili listede, genellikle boy beyleri Togarmalardan gösterilir ve Hazarlar yedinci sırada yer alır. Bu listedeki bazı isimler, örneğin Tir veya Turis, T-r-na, özdeşleştirilmemektedir ve daha önce adları sayılanların bazılarının özdeşleştirilmesi de şüphelidir. Buna rağmen, hepsi olmasa da bu adların büyük bir kısmının Türk dili ailesine giren halklara aittir[7]. Bu noktadan hareketle, Çinlilerin Hazarlara verdikleri K'o-sa adının, dokuz Uygur kabilesinden altısının adı olan Kesa'yla yakın bir benzerliği vardır ki, bazı araştırmacılar buna istinaden Hazarları Uygurlara nispet etmekte ve onların Hunlarla birlikte veya onların arkasından VI. yy'da Avrupa'da görüldükleri kanaatini taşımaktadırlar. Ancak, mevcut kaynakların büyük kısmı Hazarları Uygurlara değil, Ugorlara bağlamaktadır. Eğer Hazar adı aslen Türkçe 'kaz'-"göç etmek" kelimesinden geliyorsa, o takdirde Hazar kelimesine hiç bağlanmadan Uygurların bir kısmının benzeri adının da aynı kelimeden geldiği düşünülebilir. Her durumda, tahminlerin hangisi doğru olursa olsun, gerçekten Hazarlar, Melik Yosif'in listesinde adı geçen kabilelere yakındırlar ve genel orjin açısından onların bu kabilelerle yakınlığı, çok büyük bir ihtimalle, farklı bir derecede olsa bile, Türkleşmelerinde Ugorların oynadığı rolle sınırlıdır.

Hazarların dili Bulgar diline yakındır. Arap müelliflerinin yazdıkları eserlerin tamamı bunu kanıtlar niteliktedir. Örneğin İstahri ve onun arkasından İbni Havkal, "Bolgar dili Hazar diline benzer" şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır.[8] Gerçekte Hazarlarda, Bulgar ve Başkurtlar gibi, Türk-Oğuz boylarının dışında insanlık tarihine geçmiş en büyük Türk kavimlerinden biridir. Modern tarihçilerimiz onları bir birlik içerisinde Türk asıllı kavim olduklarını bildirdikleri gibi, el-Mesûdi, el-Istahri ve Kaşgarî gibi daha birçok klasik tarih ve İslam coğrafyacıları da onların Türk olduklarını bildirmişler, onların örf, adet ve ananeleri hakkında çok geniş bilgiler vermişlerdir. Bu örf ve adetler onların zaten Türk olduklarını gösterdikleri gibi, kullandıkları kelimelerde

---

[6] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.114.
[7] M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi**, İstanbul, (Çev. Ahsen Batur), 2008, s.155.
[8] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.113.

onların Türk olduklarını ve dillerinin ise Türk dilinin bir "lehçesi" olduğunu göstermektedir. Bunun büyük bir delili ise; diğer Türk boylarında olduğu gibi, devletin idari unvanlarının mesela, Tarhan, Bey, Han, Hakan vs. Türkçe olduğu gibi, bu hakanlarında Hazarlar hakkında ilahi bir güce sahip mübarek bir kimse oldukları, onların da diğer bir kısım Türk boyları gibi çifte hükümdarlar tarafından idare edilmeleridir[9]. Atıl/İtil'in (bu biçimler, Hazar devletinde konuşulan iki ana Türk dil grubu olan Bulgar-Oğur Atıl ve Ortak Türk İtil'i temsil eder; krş. Çağd. Tatar İdel "İdil") bulunması bölgede yaşayan halkların kültürleri açısından önemlidir. Bölgede çok sayıda Türkçe oyma yazılı buluntularda mevcuttur[10].

Harita 20. Hazar Devleti
(M. Uydu Yücel, İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, Ankara, 2007, s.350.)

Göktürkler, Hazar denizi ile Karadeniz arasında dağınık bir halde yaşayan Sabir, Ogur ve Onogur gibi bütün Türk kavimlerini kuvvetli bir birlik haline sokarlar ve bu tarihten sonra birliğin adına "Hazar" denir. 627'de Bizans imparatoru Heraklios ile ittifak eden Hazarlar, bu esnada hala "Türk" adını kullanırlar. Yani Göktürklerin Kafkasya'daki kuvvetlerinin temelini Hazarlar oluşturuyorlardı[11]. VIII. yy ortasında Çin kaynaklarında hala "Türk-Hazar" adına rastlanır. Bizans kaynaklarında, Türk-Hazar

---
[9] **a.g.m,** s.113.
[10] P.B. Golden- C. Zuckerman- A. Zajaczkowski, **a.g.e**, s.4.
[11] Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987, s.140.

adları karışık olarak kullanılmıştır[12]. Hazarların kökeni Farabi İbn Kura[13]'ya göre: "Arapça Hazar, Çince Ko'sa; Türk kökenli bir halkın adıdır. Bu ad, Türkçe kazmak (dolaşmak-göç etmek) ya da kuz (bir dağın kuzey yamacı, buzul) sözcüğünden gelir. Ayrıca bir Ak-Hazarlar adlandırılması da vardır. Bu adlandırmanın amacı hiç kuşkusuz onları İstahri'nin sözünü ettiği Kara-Hazarlardan ayırmaktadır. Hazarlar büyük bir olasılıkla 552'den itibaren Batı Türk imparatorluğuna dâhil oldular ve belki de Batı Türklerinin ilk kağanının Sul (ya da Derbent) kalesi üzerine ilk yürüyüşüne katıldılar. VI. yy'da, Kafkasya'nın kuzeyindeki bölge, Sabirlerin (Hunların iki kabilesinden biri) elindeydi. X.yy'da, Kâtip Mesudi, Türklerin Hazarlara (Sabirler) dediğini söylemiştir. Her durumda İslam kaynakları Hazarlardan söz ettiğinde aynı halkın söz konusu olup olmadığı kesinlikle bilinmemektedir. Aynı zamanda, Ak-Hazarların ve Kara-Hazarların adları da başka bir biçimde anlaşılmış olabilir. Hazar, Arapça'da "beyaz" ve "siyah" kuş anlamına gelir ve buna göre, Ak-Hazarların gündüzleri, Kara-Hazarların da geceleri temsil ettikleri düşünülebilir (…) İslam kaynaklarına göre, ilk Hazar-Arap savaşı 642'de, Kafkasya'da patlamıştır. 653'te Balancar (Belencer) yakınlarındaki bir savaşta, Arap strateji öldürüldü ve çarpışmalar kesildi"[14].

3.1.1. Hazarların Kafkasya Coğrafyasındaki Konumları

Hazarların Kafkasya ile ilişkileri ilk orta asırlar dönemi önemlidir; Kafkasya bölgesinde Hazarların siyasi-iktisadi-ticari ilişkileri yanında savaşlarda baş göstermiştir[15]. Göktürklerin idaresinde bir "uç beyliği" halinde şekillenmeye başlayan Hazarlar, onların yıkılmalarından sonra, kendi başlarına bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıkmışlar ve buralarda ilk güçlü Türk devletini kurmuşlardır (630). Hazar devletinin bu en güçlü oldukları dönemlerde, (miladi VI. asır) kağanlığın sınırları; Dehistan, Erran, Taberistan, Cürcan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da dâhil olmak

---

[12] **a.g.m**, s.140-141.

[13] Farabi İbn Kura (8.-9. yy) Hazarların kökeni hakkında tartışmalara katılan Müslüman temsilcisidir.

[14] Orhan Türkdoğan, *Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri,* İstanbul, 2009, s.141.; Hazarların (Hıristiyan-Yahudi-Müslüman) din değiştirmesini kendine göre yorumlar. Bu üç yorumu bir araya getiren de Daubmannus olmuştur. Böylece, XVII. yy'ın başında Hazar sözlüğü meydana gelmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere, 1691'de yayınlanan bu eser 1692'de imha edilmiştir. Ancak, XVII. yy'da üç dinden üç kişi, bu tek nüshanın izini sürerek Hazarları yeniden gündeme getirmek ister.. Bu üç nüshanın izini sürerek Hazarları yeniden gündeme getirmek ister. Bu üç kitap, biri kırmızı Hazar sorunu üzerine Müslüman kaynakları, üçüncüsü ise Hazar sorunu üzerine Yahudi kaynakları ele alan Sarı kitaptır.. Böylece, XVII. yy'da üç dinden üç kişi, bu tek nüshanın izini sürerek Hazarları yeniden gündeme getirmek ister.

[15] Aide Hacıyeva, "Yazılı Menbeler Hazarların Albanyaya Yürüyüşleri Hakkında", **Tarih ve Onun Problemleri**, S.1, Bakı, 2010, s.242.

üzere, İtil nehri sahillerinden Karadeniz'in kuzey ovaları, hata Kırım'a ve Kiev'e kadar uzanan çok geniş bir coğrafi bölgeye yayılmış bulunuyordu[16]. İmparatorluğun ana toprakları, Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar denizi sahilleri idi. Zaman zaman hudutlar değişmiş olmasına rağmen, asıl araziyi, Kafkas dağlarının kuzey yakası, Don nehri ve Azak denizi ile Volga ırmağı arasındaki üçgen oluşturuyordu[17].

Devletin asıl merkezi bugünkü Dağıstan'da Koysu ırmağı üzerinde ve Anderay denilen mevkide kurulmuş bulunan "Belencer" şehri idi. Hazarların en güçlü oldukları zamanlarda Kama ve İtil boylarındaki birçok kavimler mesela; Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Ogurlar, Kafkasların dağlı kavimleri İtil Bulgarları ve yine İtil civarındaki Fin-Ugorlar, Burtaslar, Kuban çevresinde Macarlar ayrıca Kiev dolayları ve buralarda yaşayan kavimlerin hepsi Hazar hakanlığı idaresinde olmuşlardır[18].

Hazarların, Hazar ülkesine Milattan önceki devirlerde geldiği düşünülmüştür. Gürcü Hükümdarı Mirvan (M.Ö. 167-123), Hazarlara karşı savaşmış, onlardan ülkesini korumak için Daryal geçidinde istihkâmlar inşa etmiştir[19]. Hazarların tarih sahnesine daha net çıkmaları, M.S. II. yy'ın sonlarına doğru olmuştur. M.S.198 yılında Hazarlar Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. M.S. III. yy'dan başlayarak IV. yy'ın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sasani imparatorlukları arasında meydana gelen savaşlarda Hazarlar daima Sasanilere taraf olmuşlardır[20]. M.S. IV. yy'ın ikinci yarısından itibaren ise Sasaniler Ermenistan'ı istila edip, komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince, Hazarlar bu defa Bizans ile anlaşarak, onlara karşı savaşmaya başlamışlardır. M.S. 363 yılında Bizans imparatoru Julian'ın Ermenistan'da bulunan Sasanilere karşı yaptığı savaşa Hazarlarda katılarak Bizans'a yardım etmişlerdir. Bunun üzerine Sasaniler Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamışlardır. V. yy'da yani Atilla'nın 434 yılında Hun imparatoru olması üzerine bir süre Hunlara tabi olmak zorunda kalmışlardır. Ancak Atilla'nın ölümünden sonra dağılan Hun imparatorluğundan ayrılan Hazarlar yeniden Sasani topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Nitekim Hazarlar 457 yılında Kafkasya'daki Sasani savunmasını kırarak Kür ve Aras ülkesini ele geçirmişler, İberya, Gürcistan ve

---

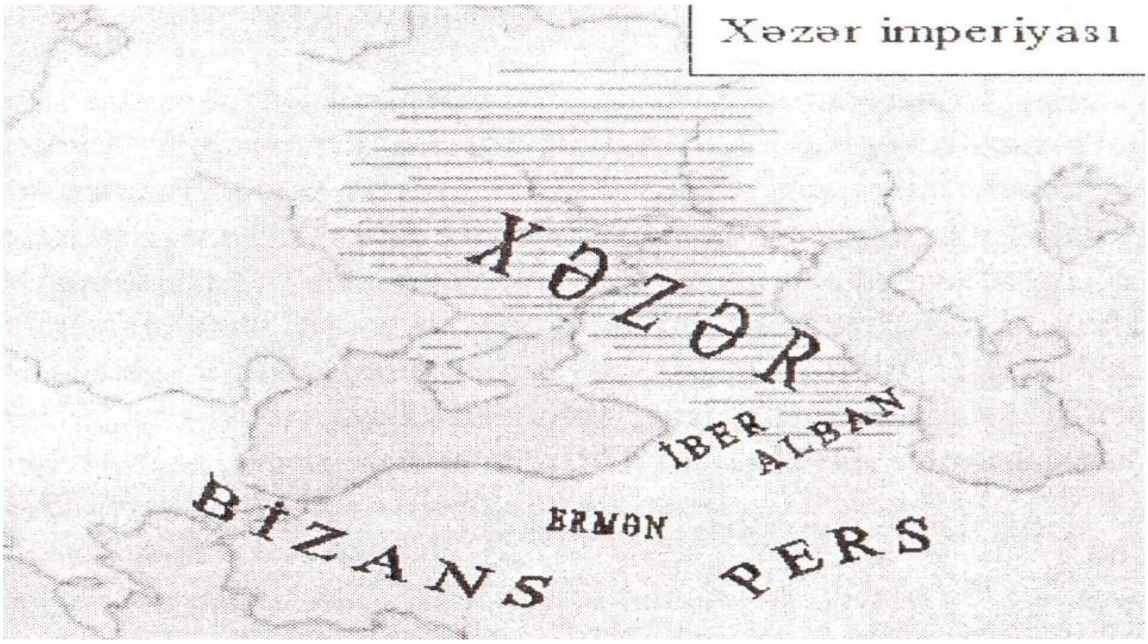
[16] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.114; M.Uydu Yücel, "Hazar Kağanlığı", **Türkler**, C.2. Ankara, 2002, s.447.
[17] Şerif Baştav, **a.g.m**, s.158; s. 139-181.
[18] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.114; Ramazan Şeşen, **a.g.e**, s.110; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara, 2000, s.146.
[19] Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, 1984, s.51.
[20] **a.g.e**, s.51; M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.445.

Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlemişlerdir[21]. Kafkasya'daki Türk hâkimiyeti karşısında rahatsız olan Sasaniler hükümdarları Kubad b. Anuşirvan (531-579) döneminde Kafkasya'yı Türk hâkimiyetinden arındırmak için buradaki hâkimiyet sınırlarını Derbent'e kadar genişletmişlerdir. Ayrıca bu Türk akınlarını durdurmak için ciddi teşebbüslerde de bulunmuştur[22]. Fakat iyice kuvvetlenen Hazarları yenemeyeceğini anlayan Anuşirvan onlarla dost olma yoluna giderek, onlardan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışmış ve bu amaçla kızını dahi Hazar hakanına verme girişiminde bulunmuştur. 558 yılından sonraki yıllarda Kafkasların hâkimi ve Sasanilerle savaşan bir kavim olarak bildirilen Hazarlar 576 yılında Kırım'daki Kerç kalesinin Göktürklerin eline geçmesiyle bu devletin sınırlarını Karadeniz'e kadar ulaştırmışlardır. Hazarlar 586'dan itibaren Bizans tarafından oldukça iyi bilindikleri ve hatta "Türk" ismi ile anılmışlardır[23]. Ziya Bünyadov, Hazarların Zakafkasya'ya girişlerini içeren bilgileri Yakubi'den aktarır: "Hazarlar-bütün Ermeniyye[24] topraklarını tutanlardır". Onlara hakan isimlenen padişah başçılık eder. Onun Arran, Curzan, Basfurcan[25] ve Sisican üzerinde Yezid Balaş isminde valisi vardır. Bu eyaletler dördüncü Ermeniyye isimlenir ki, o, vaktiyle İran şahı Kubad tarafından işgal edilmiş ve Bab el-Lanadek bin fersah[26] uzanıp, üç yüz altmış şehri olan bu arazi (onun oğlu) Anuşirvan'a geçmiştir. İran Şahı Bab el-Ebvab, Tebersaran ve Belenceri tutar. O, Kalikala ve birçok başka şehirleri alır ve buralarda İranlıları yerleştirirdi. Sonra Hazarlar, vaktiyle İranlıların onlardan aldıkları toprakları yeniden İranlılardan geri aldılar ve (bu yerler) uzun müddet onların elinde kalmıştır ki, Rumlar (Bizanslılar) Hazarları mağlup ederek, dört Ermeniyye üzerinde padişah tayin ederler"[27]. Hazarlar bundan sonra Göktürk hakanlığının batıdaki en uç kanadını meydana getirmişler ve onların istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Ermeni ve İslam kaynaklarına göre ise, bu durum ilk defa Göktürk hanedanına mensup Aşina soyundan gelen bir başbuğun idaresi altında VII. yy'ın ikinci

---

[21] **a.g.m**, s.446.
[22] Zekeriya Kitapçı, **Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet**, Konya, 2005, s.29.
[23] İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e**, s.168.
[24] Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX. Asırlarda**, Bakı, 2005, s.40.Burada Ermeniyye'den kasıt Arapların Emeviler hilafetine (dördüncü) bir valilik gibi dâhil ettikleri Zakafkasya ülkelerini nazarda tutmuştur. (Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı, 2005, s.305.)
[25] Arran'da bir vilayettir. Payitahtı Naşavadır, ona Nahçıvan da denilir. (Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı, 2005, s.40.)
[26] 6-7 km.
[27] **a.g.e**, s.42-43.

yarısına kadar devam etmiştir[28]. Aşina soyuna mensup olan Hazarlar VII. yy'ın ikinci yarısında Göktürk hakanlığına bağlı olmayarak bağımsız bir hakanlık meydana getirmişlerdir. Hazarlar, bütün göçebe dünyasına hâkim olma iddiaları ile Göktürk Hakanlığının devlet geleneğini ve uluslararası otoritesini de miras almıştır[29].

Harita 21. Hazar Devleti (Firidun Ağasıoğlu, Azer Halkı, Bakı, 2005, s.38.)

VIII.-IX. yy'larda Hazar hakanlığı genişleyerek Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olmuştur. Bu sıralarda, Kama ve İdil boyundaki birçok kavim, İdil Bulgarları ve türlü Fin kavimleri, Burtaslar-Hazar hakanına tabi oldukları gibi, Desna ve Orta Dnepr boyundaki türlü Slav Urugları da Hazar hâkimiyetini tanımışlardı. Bu Slav boyları şunlardı: Radimiç, Vyatiç, Severyan ve Polyan'lar. Kuzey Kafkasların muhtelif dağlı kavimleri ve Kuban boyundaki Macarlar da Hazar hakanına bağlı idiler. Bu bağlılık karşısında her kavimden durumuna göre "vergi" alındığı anlaşılıyor. Örneğin Desna boyundaki Slav kabilelerinden ev başına yılda bir kıymetli hayvan kürkü isteniyordu. Kama boyundaki Bulgarlardan ve Fin zümrelerinden ise kıymetli hayvan kürkleri ve bir olasılık olarak bal alındığı anlaşılmaktadır. Bu suretle Hazar hakanlığının siyasi sınırları

[28] M. Uydu Yücel, **a.g.m**, s.446.
[29] M.İ. Artamonov, **a.g.e**, s.230.

Yayık-Cim (Emba)'den başlayarak Dnyepr'e (Özü) kadar uzanmış ve dolayısıyla iki büyük ticaret yolunun üzerindeki çok geniş bir sahayı işgal etmiştir[30].

Arkeolojik araştırmalar XX. yy'ın başında, Donets üzerindeki Verkneye Saltovo mezarının kazıları ile Arap paraları ve Kuzey Kafkasya'daki yer altı mezarlarında bulunan eşyalarla kıyaslama yoluyla tarihleri belirlenen birkaç eserle başladı. Ama Hazar arkeolojisi gerçek anlamda 1949-1951 yıllarında tarihçi Mikhail Artamonov tarafından yürütülen, Don ile Donets'in birleşme noktasının yaklaşık elli kilometre yukarısındaki Sarkel kalesi kazılarıyla başlamıştır. Arkeologlar Sarkel'den sonra Don'un sağ yakasında yer alan Çimliyanski kalesi ile ilgilenmişlerdir. Hazar imparatorluğunun başlıca kentleri -Atil, Balancar, Samandar- hala gün ışığına çıkmayı beklemektedirler. Bu arada Kırım'da, Kuzey Kafkasya'da ve Güney Ukranya bozkırlarında bu döneme ait oldukça fazla miktarda eser olduğu bilinmektedir. Bu bulgulara dayanarak, ortak çizgileri bölgenin bütünlüğüne işaret eden Saltovo-Mayatskaya kültürünün sekiz varyantı belirlenmiştir. Böylece Hazar bölgesinin tamamında son derece özgül cilalı seramikler, gümüş ve bronz kopçalar ve levhalarla süslenmiş savaşçı kemerleriyle koşum takımları, çoğunlukla Konstantinopolis ve Yakın Doğu'dan getirilmiş kadın ziynet eşyaları (küpeler, yüzükler, bilezikler, kolyeler) bulunmuştur. Kırım ve Azak denizi bölgesi daha kendilerine özgüdürler: eski Yunan ve Bizans kültürleriyle çeşitli bağlarını korumuş olduklarından oralarda, amforalar, pitholar (Yunan mitolojisinde ejderha olarak gösterilen yılan figürü) ve tipik Yunan özelliği taşıyan başka kaplar bulunmuştur[31].

3.1.1.1. Hazar-Arap İlişkileri

Hazar-Arap ilişkileri ilk olarak Arapların "cahiliye devri" denilen karanlık devirlerine yani M.S. IV. yy'a dayandırılmaktadır. Bu Hazar akınları Mezopotamya ve bu bölgelerde yaşayan Arap kabilelerine karşı gerçekleştirilen akınlardan en önemlilerinden biri Sasani hükümdarlarından ve genellikle "Zü'l-Ektâf" diye anılan Şapur II (doğ. 309-379) saltanat yıllarında olmuştur. Zü'l-Ektâf döneminde İran'a giren akıncı Hazar Türkleri, daha sonra hızla Musul'a ulaşmışlar ve çok az bir zaman önce Güney Arabistan'dan göç ederek buralara yerleşen Kudaa adındaki büyük Arap kabilesi

---

[30] A. Nimet Kurat, **IV. –XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1972, s.32; Şaban Kuzgun, **a.g.e**, s.61.

[31] Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, **Hazar İmparatorluğu VII.-IX. Yüzyıllar**, (Çev. Hande Güneli), İstanbul, 2007, s.35-36.

ve onların çok geniş kollarından biri olan Beni Tezyid aşiretini yağmalamışlar, onlardan çoğunu esir alarak aşırı derecede zarara uğratmışlardır (350)[32]. Hazar akıncılarının yukarı Mezopotamya'ya yapmış oldukları bu akınlar, cahiliye devri Arapları arasında, hatta Yemen ve Habeşistan'a kadar yayılan çok geniş coğrafi bölgelerde yankılanmıştır. Yemen hükümdarı Ebû Kerib Tuban Es'ad Arabistan'a askeri seferlerde bulunan bu güçlü kişi bile İbn Hişam'ın kaydettiğine göre bir şiirinde oğluna hitap ederek akıncı Hazar hakanına şöyle demiştir: "Asıl fil; Kâbe'ye saldırmak için kendi arkasından gelen ve kızgın taşlarla mahvedilen ordunun filidir. Asıl hükümdar ise; uzak ülkelerdeki Türk Hakanı ve Hazar Türklerinin hükümdarıdır"[33].

Hz. Ömer zamanı Arapların ticaret hayatında önemli yeri olan "kuzey ticaret yolunun" müslüman Arapların eline geçmesi ve İslam devletinin sınırlarını, kuzeyden gelebilecek Hazar akınlarına karşı önleme planlanmıştı. Bunun için O; Azerbaycan ve Ermeniye cephelerinde büyük başarılar göstermiş olan İslam ordusunu yeniden takviye etmiş ve fazla bir vakit kaybetmeden Hazar'a sevk etmiştir (642)[34]. Halife Ömer Ermeniye ve Azerbaycan'ın fethini takiben 642-643 yılında başlayan ilk müslüman akınları 644-645 ve 645-646 yıllarında da devam etmiştir[35]. Hz. Ömer devrinde sınır çatışmaları şeklinde meydana gelen çarpışmalar Hz. Osman döneminden itibaren iyice şiddetlenmiş, her iki ordu zaman zaman birbirlerine karşı üstünlük sağlamışlardır. Bununla birlikte barış dönemine kadar iki taraf içinde tam bir hâkimiyet söz konusu olmamıştır. Habib b. Mesleme komutasındaki Arap orduları Gürcistan'a hâkim olmaları ile birlikte 645'te Hazarlarla mücadele başladı. Yerli halktan Gürcülerin çatışma halinde oldukları Hazar Türklerine karşı müslümanlarla birlikte hareket etmeleri Türklerin bu bölgede başarılarını engelleyen önemli hususlardan biri olmuştur[36].

Hazarlar, VII. yy'ın ortalarından itibaren İslam orduları ile sık sık karşılaşmışlardır. Hazar devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Hazar-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sasani imparatorluğu 632-634'lerde

---

[32] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.118.

[33] **a.g.m**, s.118-119.

[34] Zekeriya Kitapçı, **Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası Moğollar Arasında İslamiyet**, C.I-II, Konya, 2000, s.77; Bkz. Z. Kitapçı; **Müslüman Arapların Azerbaycan Halkı ile Yaptıkları İlk Yazılı Anlaşmanın Metni**, Konya, 1993, s.6, s.93 vd.

[35] Hakkı Dursun Yıldız, **Makaleler,** C.3, 2007, Ankara, s.367-368; Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", **VIII Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara, 1981, s.855-863.

[36] Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Erzincan, 2007, s.151; Bkz. Yakubî, **Tarihu'l-Yakubi**, CII, Beyrut, 1967, s.156; İbnü'1-Esir, **El-Kâmil fi't-Târih**, (Nşr: A. Ağırakça), C. III, İstanbul, 1991, s. 32.

İslam kuvvetleri tarafından yıkılarak İran toprakları Arapların eline geçince, İslam ileri harekâtı bir yandan Ermeniye yolu ile Kafkaslara doğru bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine kadar gelişmeye başlamıştır. Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı olmuştur. İlk büyük taarruz H.31 (M.651-652) yılında Hz. Ömer zamanında Selmân b. Rebîa komutasında yapılmış ve İslam orduları Hazar topraklarına girip, Derbendi aşarak Hazarların bu sıralar başkentleri olan Belencer'e kadar ilerlemiş; ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Arap kumandanı ile dört bin kadar askeri yok edilmiştir. Belencer'in Araplar tarafından istila edilmesinden sonra Hazarlar başkentlerini aşağı İdil tarafına nakletmişlerdir. Daha sonra da güneye doğru ilerleyerek Ermenistan'a girmişlerdir[37]. 651-652'deki ilk karşılaşmadan sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesinden (656) ve Hz. Ali'nin halife seçilmesinden sonra meydana gelen karışıklıkların Kafkaslar yönündeki İslam saldırılarını azaltması üzerine harekete geçen Hazarlar Arrân'a kadar indiler. Hazar-Arap ilişkileri yaklaşık yarım yüzyıldan fazla süren sınır boyu çarpışmaları ile devam etmiş ve daha sonra da İslam orduları Emevi halifesi Muaviye zamanında Kafkasya taarruzlarına yeniden başlamıştır[38].

Emevi halifesi I. Muaviye (661-696) Azerbaycan'a ordu göndermeden önce kendi saray âlimini çağırıp sormuştu;

-Azerbaycan hakkında ne biliyorsun?

Azerbaycan'ı yakından tanıyan âlim bu soruya şöyle cevap vermiştir;

-Azerbaycan eskiden beri Türk ülkesidir ve onlarla meskûndur.[39] Bu metinden de anlaşılacağı kadarıyla Güney Kafkasya'nın bir parçası olan Azerbaycan'a Araplar gelmeden Türk nüfusu yerleşmiştir.

---

[37] İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e**, s.169; M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.447.

[38] M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.447.

[39] Erol Kürkçüoğlu, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bakış", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1994, s.147-148.

Harita 22. Azerbaycan Arap Hilafeti Dönemi (VII. yy'ın II. yarısı-IX. yy'ın I. yarısı) (Azerbaycan Tarihi Atlası, Red. İ.V. Konovalova, Bakı, 2007, s.16.)

3.1.1.1.1. Emeviler Dönemi Arap-Hazar İlişkileri

Muaviye dönemi başlayan Hazar-Arap mücadeleleri Velid b. Abdülmelik dönemine gelindiğinde Hazarlarla müslümanlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar bu halife zamanındadır[40]. Halife döneminde Araplar kuzeye doğru harekete başlamışlardır. Fakat bunun öncesinde arkalarını sağlama almak için Arran, Kuzey Gürcistan ve Ermenistan bölgelerindeki Bizans tehlikesini etkisiz hale getirmeye çalışmıştır[41]. Bu durumdan sonra Hazar-Arap mücadeleleri başlamıştır.

3.1.1.1.1.1. Mesleme Dönemi

Mesleme, 710 tarihinde kardeşi Velid b. Abdülmelik tarafından el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine getirilmesinden[42] önce bölgede Hazar Türklerine karşı mücadeleleri vardır. 706/707 yıllarında Azerbaycan şehir ve kalelerini zapt eden Mesleme, Derbent civarındaki Hazar köylerine saldırdı. 708/709 yılında Muhamed b.

---

[40] Mustafa Demirci, "Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler ", **The Pursuit Of History-International Periodical for History and Social Research**, 5/3, Konya, 2011, s.111.

[41] Ziya Bünyadov, **a.g.e**, s.95-96.

[42] Halife b. Hayat, **Halife b. Hayat Tarihi**, (Çev: Abdulhalık Bakır), Ankar, 2001, s.303.

Mervan (ki bu sırada kendisi halifeliğin Kafkas-ötesi topraklarının genel valisiydi) tekrar Derbent'i ele geçirmiştir[43]. 709-710 yıllarında Mesleme Hazarlar üzerine yeni bir sefer yaparak Azerbaycan bölgesinde yer alan el-Bab'a kadar ulaşıp buradaki şehir ve kaleleri ele geçirmişlerdir. Bunun karşısında ise 709-710 yılında Hazar hakanı 80 bin kişilik ordusuyla Albanya üzerine giderek Derbent'den Arapları çıkarmışlardır[44]. 714 yılına gelindiğinde Derbent geçidini ele geçiren Mesleme Bizans ile savaşların alevlenmesi üzerine 717'de İstanbul'u kuşatmak üzere bölgeden ayrılınca Hazar cephesi boşaltıldı. Bu fırsatı değerlendiren Hazarlar 717-718 yılında karşı saldırıya geçerek Azerbaycan'a kadar olan yerleri geri aldılar. Bu sefer sırasında Hazarlar pek çok insanı öldürdüler, şehirleri yakıp yıktılar. Bunlara karşı Emevi halifesi Ömer b. Abdülazîz, Hatim b. Nu'mân el-Bâhîlî'yi görevlendirdi. Yeni komutan Hazarları durdurmayı başardığı gibi, onlara karşı zafer kazanarak bol ganimetler ile döndü (H.99/717-18). Ancak Ömer b. Abdülaziz'in İslam'ın savaş ortamında yayılamayacağı anlayışına dayalı genel siyasetini uygulamaya konularak bu zaferin üzerine gidilmedi ve iki taraf arasında kısa bir barış ve sükûn dönemi başladı. Ömer b. Abdülaziz'den sonra gelen Emevi halifeleri bu barış siyasetini devam etmiş olsalardı Hazarlar Museviliği kabul etmeyeceklerdi düşüncesi vardır. Böylece Kafkasya'nın İslamlaşması daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olacaktı[45].

3.1.1.1.1.2. Cerrah b. Abdullah el-Hakemî

Halife II. Ömer'in (717-720) hükümdarlığının birinci yılında Hazarlar Araplara karşı büyük hücumlara başlamışlar. Hazarlar Arran'dan Azerbaycan'a geçip orayı işgal ederek, Arap ordularının bir kısmını yok ettiler. Halife II. Yezid (720-724) zamanında Kıpçak ve diğer Türk kavimlerinin yardımını alan Hazarlar 30 bin kişilik ordularıyla Arran topraklarından Ermenistan'a giderek Arap ordularını mağlup etmişlerdir. Aynı dönem içerisinde Cerrah b. Abdullah el-Hakemî Azerbaycan ve Ermenistan'a tayin edilerek Hazarlara karşı mücadeleye başlamıştır[46]. Derbent'i ele geçiren Cerrah b. Abdullah, civardaki köylere de birlikler göndererek ganimetler elde eder[47]. Kafkaslar üzerindeki mücadeleler Cerrah b. Abdullah tarafından Derbent'e yaklaşık olarak 35 km mesafedeki Narvan şehrine yönelerek Hazarlarla çarpışmalarla devam etmiştir. Başarılı

---

[43] M.İ. Artamonov, **a.g.e**, s.270-272.
[44] Ziya Bünyadov, **a.g.e**, s.96.
[45] Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.112.
[46] Ziya Bünyadov, **a.g.e**, s.97.
[47] M. Armatonov, **a.g.e**, s.273.

atılımlar yapan Araplar sırayla Hamzin (Haşin), Tarku (Tarki) ve Belencer'i[48] de teslim alabilmişlerdir. Özellikle Belencer topraklarındaki birkaç yerleşim birimini ele geçiren Cerrah b. Abdullah yaklaşık 40 bin Türk'ün bulunduğu Büyük Vabandar (?Vananadar)[49] şehrine yerleşti. Şehir sakinleri karşı koyamayarak Araplara yıllık haraç vermeyi kabul ettiler[50].

Cerrah b. Abdullah seferini Semender'e kadar yürütme hedefindeydi. Ancak Belencer hâkiminin verdiği bilgilerden Hazarların çok büyük bir ordu hazırladıklarını, arkalarında da itaat altına alınan kabilelerin bulunduğunu öğrenince, hızlı bir şekilde geri çekilip Şeki (Nuha nehri civarında bulunan Giş köyü)'deki kışlığa yerleşti. Burada Halife Yezid'den takviye talebinde bulunmuşsa da halifenin ölümüyle yerine geçen Halife Hişam Cerrah b. Abdullah'a yardım edeceğini belirtmiştir. Bir sonraki ilkbaharda Cerrah aldığı takviye kuvvetlerle birlikte harekete geçti. Fakat hedefi Hazarya değil, Daryal geçidi üzerinden Alanya (Alan) ülkesi idi. Bu seferle ile "Belencerin bu taraflarında" birkaç şehir ve kaleyi fethederek, bol miktarda ganimet ele geçirmiştir. 724-725 yıllarında yine Alan topraklarına yönelen Cerrah b. Abdullah, onları ruus vergisine bağlamıştır. Alanlara karşı düzenlenen seferin amacının Hazarların onların kontrolünde bulunan Daryal geçidi üzerinden düzenleyecekleri saldırıları önleme amacında olduğudur. Hazarların Alanları hâkimiyet altında tutmaya çalıştıkları ve henüz 721/722'de savaştıkları bilinmektedir[51].

3.1.1.1.1.3. Mesleme'nin İkinci Dönemi

Mesleme İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valiliği görevine ikinci defa Hişam b. Abdülmelik döneminde, (725-726) yılında Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'nin yerine tayin edilmiştir[52].

---

[48] M. Fakih Fidan, "Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", **AÜİFD**, XLIX/II, Ankara, 2008, s.351.
[49] "Vanandar" veya "Venentr" Bolgar adlandırmalarından biri olarak, Vabandar(Vanandar) da Arap yazarların Belencer veya Bulkar dedikleri şehir, yani aynı zamanda şehrin bulunduğu ülke adı olabilir. Büyük ihtimalle HunlarınVaraçan denilen ülkesinden bahseden Ermeni kaynaklarındaki şehirle aynıdır. (M. Armatonov, *a.g.e*, s.277.)
[50] **a.g.e**, s.275-276.
[51] **a.g.e**, s.277.
[52] Halîfe b. Hayyât, **a.g.e,** s.337.

Harita 23. 726-728 Azerbaycan Bölgesinde Hazar Devleti (İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009, s.176.)

Mesleme'nin Kafkas-ötesine tayin edilmesi, buradaki olaylara ve özellikle Hazarlarla sürdürülen savaşlara verilen önemi göstermektedir. 727-728 yılında Azerbaycan taraflarından Hazarların üzerine gitmiş ve çok ganimet esirle geri dönmüştür. Bir sonraki yıl 728-729'da, Cerrah b. Abdullah tarafından açılan Daryal geçidi yolu üzerinden başka bir sefer düzenledi. Hazarya'ya giren Mesleme, burada bizzat hakanla karşı karşıya gelerek bir ay kadar savaşmışsa da, şiddetli yağmurlar Arapların kazançsız geri dönmesine sebebiyet vermiştir. Meşhur Arap coğrafyacısı Mesudi, Alan ve Daryal geçidindeki krallık sınırında bulunan büyük nehri arkasına alarak yükselen zapt olunmazlığıyla ünlü eski bir kale ve köprüden detaylı olarak bahsetmiştir. Mesleme, bu kaleyi ele geçirerek, iaşesini beş günlük mesafedeki Tiflis'den temin eden Arap garnizonunu yerleştirdi[53]. Mesleme çevreye hâkim olmak, yolları, köprüyü ve bölgeyi kontrol altında tutabilmek için bu kaleye çok sayıda asker yerleştirmişti[54]. 729-730 yılında Hazarların tekrar Azerbaycan topraklarına akın etmeleri üzerine Haris b. Amr, onların karşısına çıkarak onları yenilgiye uğrattı. Aynı yıl içinde halife Hişam b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme'yi İrmîniye, Azerbaycan ve el-

[53] M.İ. Armatonov**, a.g.e**, s.277, s.27s9.
[54] Khanoglan Hacıyev, **Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.76.

Cezîre valiliği görevinden alarak Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi ikinci defa buraya vali tayin etti[55].

3.1.1.1.1.4. Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'nin İkinci Dönemi

Bu dönem devam eden Arap saldırılarına karşı Hazarlar, ciddi hücumlarla 730-731 yılında hazırladıkları büyük bir ordu ile Azerbaycan'a girmişlerdir. Hazarlar Araplara karşı büyük bir kazanç elde ederek birçok Müslüman'ın yanı sıra Cerrah'ı da öldürmüşlerdir. Savaş sonrası Hazarların Azerbaycan'ı yakıp yıkmaları yanı sıra Tebriz'i dağıtıp; Barabanı yağmalamışlardır[56]. Bu dönem Hazar birlikleri Diyarbakır'a ulaşıp[57], Musul'a kadar ilerlemişlerdir[58].

3.1.1.1.1.5. Said İbn Amr el-Haraşî Dönemi

Kafkasya'da Hazarlara karşı yürütülen mücadele için 732'de Azerbaycan İrmîniye valiliğine Said İbn Amr el-Hareşî getirilmiştir[59]. Said İbn Amr, Kafkas ötesine geldikten sonra, önce Cerrah b. Abdullah'ın ordusundan geriye kalanları bir araya topladı ve sonra Van gölü yakınındaki Ahlat şehrini ele geçirmiştir. Oradan, yol üzerindeki şehirleri itaat altına aldıktan sonra Hazarların istilasına uğramış bulunan Berda'ya gelmiştir. Buradan da, hemen yakınlardaki Baylekan'a geçmiştir. Hazar tarhanının, burada olması dolayısıyla Said İbn Amr buraya birlikler göndermiştir. Bu birlikler hiç kimseye görünmeden yaklaşarak, tarhanın olduğu eve saldırdılar. Müslüman askerler, onu ve beraberindeki Hazarları doğrayıp, ganimetlerle ve Said İbn Amr'ın babasına iade ettiği kızla birlikte döndüler. Said İbn Amr, aynı zamanda Barcil ve Varsan şehrini kuşatmıştır. Burada Hazarların hâkimiyetini engellemek için Said b. Amr halkı yanlarına çekerek, onları buradan uzaklaştırmayı başarmışlardır. Said b. Amr dönemi Hazarlarla mücadele devam etmektedir. Said, bu arada başka bir Hazar birliğinin bol miktarda ganimet ve Cerrah b. Abdullah'ın haremiyle birlikte ülkelerine dönmekte olduğu haberini almıştır. Hemen saldırıya geçerek, bu birliği kılıçtan geçirdi ve Cerrah'ın karısı ve kızlarının da hürriyetlerine kavuşmasını sağlamışlardı[60].

---

[55] **a.g.t**, s.85.
[56] M. Armatonov, **a.g.e**, s.280-282.
[57] Mehmet Çog, **a.g.m**, s.153.
[58] M. Armatonov, **a.g.e**, s.282.
[59] Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.112.
[60] M.İ. Armatonov, **a.g.e**, s.281-282, 284.

Hazar hakanı yenilgilerin ardından Said b. Amr'a karşı büyük bir ordu sevk etmiştir. Bu arada Said Hazarlarla çarpışmaya hazır yerli halktan önemli miktarda savaşçıyı saflarına katmış ve onlarla birlikte düşmanı karşılamaya çıkmıştı. Çarpışmanın ilk anlarında Hazarlar düşmanı bozarak dağa doğru sürmüşlerdi, fakat Said'in teşvikleriyle toparlanan Arap ordusu karşı atağa geçerek, düşmanı püskürtmüştü. Yedikleri bozgundan sonra saflarını düzelten Hazarlar, kaynaklarda belirtildiğine göre 100 bin kişilik bir orduyla, tüm ordusu 50 bin kişiden ibaret olan Said'e karşı tekrar harekete geçtiler. Karşılaşma Mugan bozkırında gerçekleşti. Çarpışmaların devam ettiği bir sırada, Hazar kumandanının hemen yanı başında, hakanın Cerrah'ın kellesini mızrağın ucuna takarak duran oğlu Barcil'i gören Said, öyle bir öfkeyle düşman üzerine saldırdı ki, safları yararak bizzat Barcil'in yanına kadar gelmeyi başardı ve başına indirdiği bir darbeyle onu attan aşağı düşürdü. Hazarlar kumandanlarını kurtarmayı başardılarsa da, müslümanların saflarını bozamadılar ve geri çekildiler[61]. Müslümanlar onları Şirvan'a kadar takip etmiştir, fakat daha sonra burada bekleyerek yeni talimatları beklemiştir[62].

3.1.1.1.1.6. Mesleme'nin Üçüncü Dönemi

Halife Hişam b. Abdülmelik (730-731) Mesleme'yi Ermenistan ve Azerbaycan hâkimi tayin etmiştir[63]. Halîfe b. Hayyât'ın rivayet ettiğine göre ise Halife Hişam b. Abdülmelik (730-731) yılında Saîd b. Amr'ı vali olarak atamış, daha sonra (731-732) yılında onu görevinden alarak Mesleme'yi tayin etmiştir[64]. Hemen Hazarlara saldırmaya başlayan Mesleme, Derbent'e oradan da Belencer'e kadar gitmiştir[65]. Mesleme, Arapların sınır bölgelerinde hâkimiyetini sağlaması sonrası, Şirvan şehirlerinden birini kuşatma altına almıştır. Şehir sakinleri, hiç kimsenin öldürülmemesi şartıyla teslim oldular. Mesleme bu şartı kabul etti, fakat şehre girdikten sonra canlı bıraktığı bir kişi dışında hepsini öldürmüştür. O da Hazarları takip etmeyi denedi; soğuk, yağmurlu ve karlı kış günlerinde Derbent'e kadar geldi ve Haris İbn Amr el-Taî'yi oraya kumandan olarak bırakarak geri dönmüştür[66]. 732-733 yılında Güney Dağıstan'daki dağlı

---

[61] **a.g.e**, s.284-285.
[62] Red. F. Esedov, **Orta Asır Arap Menbelerinde Azerbaycan Tarihine Aid Materialler**, Bakı, 2005, s.47.
[63] Ziya Bünyadov, **a.g.e**, s.99
[64] Halîfe b. Hayyât, **a.g.e**, s.344.
[65] Ziya Bünyadov, **a.g.e**, s.99.
[66] M.İ. Armatonov, **a.g.e**, s.283.

kabilelerinin prensleriyle ittifak eden Mesleme, tekrar Hazarların tutunmayı başardıkları Derbent'e yönelmiştir. Binlerce Hazar savaşçısının tuttuğu ana kaleyi ele geçirmeyeceğini anlayan Arap emiri, Hazarlara ait bölgeleri yakıp yıkmakla uğraşmaya başladı. Araplar, çeşitli bölüklere ayrılarak şehir ve kaleleri işgal ettiler; yaktılar, yıktılar ve kaçıp saklanmayı başaramayanları esir almışlardır. Hamzin (Guznayn) ve Belencer gibi büyük şehirler, Arapların gelişinden önce kalabalık nüfusa sahiptiler. Fakat Meslemen'in uğradığı Belencer dağı ötesindeki Semender şehrinde kimse kalmamıştı. Yakubi'ye göre Mesleme, ancak Varaçan (Varsan)'a kadar gidebilmiştir. Burada ise Arapları bizzat hakanın kumanda ettiği Hazar ordusu karşılamıştır. Arapların asıl Hazar ordusuyla bu karşılaşmalarında da Mesleme çekilme kararı aldı. Düşmanı şaşırtmak için kamptaki bütün ocakların sabaha kadar yakılmasını emretti; kendisi ise tüm ağırlıkları arkada bırakarak geri dönüş yolunu tuttu. Araplar, bir gün zarfında normalde iki günde kat edilen yol kadar mesafe kat etmişler ve "son bir mola ile" Derbent'e ulaşmışlardı[67].

Hazarlar Derbent'e yaklaştıklarında, Araplar çoktan hızlı bir şekilde geri çekilmeyi başarmış ve düşmanı şehrin kuzeyinde karşılamışlardı. Araplar ve müttefikleri, yüzlerce Emevi sancağı altında Hazarlar karşısında yoğun mücadele vermişlerdir. Bu mücadele sırasında Hazarlı bir kaçağın Mesleme'ye hakanın yerinin bilgisini vermesi savaşın kaderini etkilemiştir. Nitekim hakan yaralı bir şekilde kurtulmayı başarmış ama Hazarlar üzerine yapılan büyük taarruzla Araplar kazanan taraf olmuşlardır. Mesleme, bu taarruzdan sonra Derbent kalesinin kuşatmasıyla meşgul olmuştur. Daha sonra ise, kendi yerine Mervan b. Muhammed'i tayin ederek Suriye'ye halifenin huzuruna geçmiştir[68].

3.1.1.1.1.7. Mervan b. Muhammed Dönemi

Hazar hakanını müslüman olmaya yönlendiren gelişmeler hakkında açıklamalarda bulunan İbn A'sem el-Kûfî tarafından verilen bilgilere göre; Mervan iyi bir hazırlık yaptıktan sonra Şamlı profesyonel askerlerin oluşturduğu çok büyük bir

---

[67] **a.g.e**, s.283.
[68] **a.g.e**, s.287-288.

ordu ile Hazar yurtlarına girmiş ve önüne çıkan bütün mukavemetleri bir tank gibi ezerek Hazar hakanlığının başşehri, Daru'l-Beyza Ak-Kaleye yönelmiştir[69].

Mervân b. Muhammed'in savaşları ve çabaları bölgenin İslamlaşması bakımından önemli olmuştur. Mervan, ilk olarak Berza'a ile Tiflis arasında "Kisal" şehrini kurdu. Ardından 40 bin kişilik bir ordu ile Hazarlar üzerine büyük bir sefer düzenledi ve Derbent geçidini aşıp Belencer'e girmiştir. Derbent'e kendi kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150 bin kişilik bir ordu ile ilerleyerek iki koldan yeni Hazar başkenti İtil'i kuşattı. Mervan'ın önünden kuzeye çekilen Hazar hakanı Araplara karşı 40 bin kişilik bir ordu topladı. Fakat bu ordu 10 bin ölü, 7 bin esir vererek ağır bir yenilgi aldı. Rivayete göre bu sıralarda Hazar hakanı avlanırken müslümanlar tarafından ele geçirilmiş ve müslüman olmaya zorlanmıştı. Mervan b. Muhammed'in baskıları ile Hazar hakanı Hanuka Han'ın müslüman olduğunu ilân etmesi de bölgede İslam'ın kökleşmesine yardımcı olmuştur. Nitekim Belazuri'deki şu kayıt bu görüşü destekler mahiyettedir: "Hazar büyükleri, Mervan'ın kalabalık bir orduyla ülkelerine geldiğini haber alınca, korkuya kapıldı. Bu arada Mervan onu İslamiyet'e çağırdı, aksi takdirde savaşacağını bildirdi. Bunun üzerine Hazar hakanı İslamiyeti kabul ettiğini, kendisine İslam'ı anlatacak birisini göndermesini istedi. Mervan ona değerli bir elbise hediye etti ve onun huzurunda müslüman oldu. Bundan sonra Mervan, onunla kendi ülkesinde hükümdar olması ve istediği İslam âlimlerinin İtil şehrinde insanlara İslam'ı anlatması şartıyla bir antlaşma yaptı ve Hazar ülkesini terk etti"[70]. Böylece Hazar hakanı İslam'ı anlatmak üzere gönderilen âlimlerin huzurunda İslam'ı kabul ettiğini açıkladı. İmzalanan antlaşmaya göre İtil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslâmiyeti öğretecekti. Mervan bunun üzerine İtil bölgesinde yaşayan insanlara ve Hazarlara İslam'ı öğretmek üzere Nuh b. Said el- Esedî ile Abdurrahman b. Fulan el-Havlanî adında iki İslam alimini göndermiştir. Nuh b. Said el-Esedi Hazar hakanı ile ilk karşılaşmasında: "İslam'da haram olan bir şeyi helal, helal olan bir şeyi de haram kılmak diye bir şey yoktur. Eğer efendiniz müslüman olursa, artık onun ölü hayvan ve domuz eti yemesi, kan ve şarap içmesi haramdır. Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini de yemek yasaktır" demiştir.

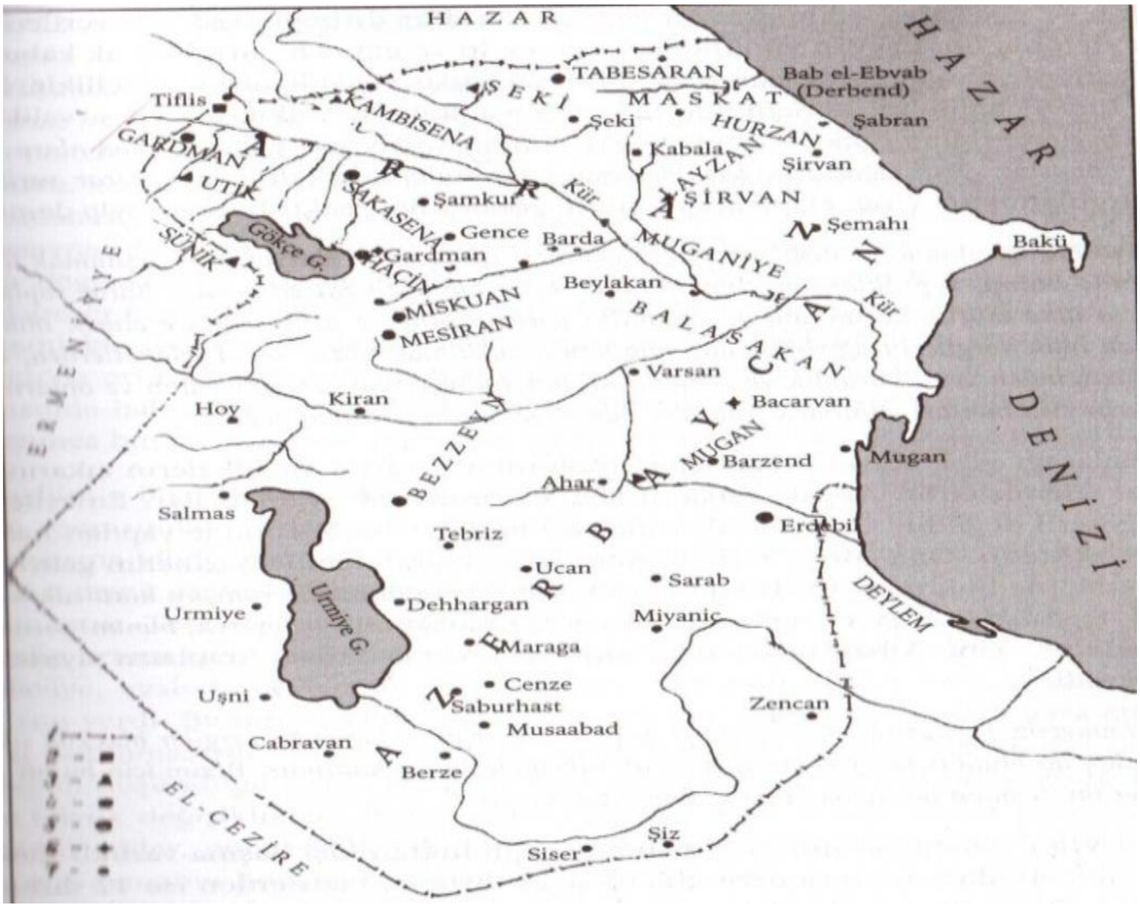
[69] Zekeriya Kitapçı, **Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası Moğollar Arasında İslamiyet**, C.I-II, Konya, 2000, s.77; İbn A'sem, **Kitab el-Fütuh (Azerbaycan'ın VII-IX asırlar Tarihine Ait Çıkarışlar)**, (Çev. Ziya Bünyadov), Bakı, 1993, s.289.

[70] Belâzurî, **Fütuhu'l-Büldan**, (Trc. Mustafa Fayda), Ankara 1988, s. 295-296.

Hakan müslüman âlimin bu tavrı karşısında "siz gerçekten samimi bir müslümansınız" demekten kendini alamamıştır. Mervan'da Hazar hakanının sadakatine güvenerek İtil'e dönmesine izin vermiştir. Daha sonra Mervan aldığı 40 bin kadar esiri Derbend'in güneyinde Şemkur şehrine yerleştirdi. Ardından Serir halkı (Avarlar), Tumanlar, Hamzinşah, Zerkan, Şenzan, Tiranşah, Filanşah, Lekz ve Şirvan halkları ve şehirleri üzerine seferler düzenleyerek onları da haraca bağladı. Mervân b. Muhammed'in bu önemli seferi ile önce Hazarları kuzeye çekilmeye zorladı ve böylece Kafkaslarda İslam'ın ilk oluşumu sağlanmıştır. Bu bölge ile ilgili sağlam bilgiler aktaran İbn 'Asem konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Sadece Hakan, Hazar hükümdarı müslüman olmakla kalmamış, ailesi, yakın çevresi, Hazar ümerası ile birlikte İtil şehir halkından pek çok kişi de müslüman olmuştur"[71].

Gelişmeler dikkate alındığında Hazar hakanının ve çevresinin bu zorunlu din değiştirmesinin fazla sağlam temeller üzerine oturmamış olduğu görünmektedir. Çünkü Hazar hakanı kısa zaman sonra dininden dönmüştür. Bununla birlikte hakan İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılmasına müdahalede de bulunmadı. Bunun sonucunda Emevîler devri boyunca İtil havzasına yapılan fetihler ve akabinde bu bölgeyi İslamlaştırmak amacıyla Belencer ve Semender şehirlerine tehcir edilen müslüman Arap nüfus sayesinde İslam dini buralarda tutunabileceği bir zemin buldu. Mervan'ın bu büyük savaşından sonra Emeviler iç bunalıma sürüklendiğinden her iki devlet arasında pek savaş görülmemiş ve bu durum Hazarların yeniden eski zamanlarına dönmelerine neden olmuştur. Burada şu söylenebilir ki bölgede İslam'ın yayılışını durduran esas olay, tam da bu dönemde Emevîlerin geçirdiği bu iç bunalım sonucu Abbasi devrimi ile yıkılmaları olmuştur. Olasıdır ki Emevîler yıkılmayarak burada sağladıkları üstünlüklerini sürdürebilselerdi, İslam hâkimiyeti daha o dönemde Don ve Dinyeper nehri boylarına ulaşabilecekti[72].

[71] Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.113-114.
[72] **a.g.m**, s.114.

Harita 24. 1.Siyasi Sınırlar 2.Eyalet 3.Yöre 4.Bölge 5.Başkent 6.Kale 7.Yerleşim Yeri- M.S. VIII-IX. yy'da Azerbaycan (İsmail Mehmetov, Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı, İstanbul, 2009, s.181.)

3.1.1.1.2. VIII. yy'da Abbasi-Hazar İlişkileri

3.1.1.1.2.1. El-Mansur Dönemi

Abbasiler kanlı bir ihtilal ile iktidara geldikten sonra Abbasi halifelerinin Hazarlarla ilişkileri yeni bir boyut kazanmış ve fiili bir olay haline gelmiştir. Şöyle ki Abbasi halifeleri, Hazar hakanları ile dostluk ilişkilerini geliştirmeye ayrı bir özen göstermişler, hatta onlarla "sıhriyet-akrabalık bağları" kuracak kadar ileri gitmişlerdir. Bunun önemini ilk kavrayan ve bunu bir devlet politikası haline getiren el-Mansur olmuştur. Buna sebeple de, Abbasi devletini gerçek manada kuran ve ilk Abbasi halifelerinden biri olan el-Mansur'un, (754-775) Hazarlara çok ayrı bir önem vermesi, imparatorluğun kuzey hudutlarında, emniyet ve huzurun sağlanmasının ancak Hazarlarla dost geçinmekle mümkün olacağına inanmış olmasıdır. Hazarlar bu sıralarda (762) Ermeniye'ye beklenmedik bir akın yapmışlar. Ermeniler de dâhil pek çok

müslümanı öldürmüşlerdir. Yeni halife, Hazarlarla "sıhriyet bağlarının" kurulmasını uygun görerek bunun içinde Ermeniye valisi Yezid b. Üseyd'e çok özel bir mektup yazarak onun, "Hazar hakanın kızı" veya aristokrat bir Hazar hatunu ile evlenmesini istemiştir[73]. El-Mansur, Yezid'e yazdığı mektubunda şunları yazmıştır: "Bundan sonra derim ki; Ermeniyye ve gerisindeki ülkelerde barış ve emniyet ancak Hazarlar ve Hazar hakanları ile sıhriyet bağları kurmakla sağlanabilir. Bana göre senin ilk işin bir an önce Hazarlarla sıhriyet bağları kurmak ve ülkede huzuru sağlamak olmalıdır. Aksi halde sen ve bu topraklardaki bütün memurlarının geleceğinden, Hazarlar bakımından çok büyük endişeler duyuyorum. Çünkü Hazarlar öyle bir kavimdir ki; onlar bir şey yapmak istediklerinde hemen bir araya gelirler ve sonunda bunu mutlaka elde ederler. Bunu iyi düşün ve benim bu yöndeki emrime karşı çıkma. Hazarlarla akrabalık için elinden ne geliyorsa yap. Allah'ın selamı senin üzerine olsun"[74]. Yezid b. Üseyd bu mektup üzerine Hazar prensesi ile evlenerek[75] belli bir zaman evlilik hayatı sürdürdükten sonra hem Hazar prensesi hem de iki oğlu da ölmüştür[76]. Arapların bunu intikam amacı ile kasıtlı olarak yaptığı dedikoduları ise Hazar hakanını yanıltmıştır. Hazarlar intikam amacı ile Ras Tarhan[77] komutasında Arap hâkimiyetindeki Ermenistan ve Tiflis topraklarına saldırarak (H. 145/765) çok sayıda müslümanı öldürmüşlerdir. Bu saldırılara Abbasî ordusu fazla karşılık verememiş, Türkler de kış nedeni ile geri çekilmişlerdir. Ezdi'nin verdiği bilgiye göre Hazarlar tarafından esir alınan müslümanların çoğu soğuktan ölmüşlerdir. Fakat bu saldırılar 779 yılına kadar devam etmiş ve Hazarlar Emevîler zamanında fethedilen Kehatya, Tao (Taveli), Klarcet, Hamzin, Lekz, Alan ülkesi ve Abazya'yı müslümanların elinden almışlardır[78].

Hazarların Ermenniye ve Azerbaycan bölgelerine düzenledikleri saldırıların karşısında Halife el-Mansûr tarafından bölgede güçlü bir askerî birlik oluşturmak için maaşlı kimselerden oluşan profesyonel ordunun yanında, hapishanelerden 8 bin kişi ve inşaat ustalarından oluşan guruplar bölgeye gönderilerek, Kemâh ve Bâbı Vâk şehirlerine yerleştirildi. Ayrıca bölgede Ercişi Suğra ve Ercişi Kübrâ adında iki yeni idarî merkez daha kurularak, buralara Filistin'den getirilen askeri birlikler iskân edildi.

---

[73] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.147; Şaban, **a.g.e**, s.85.
[74] **a.g.m**, s.147-148; Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.115.
[75] D.M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, (Çev. Zahide Ay), İstanbul, 2008, s.193.
[76] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.148-149.
[77] RasTarhan'nın "Astarhan" ve "Harezm" adını da taşıdığı hakkında kaynaklarda farklı detaylar vardır. Kişiliği ve ismi hakkındaki tartışmalar hakkında bkz. D. M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, (Çev. Zahide Ay), İstanbul, 2008, s. 194, dn. 43.
[78] Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.116.

Nehcevan, Dubeyl, Bâbu'l-Ebvâb gibi şehirler de Abbasî hareketine destek vermiş olan, çoğunluğu göçebelerden oluşan kabileler, çocukları ve aileleri ile birlikte sınır boylarına yerleştirildi. Kabileler bu şehirlerde eskiden olduğu gibi kabilevî bağlılıkları ile yaşayışlarını sürdürmüşlerdir[79].

3.1.1.1.2.2. El-Mehdi Dönemi

El-Mansur'dan sonra hilafet makamına oğlu el-Mehdi geçmiştir (775-785). El-Mehdi, halife olduktan sonra babasının yolunda yürümüş ve Hazarlarla daha önce başlatılmış olan siyasi münasebetleri ve sıhriyet bağlarını geliştirmek istemiş ve bunda başarılı da olmuştur. Onun zamanında hilafet saraylarında birçok Hazar hatunu boy göstermiş ve onlar hilafet camiasının en gözde kadınlarından biri olmuşlardır. Bunların en önemlilerinden birisi de el-Mehdi'nin eşi, Hayzuran hatun idi. Hayzuran hatun, sadece el-Mehdi'nin saygı değer bir eşi olarak kalmamış, aynı zamanda devlet idaresinde son derece etkili, yetkili, sözü tutulur, iradesi geçerli, saygı değer bir Hazar Türk hatunu olmuştur. Abbasi devleti, bu Hazar-Türk hatunu sağ olduğu sürece oğlu namına, onun tarafından idare edilmiştir. Bu asil Türk Hatun'un, daha sonra el-Mehdi'den "iki erkek çocuğu" dünyaya gelmiştir. Hazar Türklerinin kanı dolaşan bu iki kardeş, daha sonra biri "el-Hadi" diğeri ise "er-Reşid" lakabı ile halife olmuşlardır[80].

3.1.1.1.2.3. Harun Er-Reşid Dönemi

El-Hadi'nin vefatından sonra hilafet makamına Harun er-Reşîd geçmiştir (786-809). Abbasi hilafetine tarihte eşi ve benzeri az bulunan bir ihtişam ve azamet devri yaşatan ve yaklaşık bir çeyrek asır imparatorluğu idare etmiş Harun er-Reşid, anne tarafından asil bir Hazar Türk'ü idi. Harun er-Reşid halife olduktan sonra, Hazar hakanları ile Abbasi halifeleri arasındaki bu kabil sıhriyet bağları da gelişmiş ve daha manalı olmuştur. Artık bu devirlerde, iki devlet arasında yüksek seviyeli ziyaretlerde başlamış bulunuyordu[81]. Hârûn er-Reşîd zamanında, el-Mansur döneminde Abbasi hareketine destek vermiş olan kabilelerin Musul bölgesindeki kolları da ağır vergilerden kurtulmak için bu bölgeye göç etmişlerdi. Doğal olarak bu gelişmeler bölgede kabile reislerini hem idarî hem de askerî bakımdan nüfuzlu bir duruma getirmişti. Hârûn er-Reşîd dönemine kadar vergi alınmayan Azerbaycan'daki sınır halkından halifenin

---

[79] **a.g.m**, s.116.
[80] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.149-150.
[81] **a.g.m**, s.150.

bölgeye atadığı Vali Sa'îd b. Süleym, haraç toplamaya kalkışınca bölgedeki kabile reisleri toplanarak şöyle demişlerdi: "Ya Emir! Şimdiye kadar bu topraklardan hiç vergi alınmadı. Çünkü burası düşman kılıcının ağzıdır. Halk Hazarlara karşı savaşmaktadır."

Sonraki yıllarda Araplar ile Hazarlar arasında Hârûn er-Reşîd dönemine kadar sınır çatışmaları niteliğinde hafif savaşlar meydana gelse de ciddi anlamda Arap-Hazar savaşlarından söz edilmemektedir. Mesela H. 182 (798-799) yılında Hazarların Derbent geçidini aşarak Azerbaycan bölgesindeki müslümanları öldürmeleri üzerine, Halife Huzeyme b. Hazim komutasındaki bir orduyu Hazarlara karşı göndermiş ve onları Ermeniye'den çıkarmışlardır. Araplar bu süreçte ellerinden geldiğince Hazarlara karşı barış yanlısı bir politika izlemişlerdir. Şüphesiz bunda kendi iç işlerindeki çalkantılı dönemlerin de etkisi vardır. Ülkenin her yanında patlak veren isyanlar, güçlü rakipleri Hazarlara karşı ellerini kollarını bağlıyordu. Her iki devlet arasındaki son büyük savaş Hârûn er-Reşîd döneminde meydana geldi. Bu savaşın sebepleri hakkında Arap kaynakları iki farklı rivayet aktarmaktadırlar: Bunlardan birincisi halife el-Mansûr döneminde olduğu gibi Abbasilere gelin giden Hazar prensesinin doğum esnasında ölmesi üzerine odaklanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine gönderilen Fadl b. Yahya el-Bermekî Kafkaslarda süregelen kargaşayı önleyemeyince, bir türlü güç yetiremediği Hazar hakanını evlilik yolu ile barışa zorlamak istedi. Hakan da onun bu evlilik teklifini kabul etti ve kızı Sitit'i (subt) Vali Bermekî ile evlendirdi. Ancak önceki evlilikte olduğu gibi bu Türk kızı da çok sürmeden öldü. Hazar hakanına yine bu ölüm olayının doğal olmadığı, intikam amacıyla gerçekleştirildiği anlatıldı. Bunun üzerine Hazarlar büyük bir ordu ile harekete geçerek Abbasî topraklarını yağmalamaya başladılar. Fakat müellifler bu rivayet üzerinde fazla durmamakta diğer olaya atıf yaparcasına bundan kısaca bahsetmektedirler[82]. Kaynaklarda ikinci rivayet daha detaylı anlatılmaktadır: Bu rivayette Kafkaslardaki Ermenilerin isyanları ve Arap idareciler arasındaki çekişmenin yol açtığı olaylar sebep olarak gösterilmektedir. Hârûn er-Reşîd Kafkaslardaki sorunları çözmek için Said b. Selm Kuteybe el-Bahilî'yi bölgeye vali olarak tayin eder. Ancak gerek yerli halk, gerekse orada hali hazırdaki vali Necm b. Haşim, Hârûn er-Reşîd'in gönderdiği valiye isyan ederler. Said Arapların kabul ettiği eski vali Necm'i yakalayıp öldürünce bölgede durum iyice karışır. Bölgede önemli bir nüfuza sahip olan ve uzun süredir valilik yapan Necm ailesi bu durumu kabullenmek istemezler. Necm'in oğlu Hazarlara sığınarak yeni valiye karşı savaş başlatır. Hazar

---

[82] Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.116-117.

meliki de bu talebe 100.000 kişilik bir orduyla destek vererek Bab şehrine gelir. 799 yılında meydana gelen bu savaşta Hazarlar bir süre (70 gün) Ermeni topraklarında kaldıktan sonra geri çekilirler. Hazarların Abbasilere karşı son seferi 798-799 yılındaki seferdir. Artık bu tarihten sonra Hazarların yıkılışına kadar iki devlet arasında vuku bulmuş herhangi bir savaş tespit edilememektedir. Bundan sonra iki taraf arasında ticarî ilişkiler ve barışçı politikalar öne çıktı. Hazar şehirleri IX. yüzyılda artık güney- kuzey, doğu-batı ticaret trafiğinin ve temaslarının merkezi haline geldi. Bölgede Bulgarların belirleyici olmaya başladığı X. yüzyıla kadar da durum böyle devam etti. Bölgenin İslamlaşması bu sükûn ve istikrar devresinde olmuştur. Gürcü bir Aziz'in Abazya üzerinden Hazarya'ya gidişini hikâyesini anlatan biyografisine göre IX. yüzyılın başlarında Hazar ülkesinde vahşi, küstah, yalnız tek tanrıya (Gök Tanrı İnancı!) inanan insanlar yaşamaktadır. Yalnız bazı köy ve şehirlerinde Hıristiyanlar yaşamaktadır. Hazarların Yahudiliği benimsemeleri de bu dönemdedir[83].

3.1.1.1.3. IX. yy'da Abbasi-Hazar İlişkileri

IX. yüzyılda Hazarlar ile müslümanlar barış ortamına girmiştir. Kafkasya ve Hazar çevresi sakinleşmiş, Hazar hakanı ile Abbasi halifesi bir çeşit saldırmazlık sürecine girmişlerdi. IX. yüzyılın büyük bölümünde Hazarlar ile müslümanlar arasında barışın hüküm sürdüğü bu ortamda bu bölgedeki İslamlaşmanın temelleri büyük oranda tacirler, zanaatkârlar, muhacirler ve tebliğci din adamları tarafından desteklenmektedir. İki taraf arasındaki ticarî ilişkiler, X. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Barış ortamı Hazar ülkesini, Müslüman tüccarın en çok ticaret yaptığı sahalardan biri haline getirmiştir. Bunun bir devamı olarak din ve bilim adamları da Hazarlar arasında faaliyet göstermeye başlamışlardır[84].

3.1.1.1.3.1. El-Memûn Dönemi

Harun er-Reşid'in ölümünden sonra el-Memûn halife olmuştur (813-833). Kaynaklarda onun, bu hilafetinin ilk yıllarında Cürcâniye'den Hazar yurtlarına yeni bir sefer yaptığı ve birçok yeri ele geçirdiği ayrıca sınır boylarındaki Hazar hanlarını, İslam dinine çağırdığı bildirilmektedir. Diğer taraftan zaten, Merâcil adında bir Türk anasından dünyaya gelen el-Memûn; Türkler ve Türk büyüklerine gösterdiği yakın ilgi

---

83 **a.g.m**, s.117-118.
84 **a.g.m**, s.118.

ve onları İslam'a çağırmakla tanınmıştır. Bu bakımdan o; halife olduktan sonra, Hazar hakanları ile bir hayli bozulmuş olan söz konusu ilişkileri düzeltmek için yoğun bir çaba göstermiş ve bunda da başarılı olmuştur. Onun halifelik döneminde iki taraf arasındaki yüksek seviyeli ziyaretlerde tekrar başlamış oluyordu. Dönemin saraya yakınlığı ile bilinen büyük Arap edibi el-Câhız, bu hususta şöyle demektedir; "Bir gün el-Memun'un vezirlerinden Fazl b. Sehş'in yanına geldim. Bir de ne göreyim, Hazar hakanının elçisi orada idi. Elçi hala hakanın kız kardeşinin ölümünden bahsediyordu"[85].

3.1.1.1.3.2. El-Mutasım Dönemi

El-Mutasım (833-842) anne tarafından Türk olan bir Abbasi halifesi idi. Hazar Türklerinin güçlü yapılarını iyi bilen el-Mutasım; Bağdad ve hilafet ordusunun Hazar Türkleri onun döneminde hilafet ordusunun en vurucu birliklerinden biri olmuştur. El-Mutasım daha sonra, bu Türkler için Samarra şehrini inşa ettiğinde, hilafet ordusundaki Hazar birliklerine ayrı bir özen göstermiş ve onları da Samarra'ya yerleştirmiştir. Samarra'daki Türk birliklerinin yerleşim bölgeleri hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren el-Ya'kubi; Hazarların Samarra'da Türk mahallelerine komşu bir yere ve kendi adları ile anılan müstakil bir mahalleye yerleştirdiklerini bildirmektedir[86]. Mu'tasım zamanında, H. 240 (854-855) yılında ünlü Türk komutanlardan Ermeniye valisi Boğa el-Kebir, terk edilmiş ve harabe haldeki eski Şemkur şehrini tamir ettirerek; Hazar ülkesinden İslamiyeti kabul etmek isteyen bir topluluğu şehre yerleştirmiştir[87].

Hilafet ordusundaki bu Hazar Türkleri yanı sıra, bu dönemlerde hilafet ülkelerine çeşitli vesilelerle Hazar yurtlarından birçok yetenekli Türk gelmiş ve onlar hilafet camiasının en önde simaları, hilafet ordusunun en gözde komutanları ve devlet hizmetinde en yüksek mevkilerde emeği geçen en etkin kimseler olmuşlardır. Bunlardan biri de en birincisi, Aytak idi. Bu güçlü, kuvvetli, kahraman görünüşlü Hazar Türkü; el-Mutasım'ın daha ilk şehzadelik yıllarında dikkatini çekmiş, onu yakın çevresine almış ve özel olarak kurduğu "Türk muhafız birliğinin" komutanı yapmıştır. İslam tarihçisi et-Taberi bize, bu hususta şu bilgileri vermektedir: "Aytak, Hazar asıllı bir köle idi (Bağdat'ta bulunuyordu) el-Mutasım onu 814'li yıllarda satın aldı ve çevresine yerleştirdi. O; kahraman yiğit yapılı, yiğit görünüşlü ve gözünü budaktan sakınmayan

---

[85] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.150-151.
[86] **a.g.m**, s.151.
[87] Mustafa Demirci, **a.g.m**, s.119.

cesur bir adamdı. El-Mutasım'ın zamanında şanı yüceldi ve el-Mutasım, hilafet makamına ait birçok görevleri ona devretti"[88].

3.1.1.1.3.3. El-Vâsık Dönemi

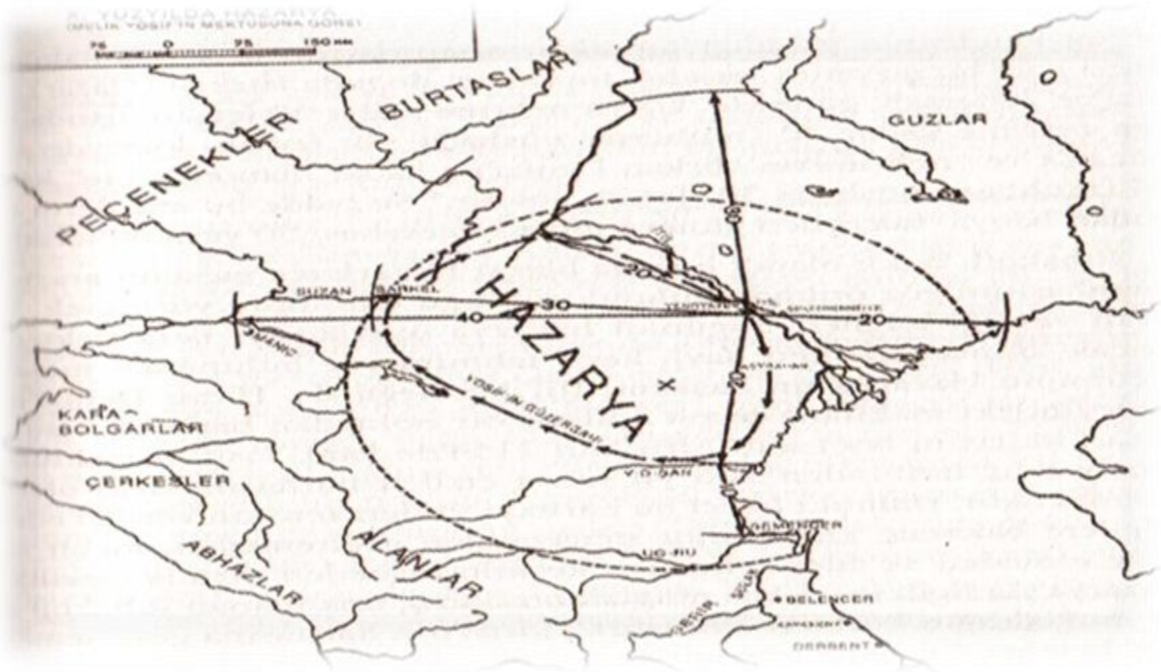
El-Mutasım'dan sonra el-Vâsık (842-847) dönemi başlamıştır. El-Vâsık zamanında da Aytak'ın yıldızı parlamaya devam etmiş ve hilafet ülkelerinde halifeden sonra ünü en fazla duyulan çok etkin bir komutan ve devlet adamı olmuştur. Hazar-Arap ilişkileri açısından önemli bir gelişmenin varlığı bu dönem söz konusudur: O da, el-Vâsık'ın halife olmasından sonra Ye'cûc ve Me'cuc seddinin yeri ve yapısı hakkında bir şeyler öğrenme merakına kapılması ve bu seddi araştırmak üzere, Türk asıllı büyük saray astronomu Muhammed Musa el-Harezmî ve Sellâm et-Tercüman da dâhil kalabalık bir heyetle Hazar yurtları ve o bölgenin askeri Hazar valisi olan Tarhan'a göndermesidir. Sellâm et-Tercüman sarayın özel tercümanlarından birisidir. Onun aslen bir Hazar Türkü olduğu zikredilmektedir. Onun Türkçe bildiği ve Hazar yurtlarını çok yakından tanıdığı için çok özel olarak bu keşif heyetinin başında Hazar yurtlarına gönderildiği anlaşılmaktadır. Sellâm et-Tercüman 50-100 kişiye yakın kalabalık bir heyetle Hazar yurtlarına gitmiş Yecûc ve Me'cûc'un yerini bulmak için buralarda uzun süre gezip dolaşmış ve üstelik bu Arap delegasyonu Hazar tarhanının çok yakın ilgi ve himayesini görmüştür. Bütün bunlar Hazar-Arap ilişkilerinin el-Vâsık döneminde de çok iyi bir durumda olduğunu göstermektedir[89].

3.1.1.1.3.4. El-Mütevekkil Dönemi

El-Mütevekkil döneminde, Aytak'ın askeri ve idari sahalardaki başarısı daha da artmıştır. Değerli tarihçi et-Taberi, onun bu heybetli durumunu birkaç cümle ile özetlemiş ve şöyle demiştir: "el-Mütevekkil halife olduğunda, Aytak, ordu ve devletin en zirvesinde ve hilafet ordularının başkomutanı idi. Asıl "ordu" ayrıca; "el-Mağribe", "Türkler" ve bütün "Mevâli" birlikleri tamamen ona bağlı idi. Ayrıca "el-Berîd" ve "el-Hicabe" bakanlığı onun elinde olduğu gibi, hilafet sarayı ve halifenin korunması görevi de ona verilmişti." Hilafet makamında her ne kadar el-Mütevekkil bulunuyorsa da, devletin askeri ve idari bütün işleri Aytak'ın elindedir. Halife ona bir "baba" gözü ile bakıyordu. Ayrıca o; Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerin valisi ve bir diğer ifade ile

[88] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.151.
[89] **a.g.m**, s.152.

buralarda emniyet ve huzurun temin edilmesinden sorumlusudur. Bu Hazar Türkü, 848 yılında hac için Mekke'ye geldiğinde yer yerinden oynamış bu kutsal şehirlerin bütün camilerinde, minber ve mihraplarda, Cuma ve bayram namazı hutbelerinde onun için dualar edilmiştir. Sonunda El-Mütevekkil onun bu etkin kişiliğinden korkmuş ve bir suikastla onu öldürmüştür[90].

Harita 25. X. yy'da Hazarlar (M.İ. Artamanov, Hazar Tarihi, İstanbul, 2008, s.497)

3.1.1.1.4. X. yy'da Abbasi-Hazar İlişkileri

Abbasilerin hilafet makamına geçmelerinden sonra İslam devletinin bünyesinde meydana gelen değişiklikler sebebiyle, daha önceki yıllarda zayıflamış olan ticari faaliyetler hız kazanmış ve Müslüman tüccarları da dış ülkelerde kendilerine büyük bir ticari saha bulmuşlardır. Müslüman tüccarlarının ithalat ve ihracat yaptıkları ülkelerden birisi de Hazarların ülkesi olmuştur. Hazarlar ile müslümanlar arasındaki ticari ilişkiler başlıca üç yoldan yapılıyordu: a) Bağdat- Rey- Berda'a- Derbend-İtil yolu, b) Cürcan'dan başlayan ve Hazar denizi üzerinden Hazar ülkesine ulaşan, hatta Don ve Volga nehirleri ile daha kuzeye uzanan ticaret yolu, c) Harezm'den Hazarlara ve Bulgara giden yol iki devlet arasındaki ticari münasebetlerin IX. yy'ın ikinci yarısında geliştiği ve bu yüzyılın sonlarında başta Hazar başkenti İtil olmak üzere Belencer ve Semender gibi önemli Hazar şehirlerinde müslüman kolonilerinin kurulduğu

[90] **a.g.m**, s.152-153.

görülmektedir. 921 yılında, Halife Muktedir'in Volga Bulgarlarına gönderdiği elçi heyetinde bulunan İbn Fadlan seyahatnamesinde bu konuda şunlar yazılıdır: "Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden müslümanların hukuki ve diğer işlerine Hakan tarafından tayin edilen ve Hız adı verilen bir müslüman memur bakmaktadır. Hız'dan başkasının müslümanların işlerine ve kendi, aralarındaki anlaşmazlıklara bakma salahiyeti yoktu." İbn Fadlan'dan kısa bir zaman sonra (926) Hazar denizinin güney sahillerini dolaşan Mes'udi de Hazar şehirlerinde müslüman tüccar ve sanatkârların bulunduğu, bunların Hazar ülkesinde hüküm süren adalet ve asayişi öğrenmeleri üzerine buraya geldiklerini kaydetmektedir. IX. ve X. yy'lar Rusların tarih sahnesine çıktığı zamanlardır. Onların IX. yy'da İtil nehri boyunca ticaret yaptıkları dikkat çeker. Ancak bu esnada sık sık yağmalama faaliyetlerine giriştikleri de görülmektedir. 864-884 yılları arasında bir Rus filosu Taberistan'ın Abaskun şehrine saldırmışsa da yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ruslar bu saldırılarına 910, 912-913 yıllarında da devam edeceklerdir. Hazarların Rus saldırıları karşısında güç duruma düşmeleri, Hazar kitlelerinin İslamiyet'e girmesine neden olmuştur. Zaten IX. yy'ın sonuna gelindiğinde Hazar hakanlığının himayesinde yaşayan dinî gruplar arasında Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilere göre çoğunlukta idiler. Sadece Hazar başkenti İtil'de Cuma namazı kılan erkek nüfus 10 bin kadardı. Bu süreçte Ruslar karşısında kendi devletlerinin geleceğini sağlama almak maksadıyla, Hazar hakanlarının Musevi oldukları halde İslamiyet'in yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur. Gerçekten de bu dönemde İslamiyet İtil havzasının aşağı bölgelerinde ve Dağıstan'da en hızlı yayılan din durumundaydı[91].

3.1.1.1.5. Abbasiler Döneminde Hazar Devlet Adamları

Abbasi halifeleri ve Hazar hakanı arasında başlayan bu dostluk ilişkileri sonucu olarak Bağdat ve diğer hilafet şehirlerine yoğun bir Türk akını başlamıştır. Bunlar Kafkasya, Hazar yurtları ve Bulgarya'dan gelmekteydiler. El-Mercâni, Abbasi halifelerinin Hazar Türklerinden binlerce köle alarak bunlara önce iyi bir dini eğitim verdiklerine değinmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh gibi temel İslami ilimler öğretildiği, onların hafız-ı Kur'an olduklarını daha sonra tarih, şiir, edebiyat, coğrafya, hesab vs. gibi akli ilimler öğretildiğini, ayrıca bunların birçoğunun da devlet işlerinde yüksek mevkilere

---

[91] Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar", **TDVİA**, C.17, İstanbul, 1998, s.118.

geldiklerini kaydetmektedir[92]. Bu şekilde hilafet merkezine gelen ve İslam halifesinin çok yakın ve itimadını kazanan Hazar Türklerinden birisi de İshak b. Kundacık idi. O, Abbasi halifelerinden el-Mutemid Alellâh (870-892) zamanında "emir-orgeneral" rütbesine kadar yükselmiştir. Onun Hazar hakanı Bek'in vekili olan hakan Kûndür'ün oğlu olduğu rivayet edilmektedir. Çünkü "kundaç", "kündür" kelimesinin küçülmüş şekli idi. Nitekim İshak b. Kündacık, el-Mutemid devrinin en ulu komutan ve en büyük devlet adamlarından biridir. Devlete olan bu yüksek hizmetlerinden dolayı birçok defalar kendisine tac ve hilatlar giydirilmiştir[93].

Abbasi halifelerinden el-Muktedir Billah (908-932) zamanında Kafkasya, Hazar ve Bulgarla olan siyasi ve dini ilişkiler iyi olan dostluk ilişkileri daha da gelişmiştir. El-Muktedir'in çevresinde birçok Hazar Türkü bulunuyordu. Bunlardan biride Abdullah b. Beştu (Beş Tuğ) el Hazerî idi. Beştu bu Abbasi halifesi zamanında Bulgar Türk hakanının özel temsilcisi olarak bir elçilik heyeti ile birlikte Bağdad'a gelmiş ve el-Muktedir'in hizmetine girmiştir. O, bu dönem Hazarları temsil eden yüksek seviyeli bir kimse idi. Bu durumda yine dönemin içinde Hazar Türkleri arasında Tekin et-Türkî ile Bârises-Sakâlibi bulunuyordu[94].

3.1.1.2. Hazar-Bizans İlişkileri

627'de İran-Bizans savaşında Hazarlar Bizans'ın dostu idiler[95], VIII. yy'daki gibi, aynı siyasi çıkarlar üzerine kurulmuş sağlam ilişkiler henüz mevcut değildi ve hatta aksine o sıralarda Hazar devleti Bizans için tehlikeli bir düşmandı. Çünkü uzun süredir Bizans hâkimiyette yer alan ve hatta imparatorluk bünyesine dâhil olan Karadeniz şehirlerini hızlı bir şekilde ele geçirmişti[96].Hazarlar, VII-VIII. yy'larda batıda Araplarla zor mücadelelere girip, büyük kayıplar verdikleri halde Doğu Avrupa ve Bizans sınırları ile Kırım ve Azak sahillerinde nüfuslarını arttırmışlardır. Kırım Gotları VII. yy'da Hazarlara tabi olmuşlardır. Hazarlar 787 yılında Güney Kırım'daki Doros kalesini işgal etmişler ve böylece Gotların Kırım'daki hâkimiyetleri sona ermiştir[97]. Hazar hakanlığı VIII.-IX. yy'larda büyüyerek sınırları batı ve kuzey yönünde genişlemiş ve Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda Kama ve İdil

---

[92] Zekeriya Kitapçı, **a.g.m**, s.153.
[93] **a.g.m**, s.153.
[94] Zekeriya Kitapçı, **a.g.e**, s.84.
[95] Z.Velidi Togan, "Hazarlar", **İA**, Eskişehir, 2001, s.398.
[96] M.İ. Artamonov, **a.g.e**, s.257.
[97] M. Uydu Yücel, **a.g.m**, s.449.

boyundaki birçok kavimler: Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Oğurlar ve Kafkasların dağlı kavimleri, İdil Bulgarları, İdil civarında Fin-Ugor Burtaslar ve başka çeşitli Fin kavimleri, Kuban havalisindeki Macarlar ve Kiyev ile dolayları, hakanlığın idaresine tabi oldukları gibi Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü İslav boyları da (Radimiç, Vyatiç, Severyan ve Polyanlar) Hazar hâkimiyetini tanımışlardır[98].

3.1.1.2.1. Hazar-Bizans İttifakı

Bizans İmparatoru Herakleios, Hüsrev II. Pervis yönetimindeki Pers İmparatorluğuna karşı savaşa girmiştir. Bizans İmparatoru, Laz ve Abhazlar gibi farklı savaşçılardan oluşan ordusunu savaş sırasında kaybetmiştir. Batı Türkleri, bu olaylardan kısa bir süre önce, kendilerinden olan Hazar uyrukları ile işbirliği içinde Hazar surlarını geçmiş ve Azerbaycan'a Pers karşıtı bir sefer düzenlemişlerdi. Bu güçlü sefer, Herakleios için Hazarların Bizans'a verebilecekleri desteği göstermektedir[99].Kalankatlı Moses, Heraklios'un tahrikiyle sayısız Hazar orduları tahripat yapmıştır, der[100].Bu dönemde Lazica'da 626'da Tiflis yakınlarında Herakleios, Batı Türk imparatorluğunun (Hazarlar bu dönem bu imparatorluğun altındaydı) yabgu hakanı Ziebil ile görüştü. Bu görüşme sonucunda imparatorun kızı Eudokia'yı kendisi ile evlendireceği sözüne karşılık Ziebil 40.000 savaşçısını Bizans ordusuna yardımcı bir kuvvet olarak vermeyi kabul etmiştir[101]. Türk-Bizans ittifak güçlerinin Perslere karşı harekâtı 626 yılında başlamıştır. Hazar Türkleri Perslilere karşı başarı kazandılar ve onları esir aldılar. Güney Kafkasya'da yeni yerleşim yerleri kazanan Ziebile'in Hazarları, 626'ın sonuna doğru Perslilerin sürekli saldırıları üzerine, kışın da yaklaşması ile yurtlarına dönmüşlerdir[102]. Hazarların bu baskınlarda elde ettikleri büyük ganimetlerden dolayı bu bölgelere yönelik saldırılıarı devam etmiştir[103]. 627'de Pers imparatorluğunun hükmettiği Tiflis'in fethedilmesine katılarak Bizans ordusuna yardım etmişlerdir. Hazarların Tiflis'i kuşattığı yıllarda Gürcistan'ın Bizans karşıtı hükümdarı I.Stepen Guaramid öldü; Hazarlar 628'de I. Stepen'in yerine Gürcistan tahtına Bizans'a sıcak bakan ve paralel düşünen birini, I. Adarnase Patrikos Choseoid'i getirdiler. Aynı yıl

---

[98] A. Nimet Kurat, **a.g.e**, s.32; İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e**, s.60; M. Uydu Yücel, **a.g.m**, s.449.
[99] Kevın Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", (Çev. Z. Veliyeva), **Türkler**, C.II, Ankara, 2002, s.473.
[100] Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, (Çev. Yusuf Gedikli), İstanbul, 2006, s.143.
[101] Kevın Alan Brook, **a.g.m**, s.473.
[102] **a.g.m**, s.473.
[103] Kalankatlı Moses, **a.g.e**, s.143-144.

içinde Hazarlar Derbent'e (merkezi Kafkasya'da Hazar denizi kıyısı üzerinde bir sınır kenti) saldırdılar.

Hazarların yaptıkları savaşlar Kafkasya'daki Ermeniler ve Gürcüler üzerinde kötü etki bırakmıştır. X. yy'da yaşamış bir Ermeni tarihçisi, Hazarların 627'deki Derbent saldırısını kastederek, Hazarların "Derbent ahalisinin dehşete kapılmasına neden olan korkunç, çirkin bir saldırgan sürüsü" olduğunu yazmaktadır. "Korkutucu olan özellikle okçulardı; yetenekli ve güçlülerdi, okları dolu gibi yağdırdıktan sonra vahşi kurtlar gibi çekinmeden insanların üzerine atılıyor ve onları kentin sokak ve meydanlarında acımasızca kesip katlediyordu". Gürcü tarihçileri Hazarların vahşi, korkunç ve kan içici olduklarını ileri sürmektedir. 627 yılının sonuna doğru Persliler Tiflis üzerinde yeniden egemen olunca Hazarlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu yıllarda (627-28 yıllarının), kış aylarında Tiflisliler, üzerine Batı Türklerinin hakanının nefret uyandıran resmini çizdiği bir kabağa (Türk hakanı bir körü andıracak şekilde küçük, dar ve çekik gözlü tasvir edilmekteydi) oklarıyla atış yaparak Türklerle alay etmekteydiler. Birleşik Hazar-Bizans ordusu 627'de Nineve savaşında Persliler üzerinde kesin zafer kazandı. Hazarların, Sasani Pers devletinin yıkılmasında büyük rol oynadığını ve imparator Hüsrev'in devrilmesine neden olduğunu söylemek mümkündür (onun halefi imparator II. Kavad 628'de Bizans'la barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı). 628'de, Hazarlar çok sayıda mızrak ve kalkanlarla silahlandıktan sonra komutanlarının (shad) önderliğinde yeniden Tiflis'e yöneldiler ve kenti kısa sürede fethettiler. Bundan başka, Hazarlar Kafkas Albanyası'nın bir bölgesi olan Kabala'yı işgal ettiler[104].

Hazarlar Albanlara, kendilerine boyun eğmeleri ve Hazar devletinin vassalı olmaları yönünde kesin uyarı verdiler. Albanların bunu kabul etmemesi durumunda 15 yaşın üzerindeki tüm erkekler öldürülecek ve tüm kadın ve çocuklar köleleştirilecekti. Hazarların shadının böyle bir şeyi gerçekleştirmesinden Albanlar kurtulmuşlardır. Çhorpan Tarkan isimli bir Hazar generali 630'da Ermenistan'a karşı Hazar ordusunu komuta etti ve Pers ordusunu büyük bir hezimete uğrattı. XI. yy Gürcü tarihçisi Leonti Mroveli'nin belirttiğine göre, Gürcistan ve diğer Kafkas halkları Hazarlarla mukayesede oldukça güçsüzdüler; Kafkaslılar Hazarların güçlü ordusuna etkili bir biçimde karşı koyacak durumda değildiler. Bu durumdan yararlanan Hazarlar Gürcistan ve Kafkas Albanyası üzerinde egemen oldular; müttefikleri (Bizans) Ermenistan'ı tamamen

[104] Kevın Alan Brook**, a.g.m**, s.474.

fethedince de bu ülkenin küçük bir kısmına hükmettiler. Hazarlar kazandıkları bu toprakların büyük bölümünü 630'da Ziebil'in ölümünden sonra kaybettiler. 632'de Persliler Azerbaycan'ın büyük bir bölümü ve Ermenistan'ın tamamı üzerinde kontrolü yeniden ele geçirdiler. Buna rağmen Hazarlar Kabalay'ı ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerini 737'ye kadar ellerinde tuttular. Derbent ise tamamen Hazar devletine birleştirildi[105].

3.1.1.2.2. II. Justinianos Dönemi

Bizans imparatoru II. Justinianos 695 yılında tahttan indirilerek Kherson'e gönderilmiştir. Buna rağmen eski gücünü elde etmek isteyen II. Justinianos, burada Bizans'ın aleyhine faaliyetlere başlayınca Khersonliler durumu merkeze haber vermişlerdir. Böylece II. Justinianos Kırım Gotyası'nda dağlık Dori (Doros) kalesine kaçarak Hazar hakanına başvurmuştur. Bizans kaynaklarında adı İbuzir Glyavan olarak geçen hakan, II. Justinianos'a yardım sözü vererek, vaftiz sırasında Theodara adını alan kızıyla da evlendirdi. Justinianos, hakanın emriyle Hazarların hâkimiyetinde bulunan Taman yarımadasındaki Kuban Bulgarlarına ait Thanagorya şehrine yerleştirildi. Burası, Bizans'ta dönen olayları takip etmek ve Konstantinopolis'te sayıları bir hayli kalabalık olan tayfalarıyla temaslarını sürdürme imparator için önemli bir kazançtı[106].

Bizans İmparatoru Apsimar (Tiberius), II. Justinianos'un Hazar hakanıyla dostluk ilişkilerini öğrenince elçi göndererek teslimi istemiştir. Hazar hakanı teslimi kabul ederse ödüllendirileceğini de bildirmiştir. Hakan, Apsimar'ın talebini yerine getirmeye karar vererek, imparatorun korumalarının gözü önünde çevresini Hazarlı muhafızlarla kuşattırdı. Hakanın şahsi temsilcisi Papassios'a ve Bosphorus arkontu Balgissios'a verilecek ilk işaretle II. Justinianos'u öldürme emri verilmişti. Fakat Justinianos'un karısı Teheodara, hakanın niyetini öğrenerek kocasını tehlikeden haberdar etti[107]. II. Justinianos, uzun süre muhafızların gözetimi altında Tmutorokan'da tutuldu ama Khembolon'dan kalkan bir gemi ile Hazarlardan kaçıp kurtulmayı başardı[108]. II. Justinianos, Tuna Bulgaryasına kaçmıştır ve buranın hanı Tervel'in

---

[105] **a.g.m**, s.474.
[106] M.İ. Artamonov, **a.g.e**, s.260-261; M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.449.
[107] **a.g.e**, s.260-261.
[108] Kevın Alan Brook, **a.g.m**, 474.

yardımıyla Konstantinopolis'i ele geçiren Justinianos, 705 yılında tekrardan Bizans tahtına dönmeyi başarmıştır[109].

II. Justinian'ın ilk işi Hazarlara karşı savaş ilan etmek oldu. Bu dönemde Kherson'u kontrol altında tutan Hazar tudunu Zoilos'tu. Justinian, Kherson'u geri almak üzere Bizans birliklerini bu kente gönderdi; sonuç olarak, çok sayıda Kherson ahalisi işkence edilerek öldürüldü, çok sayıda insan idam edildi. Tudun Zoilos ve diğer yetkililer esir alındılar ve gemiyle Konstantipole gönderildiler (bir deniz fırtınası sırasında esirlerin birçoğu hayatını kaybetti.) İmparatorluk, Kherson'un yöneticisi olarak Zoilos'un yerine Elias'ı atadı. Justinian'ın ikinci bir Bizans ordusunu Kherson'a, bu defa onu tamamen yıkması için gönderebileceğini beyan etmesinden sonra, Kherson ahalisi Justinian'ın korkunç planlarını öğrenmiş oldular ve Eliasla birlikte Justinian'a karşı gelmek için Hazar hakanının yardımına başvurdular. II. Justinian bu şekilde, Zoilos'u Kherson'a geri göndermek zorunda bırakılmıştı. Zoilos'a 300 Bizans askeri ile eşlik edildi, fakat yolculuk esnasında Zoilos öldü. Hazarlar tudun için büyük bir cenaze yemeği düzenlediler; aynı zamanda Thrakesians'ın turmach'ını ve 300 Bizans askerini öldürmüşlerdir.

Kherson halkı Justinian'ın otoritesini reddederek bir Ermeni olan Bardanes'i desteklemeye söz vermişlerdir. Justinian tarafından yönetilmekte olan Bizans ordusu mensupları da taraf değiştirerek Bardanes'i desteklemeye başladılar. Gerçekte Justinian Bardanes'e bağlı birlikleri desteği ile 711'de Elias tarafından öldürüldü. Justinian'ın oğlu Tiberius da henüz altı yaşında iken öldürüldü. Dolayısıyla, Hazarya'nın 711'deki Kherson'a yaklaşmasına desteği doğrudan Justinian'ın devrilmesine neden oldu. Bu Herakleios hanedanlığının sona ermesi demekti. Justinian'ın ölümünden sonra Bardanes imparator olarak ilan edildi ve Bardanes imparator olarak Philippikos adını aldı; böylece Hazarlar Bizans imparatorluğu ile dostça ilişkilerini yeniden kurmuş oldular. 710 yılından itibaren Kherson kenti Hazar tudununun egemenliği altındaydı. 834 yılında Bizanslılar tarafından geri alınana kadar Kherson Hazarların elinde kaldı. Şehrin yönetiminde pek çok sorun olmasına rağmen IX. ve X. yy'lar boyunca Kherson Bizans'ın kontrol ettiği uzak bir karakol konumunda kilit noktası olarak kalmıştır[110].

---

[109] M.İ. Artamonov, **a.g.e**, s.261-262.
[110] Kevın Alan Brook, **a.g.m**, s.475.

3.1.1.2.3. 730-861 Dönemi Hazar-Bizans İlişkileri

VIII-IX. yy'lar Hazar-Bizans dostluğunun en ileri olduğu bir dönemdir. Bizans imparatoru III. Leon 731 yılında oğlu V. Konstantinos (714-775)'u Hazar hakanının kızı Çiçek'le evlendirmiştir. Çiçek, Bizans'a gelince vaftiz olarak İrene ismini almıştır. Konstantinos'un prenses Çiçek'ten doğan oğlu, tarihte "Hazar Leon" diye tanınan İmparator Leon IV (775-780)'dur.[111]766-767 yıllarından 810-811 yıllarına kadar olan Hıristiyan Prens II. Leon 780'lerde Bizans imparatorluğundan bağımsızlığını ilan etti. Abhazya 523 yılından beri Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı. 786'da Hazar hakanı desteğini Leon'dan yana koyarak ona bağımsızlığını elde etmesinde yardımcı oldu. Bundan sonra, Leon kendisini "Abhaziya Kralı" ilan etti. İbn Rustah'a göre, Abhazya bir müddet sonra Hazar devletinin egemenliği altına girdi. Leon'un Anchabadze Hanedanlığı, onun halefleri Theodosius (811-837), Demetrius (837-872) ve George (872-876)'un yönetimi altında devam etti. X. yy'da Gürcistan'ın bir parçası haline geldi. Peter Golden, Leon'un Bizans imparatorluğundan bağımsızlığını kazanması ile ilgili şunları yazmaktadır: "Burada ilginç olan Bizans'a karşı Hazarların Abhazlara aktif olarak destek vermesiydi. Batı Gürcistan'daki Bizans karşıtı politika ile 780 yılında meydana gelen Kırım Gothiası'ndaki Hazar karşıtı ayaklanma arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir. Bizans'ın Kırım Gothia ayaklanmasında oynadığı rolün ne olduğu konusunda yeterli. Ancak, Bizans'ın Kırım'a devamlı bir ilgisi vardı; burası (iki müttefik arasında ulaşılmış hiç de kolay olmayan bir mütareke sonucunda) imparatorluğun gücünü Hazarlarla paylaştığı yerdi. Bizans'ın bu bölgede etki alanını genişletmek umudu ile birtakım sorunlar yarattığını düşünmek akla uygun olur. Dolayısıyla, Batı Gürcistan'daki Hazar politikasının bir misilleme girişimi olduğu söylenebilir"[112].

830'lu yıllar boyunca Bizanslılar ve Hazarlar Hazarya'daki Aşağı Don nehri üzerinde (günümüzde Tsimlyanskaya kasabası yakınında) bir sınır karakolu inşa etmek için işbirliği yapmaktaydılar. Jonathan Shephard ve Richard Mason'a göre, bu sınır karakolunun veya kalenin inşa edilmesindeki olası neden –Hazarlar kaleye Sarkel (Beyaz Kale) adını vermişlerdi- Hazarların, Magyarları gözetim ve denetim altında tutarak Hazar devletini onlardan koruma istemesiydi. Ancak XI. yy'da yaşamış Bizanslı yazar İoannes Skylitzes'in yazdığına göre Sarkel "Peçeneklerin saldırılarına karşı

---

[111] M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.450;Bkz. A. A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, İstanbul, 1943, s.298.

[112] Kevın Alan Brook, **a.g.m**, s.475.

yapılmış stratejik önemde bir siper"di. Bir diğer teze göre ise Sarkel Ruslara karşı yapılmıştır[113].

Harita 26. Hazarlar ve Çevresi (http://www.kafkasevi.com)

Sarkel kalesinin inşası ile ilgili olarak, 833 yılında Hazarlar Sarkel kalesinin inşasında Bizans mühendislerinin yardımını istemek üzere Konstantinapol'e, imparator Theophilus'a elçi gönderdiler[114]. İmparator projeye yardım etmeyi kabul etti. İmparator VII. Konstantin Porphyrogenitus'a göre, Yunanlı Perronas Kametoros Sarkel'in inşasında başmühendis olarak yer aldı. Arkeologlar Sarkel'in inşasında hem Türklerin, hem de Yunanlıların bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak Sarkel'in tuğlaları üzerindeki Türk simgelerine ve bu tuğlalarının Bizans tuğlalarının ölçülerinden daha kalın ve küçük olmalarına dayanılarak kalenin inşasında Türklerin rolünün daha baskın olduğu söylenmektedir. Ayrıca kale, başka açılardan da diğer Türk yapılarla benzer özellikler taşımaktaydı. Böyle olmakla birlikte, yuvarlak sütunlar ve sütun başları Bizans yapılarının karakteristik özelliğiydi. Sarkel'in genel görünümü dikdörtgendi; dört kulesi, iki kapısı ve bir sığınağı vardı. Bu sınır kalesinin inşası 835 ile 838 yılları arasında sona erdi. Russian Primary Chronicle'a göre, Sarkel'in sınır kalesi ve onu çevreleyen kent (etkin ticaret merkezi) 965'te Rus prensi Svyatoslav tarafından ele geçirildi. Kent "Belaya Vyeja" (Beyaz Kale) adı altında nüfusunu Slavların oluşturduğu

---

[113] **a.g.m**, s.476.
[114] D.M. Dunlop, **a.g.e**, s. 210

ve bu yeniden oluşum XII. yy'a kadar devam etti[115]. Bizans Hazarlar için önemli bir ticari ortaktı. Kemikten yapılmış taraklar Sarkel'e ithal edilirdi. Bizans-Hazar ticari trafiğinde yer alan başka mallar da vardı. Bu iki imparatorluk arasındaki gelişmiş ticaret ilişkilerinden Hasdai İbn Shaprut'un Hazar kralı Joseph'e yazmış olduğu mektupta da söz edilmektedir. Hasdai, Konstantinapol'den gelen habercilerin kendisine pek çok geminin Hazarya'dan Bizans'a balık, hayvan derisi ve başka mallar taşıdığını söylediklerini yazmaktadır[116].

3.1.1.2.4. 861-969 Dönemi Hazar-Bizans İlişkileri

Hazar-Bizans ilişkileri, İmparator Romanos Lekapenos (919-944) döneminde Bizans'ın Yahudileri takip ve tazyik etmeleri sonucunda bozulmuştur. Bu hadiseler sırasında Bizans'tan kovulan birçok Yahudi Hazar ülkesine sığınmış, Bizans'ta 932 yılında Yahudilerin yeniden takibe uğraması, Bizans ile Hazarların arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Hazar hakanı Yusuf ülkesindeki Hıristiyanları takibe başlamış, bunu duyanlara karşı bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir[117]. Bir süre sonra Hazar-Bizans ilişkileri daha da bozulmuş ve Bizans, Uz (Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlara karşı saldırtmış ise de Hazarlar bu saldırıları başarı ile püskürtmüşlerdir. Bu saldırıların geri püskürtülmesinde özellikle Oğuzlar büyük rol oynamışlardır[118]. 948-951 yıllarında Bizans imparatoru Konstantin VII. Porphyrogenitus Hazarlara karşı Alanlarla ittifak kurmanın olanakları üzerine düşünüyordu. Bu dönem Konstantin Oğuzların veya Alanların Hazar komşularına karşı savaş yürütebilecek güçtedirler. Sözü edilen eserde şöyle bir bilgide yer alır: "Eğer Kherson Kalesi ve Boğaz uğruna mücadelede Alania hükümdarı Hazarlarla barış içerisinde olmak yerine Roma (Bizans) imparatorunun dostluğuna daha fazla değer verseydi ve de Hazarlar imparatorla dostluk ve barış ilişkisi kurmak istemeselerdi, Alanların hükümdarı Hazarları Sarkel'e ve Kherson'a yolculukları sırasında beklemedikleri bir anda pusuya düşürerek büyük zayiata uğratabilirdi. Eğer Alan hükümdarı onları denetleyebilmek için böyle bir yol izleseydi Kherson büyük ve uzun süreli bir barışa kavuşacaktı. Çünkü Hazarlar Alanların kendilerine saldırmalarından korktukları için ne Kherson'a saldırabilirlerdi, ne de Oğuzlar ile Alanların ikisine karşı

---

[115] **a.g.m**, s.476; Bkz. M.İ. Artamonov, "Khazar-festningen Sarkel", **Viking**, 19, (1955), s.118.
[116] **a.g.m**, s.477.
[117] M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.451; Z. Velidi Togan, "Hazarlar", **İA**, C.5, İstanbul, 1970, s.400.
[118] M.İ. Artamonov, **a.g.e**, s.198.

birden savaş yürütebilirlerdi. Dolayısıyla Hazarlarla Alanlar aralarındaki barışı sürdürmek zorunda kaldılar". Aynı yıllarda Konstantin, Bizans halkı ile Hazar ülkesi arasındaki savaşı ve Karadeniz'in fırtınalı olmasını bahane ederek Yitzhak ben Nathan'ın (Hasdai ibn Shaprut'un Kral Joseph'e gönderdiği ilk elçi) Hazarya'ya varmasını engellemeye kalkıştı. Shephard şunları yazmaktadır: "Konstantin'in bu tutumu, potansiyel olarak birbirlerine düşman olan iki gücün (İspanya ve Hazarya) işbirliği içinde Bizans'ın etrafını sarmasından duyduğu korku ile açıklanabilir. Konstantin, Hasdai'nin imparatorluk sınırları içinde yaşayan Yahudilerin lehine aracılık yapmak istemesine kızdı. Romanos döneminde Yahudilere karşı alınan birtakım önlemlerin uzantısı olarak ortaya çıkabilecek Yahudi göçü Konstantin'i düşündürüyordu. 940'larda bölgede pek çok Yahudi mülteci bulunmaktaydı"[119]. 940'larda Hasda İbn Shaprut Bizans imparatoriçesi Helena'ya bir mektup yazmıştı. Hasdai imparatoriçeden Hazarya'ya yolculuk yapmakta olan Yitzhak'ı ve Bizans Yahudilerini korumasını rica ediyordu. Yitzhak'ın yolculuk etmesine imparatorun rıza göstermemesi üzerine Hasdai'nin ayrıca İspanya'dan Joseph'e yazdığı mektup Macar, Rus ve Bulgar Yahudilerine sonra da Hazarlara gönderildi. 950'li yıllar boyunca Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenitus ile anlaşan bir grup Hazar, Kuzey Suriye hükümdarı Saifad-Daula'ya karşı savaşmak için Bizans ordusuna katıldı. X. yy'da Karadeniz bölgesi üzerine yapılan mücadelede/pazarlıkta Hazarlar büyük bir rol oynadılar. Bu dönemde Bizans imparatorları Hazar devletinin hükümdarlarına büyük önem vermekteydiler; imparatorluktan Hazarya'ya gönderilen mektuplar 3 solidi ağırlığındaydı. Bu, en azından biçimsel/simgesel olarak Hazarya'nın çevresindeki ülkelerin en değerlisi olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum, Hazarlarla Bizans arasındaki ilişkilerin X. yy'da iyi olduğunu göstermemektedir[120].

3.1.1.3. Hazar-Rus İlişkileri

Ruslar, Kırım'dan Kerç boğazına geçerek Taman yarımadasına nüfuz ettiler ve ilk zamanlar Hazar hakanının otoritesini kabul ettiler. Hazar gücünün bir başka Arap hücumundan sonra zayıflamasından faydalanan İsveç-Rus komutanı, Hazar otoritesini kabul etmeyerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Kendisine Rus çarı unvanı vererek, kumanda merkezini muhtemelen Taman yarımadasındaki Tmutorakan'a kurdu. İlk Rus

---

[119] Kevın Alan Brook, **a.g.m**, s.478.
[120] **a.g.m**, s.478.

çarlığı, uluslararası ticaretin bir kısmını aynı sosyolojik ve ekonomik işlevleri taahhüt eden, sürdüren ve ifa eden Hazarlar ve İdil Bulgarlarının ellerinden almıştır. Rusların politik bağımsızlıkları ve ticari rakip olmaları, Hazarlar tarafından iki yakın tehdit olarak kabul ediliyordu. Bu tehditlere karşı savunma hattı oluşturmak amacı ile Hazar hakanı, Aşağı Don ve Donets nehirleri boyunca sur inşasına karar verdi. Bunların yapımı için Bizans'tan destek istemiştir. Nitekim 835'te buraya gelen Bizanslı mimar ve mühendisler Sarkel'in inşasını gerçekleştirmeleri sonucu Hazarlar; sadece doğuya giden Rus ticaret yolunun kontrolünü ele geçirmekle kalmamışlar aynı zamanda Taman Rusları ile Kuzey Rusları arasındaki bağlantıyı kopararak bir pozisyona da sahip oluyorlardı. Sarkel istihkâmının sağladığı üstünlüğü büyük bir beceriyle kullanan Hazarlar, birkaç yıl içinde Oka bölgesindeki Slavları itaat altına aldılar ve Kiyef bölgesinin denetimini vasalları Macarlara havale ettiler. Hemen hemen dört koldan kuşatılmış görünen ve düşmanı Hazarların Bizans imparatoruyla yaptığı antlaşmaların sonuçlarını gören Rus çarı, 838'de kendi temsilcilerini Konstantinapol'e göndermeye karar verdi. Fakat imparator Rus kağanının bu girişimini görmezden gelen bir tutumla anlaşmayı kabul etmediği gibi gelen temsilcileri yakalatmıştır[121]. Rusların, bölgede yayılma çabaları Hazar-Bizans ittifakı ile engellenmeye çalışılmıştır.

Hazarların girişimci siyaseti, Taman Rusları ile kuzeydeki üretim bölgeleri arasındaki ticari ilişkilerin kesilmesine sebebiyet vererek Rus çarlığını da zayıflatmıştır. Rus devletinin asıl yayılma süreci, Olga'nın oğlu Svyatoslav'ın çarlığı döneminde başlamıştır. 964-967 yılları arasında çar olan Svyatoslav devletin başkentinde kalmaktansa seferler düzenlemiştir. Svyatoslav, ilk seferini Hazarlara karşı düzenlemiştir. Hazarların Oka nehri boyunca yaşayan Slav kökenli halklarını itaat altına aldı ve sonrasında Hazarlar üzerine yürüdü. 965'te Hazar imparatorluğunu yağmaladı ve asıl önemli iki şehirlerini de hâkimiyetine aldı. (Don kıyısındaki Sarkel ve Volga üzerindeki İtil). Ruslar tarafından yüzyılın erken dönemleri boyunca öncelikle ganimet elde etmek için yağma seferlerinin aksine, Svyatoslav'ın seferleri ise aslen siyasi amaçlıydı. Hazar İmparatorluğunu harap ettikten sonra kendini Aşağı Volga bölgesine sağlam bir şekilde yerleştirerek, eskisinin yıkıntıları üzerinde yeni bir imparatorluk inşa etmeye, eski imparatorluktan geride kalanları, hoşnut etmek ve bağlamak için ise Hazarların varisiymiş gibi davranmıştır[122].

[121] George Vsernadsky, **Rusya Tarihi**, (Çev. D. Mızrak-Egemen Ç. Mızrak), İstanbul, 2009, s.48-49.
[122] **a.g.e**, s.50-53.

3.2. Hazar Devletinin Sonu

Hazarlar, IX. yy'dan itibaren siyasi bakımdan zayıflamaya başlamışlardı. Aral'daki Oğuz Türkleri Emba bölgesi ve Ural nehri Peçeneklerini batıya doğru sürüyorlardı. Peçenek Türkleri Hazar hakanlığına bağlı toprakları aşarlarken 850-860 yıllarında, Hazarlara bağlı Macarları Azak denizinin kuzey kıyılarından kovmuşlar, Dinyeper ile aşağı Tuna arasındaki Atelkuzu'ya gelmişlerdi. 889 ile 893 yılları arasında ise Macarlara o bölgede de saldıran Peçenekler, onları oradan da çıkarmışlar ve kendileri Don'un ağzından Boğdan'a kadar Rus bozkırının batı kısmını işgal ederek oraya yerleşmişlerdi. Hazarlar ise Don'un aşağı kısmını; aşağı Volga'yı ve Kafkasya'yı ellerinde tutabilmişlerdi[123]. 965'de Kiev Rus Çarı Svyatoslav Hazarlara saldırmış[124] ve bu Rus seferinden sonra eski kuvvetlerini kazanamayan Hazar devletinin çökmesine birinci derecede tesir edenler Ruslar olmuşlardır. Ruslardan sonra ise en büyük darbeyi Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar indirmişlerdir. Özellikle Peçenekler, IX. yy'ın ortalarında İdil-Harezm yolunu ele geçirerek Don'dan Dnyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarını da Hazarlar'dan almışlardır[125]. Hem Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi Türk kabilelerinin saldırıları hem de 970 yılından itibaren Hazarlar'ın hâkimiyeti altında yaşayan kabilelerin birer birer kopmaya başlamaları üzerine büyük bir kargaşanın ortaya çıkması Hazarları tamamen güçsüz bir duruma getirmiştir[126].

---

[123] René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul, 2006, s.210.
[124] George Vsernadsky, **a.g.e**, s.53, Şaban Kuzgun, **a.g.e**, s.65.
[125] M.Uydu Yücel, **a.g.m**, s.451; A. Nimet Kurat, "Hazar Kağanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Anakara, 1976, s.744-745.
[126] M.Uydu Yücel **a.g.m**, s.453; Şaban Kuzgun, **a.g.e**, s.66.

Harita 27. Kiev Rusyası (Kiev Knezliği Dönemi), (M. Uydu Yücel, a.g.e, s.350.)

Hazarların bir kısmı 965'ten sonra Kırım'a; diğer bir kısmı da Hazar denizi ile Kafkaslar arasındaki kalan bölgeye çekilerek varlıklarını bir müddet daha burada devam ettirmişlerdir. Ancak Kırım ile Kafkaslar arasında kalan ve Hazarların kontrolünden çıkan toprakların çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmiş olması da bu iki tarafın birbirleri ile irtibatını kesmiştir. Bu bölgeye Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gelip yerleşmişlerdir. Selçukluların idaresi altında bulunan müslüman Oğuzlarda bu mıntıka ile ilgilenmeye başlamışlar ve 1066 yılındaki bir sefer neticesinde 3000 Hazar ailesi Derbend'i geçerek Selçuklulara tabi olmuşlardır. Özellikle de Kuman-Kıpçaklar bu bölgede 200 yıl hüküm sürmüşlerdir. Nitekim XII. yy'da Arap kaynaklarında bu mıntıka Kıpçak ve Oğuzların ülkesi olarak zikredilmektedir. Doğu kaynaklarının Kıpçak, Bizans kaynaklarının ise Kuman dedikleri boylar Batı Sibir'den ayrılarak, Yayık ve İdil boyuna doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu hareket neticesinde Hazarların Harezm ve Türkistan ile ilişkileri tamamen kesilmiş ve dolayısıyla da Hazarların ticari faaliyetleri tamamen durmuştur. Bunun sonucunda XI. yy'ın başlarında Hazar hakanlığı hem askeri hem ekonomik açıdan baskıya uğramış ve ülkedeki siyasi mücadeleler sonucunda devlet sonlandırılmıştır. Hakanlığa son darbeyi Kıpçaklar vurmuştur. Bundan sonra Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de, onlar XI. yy içinde kaybolmuşlardır[127]. Hazarlar, İslamiyetin kuzeye doğru yayılmasına karşı

---

[127] **a.g.m**, s.453; **a.g.e**, s.66-67.

engel teşkil etmişler, öte yandan Bizans imparatorluğuyla yaptıkları ittifakla bu imparatorluğun varlığını sürdürmesine büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır. Büyük devletleri, göçebe ya da çiftçi birçok halkın arasında barışı ve huzuru sağlayarak gelişmelerine katkıda bulunmuştur. Bu devletin doğu ve batı arasındaki ticarette göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir rolü olmuştur[128].

[128] Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, **a.g.e**, s.33.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. M.S. X. VE XI. YY'LARDA KAFKASYA'DA TÜRKLER

X. ve XI. yy'a gelindiğinde Kıpçak ve Selçuklu Türkleri Kafkasya bölgesinde görünmektedirler. Selçukluların Kafkasya üzerinde yoğun akınları olmuştur. Kafkasya bu dönem Anadolu'ya geçmede bir üst olarak kullanılmaktadır.

4.1. Kıpçaklar

Kıpçak adının en erken ne zaman ortaya çıktığı konusunda kesin bilgiler bilinmemektedir. A.N. Bernştam, Çin vakanüvisi Sih-ma Ch'ien'in (M.Ö. II. yy) eserinde ilk buna dikkat eden kişidir. Onun "Tarih Notları" ismini taşıyan eserinde Hun yabgusu Mo-de'nin kuzeyde Kırgızlardan başka Ting-lingler ve Hsing-li halkı Yüi-she (Kui-she)'lere karşı düzenlediği fetih hareketlerinden söz edilmektedir. Bernştam'a göre Yüi-she (Kui-she) etnonimi eski Çince'deki hiyeroglifler Kıyçak şeklinde telaffuz edilmelidir ve dolayısıyla Kıpçak etnik adının en eski söyleniş şeklidir[1]. Kıpçak sözcüğünün bu şekli VIII. yy'da mevcut olup "Selenge kayası" kitabesinde bu etnonim geçmektedir[2].

Batı kaynaklarında Cımani/Kuman, İslam kaynaklarında Xifjaq, Qıfjaq, Qıbjaq, Grabarca ve Gürcüce kaynaklarda Xvsax, Qic'aq-i, Moğolca Kibçag (çoğulu Kibca'ut), Slav kaynaklarında Polovetsi, Türk kaynaklarında ise Türk-Kıpçak olarak adları geçen bu boy ilk defa Uygur Elteriş Bilge Kağan'a (747-759) ait Şine-Usu yazıtında geçmektedir[3]. Türk Kıbçak elig yıl olurmış (BÇ K 4). "Türk Kıpçak elli yıl oturmuş

---

[1] Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, (Çev. Kürşat Yıldırım), İstanbul, 2009, s.46-47.

[2] Tuncer Gülensoy, "Kafkaslarda Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri", **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni-Bildiriler-**, Ordu, 2011, s.552. Kıpçakların adının geçtiği satırın ortaya çıkarıldığı tarihten itibaren, iki görüş ileri sürülmektedir. Barthold, P. Pelliot ve Minorsky, çalışmalarında şu veya bu şekilde Kıpçak problematiği üzerinde durmakla birlikte, Moğolistan bozkırlarıyla ilgili bilgilerden hiç söz etmezken, Sovyet araştırmacıları Ramstedt'in teklifini hiç üstelemeden kabul ettiler. Ramstedt'in ileri sürdüğü görüşün doğruluğunu açıklığa kavuşturmak için uzun yıllarını veren Klyashtornıy, belli bir süre tereddütler geçirdikten sonra, "ilk sözcüğün Türk olarak okunmasının tartışmasız doğru, satırların bir kısmı erozyon sebebiyle silinmesine rağmen, işaretlerin izleri takip edilerek [(qu) bcaq] ınrekonstrüksiyonunun da tamamıyla doğru olduğu" sonucuna ulaşmıştır. (Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), İstanbul, 2009, s.47.)

[3] İsmail Mehmetov, **Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı**, İstanbul, 2009, s.281.

(yönetmiş).” anlamına gelen bu cümle, 682-745 arasındaki ikinci Göktürk dönemine işaret etmektedir[4].

Şine Usu kitâbesi (Moyun Çur yazıtı) Kıpçak tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü Kıpçak tarihinin eski dönemleri bu belgedeki bilgilerden öğrenilmektedir. S. G. Klyashtornıy bu kitabedeki ifadeden yola çıkarak Kıpçakların Türk kağanlığı (Göktürkler) dönemindeki uzantılarının kağanlık içinde önemli bir yere sahip olan Sir Tarduşlar olduğunu tespit etmiştir. Klyashtornıy bu görüşünü Şine Usu (Moyun Çur) kitabesinde geçen Türk Kıpçaklar (Ramstedt), Türkler ve Kıpçaklar (S. G. Klyashtornıy) etnik isimlerinden esinlenerek bu ismin (Türkler ve Kıpçaklar S. K) Tonyukuk kitabesinde (726) Türk Sir bodun olarak bulunmasını da delil göstererek Türk kağanlığı zamanında Kıpçak adının görünmediğini ancak Uygurlar tarafından onlara aşağılayıcı isim olarak Kıpçak adının verilmiş olabileceğini ileri sürerek açıklamıştır. Şine Usu kitabesinde belirtilen bu duruma nazaran Kıpçak adının tarihte kesin olarak geçtiği kaynak İbn Hurdadbih’in (öl: 272/886) eseridir[5].

Türkçe Kıpçak olarak adlandırılan boy, Rusların “Polovoçi”, Bizanslıların “Komanoi”, Latinler Cumanus,[6] Arap coğrafyacı İdrisî’nin “Kumânî” ve Macarların “Kûn” olarak adlandırdığı kavimdir.[7] Alman ve diğer batılı milletlerin “Falben”[8], Falones, Valani, Valwen, Pallidi”, Ermenilerin “Khartes”[9], Çeklerde Plavci[10]olarak adlandırılan Kuman-Kıpçaklar, Güney Rus bozkırlarına ve Balkanlar’a damgasını vuran en önemli Türk kavmidir. Kuman-Kıpçaklara verilen bu isimlerin ortak anlamları “sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı”dır. Kuman-Kıpçaklar, adlarının ilk defa geçtiği Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek ve Uzlarla aynı cinsten gösterilmişlerdir[11]. Németh Gyula’nın görüşüne göre, Türkçe Kun ve Kuman ismi “boz, sarıya çalar” anlamına gelmektedir. Doğu Türk dillerinde bilinen ku= “boz” kelimesinin türevidir. Rusça Poloveç, eski Almanca Falben ve Ermenice Khartes şeklindeki yazılışların Kuman

---

[4] Merve Karakaya, Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji, **(Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2010, s.1; Bkz.Ahmet Bican Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, 2005, s.359.

[5] Mehmet Kıldıroğlu, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.30, Erzurum, 2006, S.140-141.

[6] László Rásónyı, **Tarihte Türklük**, İstanbul, 2007, s.202.

[7] René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul, 2006, s.213.

[8] László Rásónyı, **a.g.e**, s.202.

[9] **a.g.e**, s.202.

[10] Mustafa Safran, “Kuman Kıpçaklar”, **Tarihte Türk Devletleri**, I, Ankara, 1987, s.273, s.273-279.

[11] M. Uydu Yücel, “Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar”, **Balkanlar El Kitabı**, C.I, Ankara, 2006, s.203.

adıyla aynı anlamda olduğu açıktır[12]. Yine Németh Gyula'nın görüşüne göre bu isim Türkmen isminin Türk sözünden oluştuğu gibi kun isminden teşekkül etmiştir. Kun ismi Hun ismiyle ilişkilendirilir ve bu söz bütün Avrasya'da en çok dağılmış sözlerden biridir. Mongolca'daki kümun, Göktürk-Uygur kün, Vogulkhum, Macarcadaki him, Voytak ve Samoyedçe kum, Züryence'de komi sözleri hep aynı menşee gitmektedirler. Latince'deki homo ve Gotçaguma sözleri de bunlardan olma ihtimalini taşır. Hepsinin esas manası insan, erkek demektir[13]. Rasovsky'de Kıpçak kelimesini bir Türk kavmi olan Kimeklerin bir ismi olarak değerlendirilmiş ve zamanla bu kelimenin bütün Kimekleri kapsadığını belirtmiştir[14].

Kıpçak, bir Türk kavmi ve bu kavmin rehberliği altında kurulan kavimler birliğinin adıdır. Kelimenin asıl şekli Kıvcak (Kıpçak) olup daha sonraları seslerin değişmesiyle Kıfçak, Hıfçak; Hıfçah şekillerinde söylenmiştir ve Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak geçmektedir[15]. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ise Kıvcak şeklinde geçmekte ve şu anlamlara gelmektedir: 1. Türklerde büyük bir bölük, 2. Bu bölüğün oturduğu bölge, 3. Kaşgar yakınında bir yer adı[16]. Kutadgu Bilig'de de dört yerde geçen bu kelime, burada ķovı kelimesi ile geçtiğinden bu iki kelime arasında yakınlık tespit edilmiştir. Halk arasında Kıpçak kelimesi kovı ve kovık kelimeleri ile birleştirilmiştir. Oğuz Kağan destanında da Kıpçak Bey adı geçmektedir[17]. İranlı Tarihçi Reşidüddin Câmiü't-Tevârih adlı eserinde Kıpçak/Kıwçak adını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde açıklayarak[18] Kutadgu Bilig ve efsanelerde geçen anlamaları teyit etmiştir[19]. Ahmet Rıfat ise Kıpçak kelimesini bir kavim adı şeklinde şöyle tarif etmiştir: "Kazan, Volga ve Don nehirleri ile Kırım havalisinde Cengiz oğullarının bir şubesini oluşturan hükümet veya orduda bulunan Tatar kavimlere verilen isimdir"[20]. Marquart, esas kaynaklara dayanarak boy ittifakının çekirdeği olan Kun halkının (Kuman), V-VII. yy'da Amur nehri civarında yaşayan Moğol karakterli daha büyük bir

---

12 Laszló Rásonyi, **Doğu Avrupa'da Türklük**, (Yay. Hzl. Yusuf Gedikli), İstanbul, 2006, s.101;Laszló Rásonyi, "Türk-Macar İlişkilerinin Kaynakları", (Çev. Muslihiddin Karakurt), **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.41, Ankara, 1988, s.64-73.

13 Laszló Rásonyi, **a.g.e**, s. 116; Laszló Rásonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, C.3, S.11-12, İstanbul, 1940, s.401-422.

14 Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarih)**, İstanbul, 2000, s.27.

15 **a.g.e**, s.28.

16 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay), C.II, Ankara, 1992, s.276; C.III, Ankara, 1992, s.351.

17 Ali Fehmi Karamanoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, 1994, s.XVII.

18 Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, (Çev. Kürşat Yıldırım), İstanbul, 2009, s.61.

19 Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.28.

20 **a.g.e**, s.28; Bkz. Ahmed Rıfat, **Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye V**, İstanbul, 1300, s.267.

konfederasyondan ayrıldığını ve daha sonra müstakil bir kavim haline geldiğini ileri sürmektedir. Kaynağın birinde onları Sârî adlandırıyorlar. Bu Sârî kavim adı, Türkçe'deki Sarı "sarı, sarışın" kelimesiyle aynıdır. Czeglédy, Kuman meselesi açısından, Mervezî'nin türündeki? (eserindeki) Sârilerin ve Sarı Uygurların aynı oluşunu kesinlik kazanmış bir anlayış olarak düşünmektedir. Sarı Uygurlar "sarı" sıfatını antropolojik sebeplerden dolayı almışlardır. Bundan da anlaşılacağı üzere, Çinliler onları XI. yy'dan beri "Sarışın Uygurlar" olarak adlandırıyorlar. Uygurlar, Orta Asya ile ilgili olmayan ırki özelliklerini Doğu Tien-Şan'da oturan Hint -Avrupa menşeli Toharlarla olan karışımları sonucunda almışlardır. Kıpçak-Sarı-Kuman birleşiminin ilk delili, bu üç unsurun XI. yy'ın ilk yarısından itibaren tek boy ittifakını kurmuş olmalarıdır"[21]. Tarihçi N.Ç Musabekova da Kıpçak Türklerinin adlarının XI. yy'dan itibaren Gürcü vakayinamelerinde geçtiğinden ve 1118 yılında Gürcü kralı kurucu IV. David'in, 40 bin Kıpçak savaşçısını (çadırları, sürüleri ve aileleriyle birlikte) Gürcistan'a getirdiğinden; bu kalabalık seçkin Kıpçak savaşçılarını Selçuklulara karşı kullandığını yazar[22].

Kral IV. David tarafından Gürcü krallığını doğu ve güneydoğu sınırlarına yerleştiren bu Kıpçak savaşçılar ve obaları, yaşadıkları coğrafyaya da damgalarını vurmuşlar, Uran boylarının kalıntısı olan Kök-Uran ve Ak-Uran toponimlerini koymuşlardır. Tarihçilerin yazdıklarına göre bu 40 bin savaşçıdan 4 bini Kral IV. David'in sarayına özel olarak seçilerek kral muhafızı olmuşlardır. Aradan geçen yıllar sonra, Kral IV. David Kıpçakları Hıristiyanlaştırmaya başladı ve yerleşik hayata geçmeye başlayan Gürcistan Kıpçakları da bu yeni dini hızla kabul ettiler. G.Z. Ançabadze, Gürcü Kralı III. Görgi'nin (1156-1184) zamanında Gürcü vakayinamelerinde, yirmi otuz bin kadar Kıpçak Türkü'nün daha getirildiğinden bahseder. Meşhur Gürcü kraliçesi Tamaara (1184-1213)'nın ordusunda pek çok Kıpçak savaşçısının yer aldığı bilinmektedir. Gürcistan'daki Kıpçaklarla ilgili hatıralar günümüz Gürcü halk hikâyeleri ve rivayetleri ile Gürcistan toponimlerinde (yer adlarında) yaşamaktadır. Bugünkü Çeçenya-İnguşetya'nın bir kısmı ile Derbent bölgesi ve Dağıstan'ın denize yakın bölgelerinde Kıpçakların izlerine rastlanmıştır. Çoğu Kuban'ın yukarı akımları boyunca Pyatigorsk (Beştav) ve Essentuki bölgeleri ile Kuma nehrinin sol tarafına ve pek çoğu da Stavrapol bölgesine dikilmiş Kıpçak taş baba

[21] Laszló Rásonyi, **a.g.e**, s.102.
[22] **a.g.m**, s. 552-553; Bkz.N. Ç Musabekova, "Obobrazovanii etnogidronimov Azerbaydjana", 1960.

heykelleri, Hunlara kadar uzanan çok eski bir Türk geleneğinin izlerinden başka bir şey değildir. Bu taş baba kaya yazıtlarından başka Kafkasya topraklarındaki Kıpçak mezarları ve kurganları da yörede binlerce Türk halkının yaşadığını göstermektedir: Kurganlardaki ölülerin yanında bulunan at iskeletleri, eyerler, üzengi kalıntıları, halı ve keçe örtüler, kaplar içinde ölüye sunulmuş olan çeşitli yiyecekler, giysiler ve başka etnografik malzemeler Orta Asya, Altaylar ve Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topraklarında bulunan etnografik malzemelerden farklı değildir[23].XVIII-XIX. yy'lardan itibaren aralarında V.V. Tatişçev, N.M. Karamzin ve başkalarının bulunduğu Rus araştırmacıların çoğu, Kıpçakları Türk dilli bir halk olarak kabul etmişlerdir. N.A. Aristov, V.V. Barthold ve V.F. Minorsky'nin çalışmaları sayesinde XIX. yy sonlarıyla XX. yy başlarında bu görüş daha da güçlenmiştir[24].

Kıpçak ve Kuman kabilelerinin etnik kökeni sorunu, Türkoloji'nin en çapraşık problemlerinden birisidir. Bunların menşeine dair ilk geniş araştırmayı yapmış olan Marquart'ın Kuman'ları Uzak Doğu'da Amur nehri dolaylarında yaşadığı ileri sürdüğü "Murqa" adlı bir Moğol kavminin "Kun" kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bazı kelimeleri yanlış okuması (örneğin "fırka" sözünü kavmin adı zannederek "Murqa") dolayısıyla kabul görmemiştir. Marquart'ın verdiğimiz örneğe benzer birçok yanlışı Pelliot ve Eberhard tarafından düzeltilmiş ve tarihçiler nezdinde Kumanların Moğollara dayandığı fikri benimsenmemiştir[25]. Ayrıca "Kun" isminin, yine bir Moğol-Tibet karışımı olan T'u-yü-Hun kavim adından kısaltma olabileceğine dair G. Haloun'un düşüncesi[26] de ikna edici görülmemiştir. Nedeni de beyaz ırkın seçkin vasıflarını taşıyan Kumanların çehrelerinde ve bedeni yapılarında hiçbir Moğol çizgisi bulunmadığı gibi Kıpçak-Kuman dilinde de Moğolca unsurlara rastlanmaması olabilir[27]. Bütün bunlara rağmen, Kumanların ırkî özellikleri bazı araştırıcıları, onlarla Ârî'ler (Hind-Avrupalılar) arasında ilgi kurmaya sevk etmiştir. Gerek soy, gerek kültür bakımından Türk'ü Moğol'dan pek ayıramadıkları bilinen Marquart, Pelliot, Barthold ile aralarında Rassovsky'nin de bulunduğu batılı bilginler, tam Türk olarak sayılmadıkları Kuman-Kıpçak tipinin nihayet Moğol bölgesinde Türkleşmiş bir Hind-

---

[23] **a.g.m**, s. 552-553; Bkz. G.Z. Ançabadze, "Kıpçakı v Gruzii" Alma-ata, 1980, s.342.
[24] Sercan M. Ahincanov, **a.g.e**, s.46.
[25] Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar/ Kumanlar", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.730-731.
[26] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1993, s.175.
[27] A. Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, 1937, s.185.

Avrupalı kavimden ileri gelebileceği üzerinde durmuşlardır[28]. Buna karşılık M.Ö. II. yy'da Tanrı dağlarının kuzey yamaçları ile Issık Göl dolaylarında oturan ve başbuğları "Kun-mo" veya "Kun-mi" (Kun-beğ, Kun-bi) diye anılan Hun soyu ve kültürüne mensup ve Türklere mahsus bir kurt efsanesine sahip ve milattan sonraları da varlıklarını sürdüren Wu-sun (veya U-sun) kavminin Çin kayıtlarında kırmızı saçlı (kumral), mavi-yeşil gözlü olduğu ifade edilmiştir. Öte yandan İslâm kaynaklarından (Birûni 1050 sıraları, Mervezî XII. yy'ın ilk çeyreği) anlaşıldığına göre Orta Asya'da Kun adlı bir Türk kavmi, X. yy başında Kuzey Çin'de kurulan Moğol K'i-tan devletinin bilhassa 936'da Çin'de Liao sülalesi olarak bütün kıtayı ele geçirme teşebbüsü karşısında, yerlerini terk edip "sarılar ülkesi" (Şâriya)'ne doğru çekilmiştir. Bu "sarı"larla, adları aynı manaya gelen Kunların, menşe bakımından ilgisi araştırılmıştır: Mervezî'ye göre kısmen Aral gölüne kadar çekilmiş olan bu "sarı"ların ya "Sarı-Uygur" lardan olabileceği veya "Sarı-su" ırmak isminde ve Türgiş hakanının başkenti civarındaki (Çu'nun batısı) İbn Hurdâdbih'in bahsettiği "Sarigh" kasabasında hatırası mevcut "Sarı Türgiş"lerle birleştirilebileceği düşünülmüştür. Ayrıca Kimek ülkesine uzandığı sanılan yol üzerinde Gerdizi'nin (Ulu Kuman) diye kaydettiği bir bozkır sahası bulunmaktadır[29]. Kıpçak-Kuman-Kun meselesi ile ilgili araştırmalar yapan Czegledy'e göre durum şu şekildedir: Kumanların batıya göçünden önce Orta Asya'da İtil-Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar; Tobol, İşim çevresinde Kıpçaklar bulunuyor, daha doğuda Nan-Şan bölgesinde (Mervezî'deki Şâriya) Sarı-Uygurlar yer almaktaydı. Hoang-ho dirseği dolaylarında Nesturi (Hıristiyan) Örgütler vardı. İşte bu Kun'lar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler[30]. Bahaeddin Ögel, Kıpçakları Kuzey Türklerinden kabul eder. O'na göre, Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş nehri ile Ural nehri arasında yaşayan Türklere genel olarak Kıpçak adı kullanılmıştır. O, Bulgarlar ve Macarların başlangıçta Türk tesirlerini, en çok Kıpçaklardan aldığını ve VI. yy'da Bulgarlarla Macarları bu bölgelerden kovan Sabir Türklerinin de kök itibariyle Kıpçaklardan olabileceği düşüncesindedir[31].

Kaynaklarda Çimek, Kun gibi Türk zümreleri yanında zaman zaman Başkurt, Uz ve As gibi müstakil sayılan boylar da Kıpçaklar içerisinde veya onlarla birlikte anılmışlardır. Bazı tarihçilere göre Kıpçak, Kanglı, Kimek ve Kun gibi kabileler geniş

---

[28] Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar/ Kumanlar", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.731; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Peter B. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış", **Uluslararası Türk Dili Kongresi**, Ankara, 1996, s.47-63; A. Nimet Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s.71; İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e**, s.176.

[29] Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.33-34.

[30] Ahmet Gökbel, **a.g.m**, s.731.

[31] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Anakara, 1979, s.152.

anlamda Kıpçak zümresinin ayrı şubelerinden ibarettir. Birçok kaynak Kıpçak-Kimek ve Kıpçak-Kanglı ilişkisinden bahsetmiştir. Genel kanaate göre Kıpçaklar, Kimeklerin "İmi", "İmâk", "Tatar", "Balandır", "Khıfçâğ", "Lngâz" ve "Eclad" ismindeki boylardan oluştukları anlaşılmaktadır[32]. Rasovsky, IX ve X. yy'larda İrtiş ve Ural arasındaki Kimek adlı Türk kavmini Kuman olarak değerlendirmektedir. O'na göre bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yy'dan itibaren Kıpçak adı bütün Kimeklere tedricen isim olmuştur[33]. Kaşgarlı, Kimek (Yimek-İmek) kavminden ve bu kavim Kıpçakların büyüğü sayıldığı halde Kıpçakların kendilerini ayrı tuttuklarından bahseder[34]. Buradan Marquart'a göre, o sırada (XI. yy'ın son yarısı) ikili federasyon (Kimek=İki Yimek, İki İmek) halinde yaşayan Kimeklerde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır[35].Ahmet B. Ercilasun, Bayan Çor'da yer alan Türk Kıpçakifadesine göre Kıpçakların ya doğrudan doğruya Doğu Göktürklerinin kendileri olduğunu ya da Türkkelimesi Göktürklere bağlı diğer Türkçe konuşan boyları da ifade eden daha geniş bir kavram olarak düşünülürse Doğu Göktürklerle bir arada olan bir Türk boyu olduğunu söyler ve ekler: Metin, Uygurlara elli yıl hâkim olan Türk Kıpçaklar'dan bahsettiğinden dolayı birinci ihtimal daha gerçekçi sayılmıştır[36]. Ahmet B. Ercilasun, 745'te Uygurların duruma hâkim olduktan sonra Doğu Göktürklerinin ne olduğu konusunun cevabına dair ise Gerdizî'nin 1041'de yazılmış olan Zeynü'l-Ahbâr'ına işaret eder ve Gerdizî'ye göre Kimeklerin yedi boydan oluştuğunu dile getirir: İmi, İmek, Tatar, Balandur, Kıpçak, Linkaz (Nilkâz), Eclâd. Buna göre ise Bayan Çor'un bahsettiği Türk Kıpçaklar, Uygurların önünden kaçarak 745'ten sonra İrtiş boylarına gitmişler ve orada diğer boylarla birlikte Kimekleri oluşturmuşlardır. Kimek yöneticilerine hakan, şad, yabgu unvanlarının verilmesi Ahmet B. Ercilasun'a göre Köktürk bağlantısını ortaya koymaktadır. 982'de yazılmış olan Hudûdul-Âlem, Kıpçakları "Kimeklerden ayrılmış bir kavim" olarak Kimeklerin batısında gösterir. Tüm bunlardan yola çıkarak Ercilasun, Kıpçakların müstakil bir boy hâline gelişlerinin X.

---

[32] Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.34-35; Tarihte geçen İmek ve Yimek'ler farklı boyları teşkil etmeyip Kimeklerin devamı durumundadırlar (Hasan Eren, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında", *Türk Dili Dergisi*, IV, S.45, Ankara, 1955, s.550-551.)
[33] Laszló Rasonyı, **Tarihte Türklük**, s.139-140; Faruk Sümer, "Kimek", **İA**, C.VI, İstanbul, 1967, s.809.
[34] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, III, s.29; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985, s.28.
[35] Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.34-35; Bkz. Minorsky, **Hudûd al-âlam**, London, 1937, s.316; İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e**, s.177.
[36] Merve Karakaya, **Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji**, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, s.2; Bkz. Ahmet Bican Ercilasun, **a.g.e**, s.359.

yy'a denk geldiğini söyler. O hâlde Kimeklerle oluşturdukları birlik IX. yy belki VIII. yy'a kadar gitmektedir. Bu da Göktürklerin (Türk-Kıpçakların) 745'te Orhun bölgesini terk etmeleri tarihine uyar[37]. Peter B. Golden, Kıpçak birliğinin Türk, Moğol ve İranî unsurları içeren çok tabakalı bir etnik-dilsel yapı olduğunu, Rus ve Memlûk kaynaklarının pek çok Kuman– Kıpçak boyunun ve boy birliğinin ismini koruduğunu ifade eder ve bunları şu şekilde sıralar: Ay-Opa, Badaç, Barat/Beret/Barak(?), Baya(w)ut, Burçoğlı, Bzângî (?), Çağrak/Çoğrak/Çağrat vs.,Çitey, Çırtan/Çortan/Ozur Çortan, Durut/Dört/Dörüt (?), Ençoğlı/İlançuklı, İt-oba, Kitan-opa, Knn (?), Küçeba/Küçoba, Küçet, Kor/Qor (?), Kara Börklü, Kol-oba/Kul-oba, Qmngû/Kumanlu (?), Konguroğlı, Mekrüti/Bekrüti/Bekürte, Mingüzoğlı, Orungqu(t), Ölberli(g)/Ölperli(g), Ören/Uran, Peçene, Tarğıl, Terter/Teriteroba, Toksoba, Tġ Yşqût (Tağ Başkurt?) ,Ulaşoğlı, Urusoba, Yimek/Yemek, Yuğur[38]. Kıpçakları Batı Göktürk topluluklarından bir kütle olarak görenlerde vardır. Bunlar da Kıpçakları İrtiş boylarındaki Kimeklere dayandırmaktadırlar[39].

4.1.1. Kıpçakların Kafkasya'daki Rolleri

Kıpçakların Kafkasya bölgesine gelmeleri M.Ö. 720-714 yıllarına da tarihlendirilmiştir[40]. Kıpçakların Kafkasya'da Ermeni kralı I. Hosroy'un III. asrın başında ordusunda ücretli asker olduğu belirtilmiştir. Yine başka bir görüşe göre Kıpçaklar IV. asrın 30'lu yıllarında Hazar çevresinde halkın Hıristiyanlaştırma hareketlerine katılmışlardır[41]. Arapların Kafkasya fetihleri döneminde (634-644) buradaki çeşitli şehir ve kasabalarda daha önceki dönemlerde buraya gelip yerleşmiş birçok Kıpçak Türkleri ile karşılaşmışlardır. Bu Kıpçak Türkleri daha çok el-Cihâl denilen Dağlık bölge ve Mukan'a yerleşmişlerdir[42].

Kıpçakların M.S. VIII. yy'da Hazar hakanlığı ile ittifakta Güney Kafkasya'ya akınları bilinmektedir. Kıpçaklar, VIII-IX. yy'larda Kimek birliğine bağlı idiler. X. yy ortalarında Kıpçaklar kuvvetlenip, Kimeklerden ayrılmışlardır[43]. Kıpçak kelimesinin

---

37 **a.g.e**, s.359.

38 Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çeviren: Osman Karatay), Ankara, 2002, s.231-232.

39 **a.g.e**, s.34-35; Cevat He'yet, **Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış**, Bakü, 1993, s.34-35; İ. Kafesoğlu, **a.g.e**, s.177.

40 Lale Eliyeva, "Kıpçakların Menşeine Dair", **Tarih ve Onun Problemleri**, S.1, Bakı, 2000, s.36.

41 Murat Adji, **Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)**, Ankara, 2001, s.178.

42 Zekeriya Kitapçı, **Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet**, Konya, 2005, s.32-33.

43 Eliyeva Lale Ağamirze Kızı, Kıpçaklar ve Azerbaycan (etnogenez kontekstinde), **(Bakı Devlet Üniversitesi Dissertasiya)**, Bakı, 2003, s.66.

VIII. yy'dan itibaren Türkler ve İslami tarih ve coğrafya edebiyatında, Kuman kelimesinin 1055'den itibaren eski Rus metinlerinde geçmeye başladığı bilinmektedir[44].

Kıpçaklar için kullanılan diğer kelimelerin kaynaklarda ilk rastlanılmaları tarih itibariyle yukarıda belirtildiği gibi olsa da, bu kavmin tarih sahnesine ne zaman çıktığı henüz tam netlik kazanmış değildir. Ünlü Alman bilgini Marquart, Kıpçaklara dair uzun ve derin araştırmalar yapmasına rağmen bunların Avrupa'ya gelmelerinde önceki tarihleri hakkında inandırıcı neticeler ortaya koyamamış ve bu kavmin ilk olarak kendi adları ile 1120-1121 yıllarında tarih sahnesine çıktıklarını göstermiştir. Fakat Rus kronikleri bu tarihten önce XI. yy'ın ortalarından itibaren Kıpçakları zikretmeye başlamışlardır. Bazı tarihçiler de Kıpçakların ilk ortaya çıkışlarını VIII. yy'ın ortalarına kadar götürmekte ve o dönemde Kıpçakların merkezi Kazakistan çöllerinde yaşadıklarını belirtirler. Onlara göre o dönemde Kıpçaklar, Kimekler, Başkırlar ve Peçenekler ile komşudurlar. Kıpçakların tarih sahnesine çıkmalarını IX. yy'dan itibaren başlatanlar da vardır. Bu görüşte olanlar şu tezi savunmaktadırlar: Kimeklerin daha IX. yy'da dağılmaya başladıkları anlaşılıyor. Bu yüzyılda bile Kıpçakların müstakil bir Türk kavmi gibi zikrolunduğu ağırlıklı görüşler arasındadır. Aynı yüzyılda Kimeklerden ayrılan Kıpçakların batıya doğru göç ederek Oğuzlara kuzeyden komşu oldukları belirtilmektedir. Kıpçakların bir taraftan nüfuslarının çoğalması, diğer taraftan muhtemelen Kimeklere mensup diğer bazı grupların katılması ile kuvvetlenerek X. yy'ın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırmaya başladıkları ve onların göçlerinde önemli bir etken oldukları görülmektedir. X. yy'dan başlayarak XI. yy'da Kimek adının ortadan kalkıp Kıpçak adının yaygınlaştığını bütün tarihçiler teyit etmektedirler[45]. A. Nimet Kurat, Kıpçak/Kumanların Asya'daki ilk vatanlarından batıya doğru hareketlerini 916 tarihinde Kuzey Çin'de teşekkül eden Kıtay devletinin ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Ona göre gittikçe büyüyen Kıtaylar bazı Türk kavimlerini batıya doğru itmiştir. Bunlar arasında Kıpçaklar da vardı. Yine Kurat, X. yy'da İrtiş boylarında yaşayan büyük bir Türk boyu olan Kimeklerle Kıpçak ve Kumanlar arasında taşımış oldukları isimlerden başka bir fark olmadığını belirterek yukarıda (Kimeklerle ilgili) bahsedilen görüşlere katılmaktadır. Aynı yazar, şark müelliflerinin Orta Asya'daki kavimler hakkında bilgi verdikleri zaman (IX. yy'da) İrtiş'e yakın yerlerde Kıpçakların en kuvvetli zümreyi oluşturduğunu ve bu adın oradaki diğer bazı gruplara da isim

---

[44] Ahmet Gökbel, **a.g.m**, s.732; O. Pritsak, "Polovest ve Ruslar",**TDA**, S.94, İstanbul, 1995, s.153.
[45] Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.37-38.

olduğu üzerinde durmuştur. Daha sonra (XI. yy ortalarında) bu kavmin Avrupa'ya giden kısmı orada Kuman adı ile anılmıştır[46].

Harita 28. Kıpçakların Yayılma Alanı (http://tarihturklerdebaslar)

Kıpçakların tarih sahnesine çıkması ve tarihteki rolleri üzerinde derinlemesine çalışma yapan şahsiyetlerden biri Rasovsky'dir. Onun bu konudaki görüşlerini şu şekilde vermek mümkündür: "IX. ve X. yüzyılda İrtiş ve Ural arasında Kimek adlı bir Türk kavmi yaşamıştır. Bunlar Kumanlardır. Bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yy'dan başlayarak Kıpçak ismi yavaş yavaş bütün Kimeklere ad oldu. Uzak doğuda Kıtay devletinin kuruluşu bozkır halklarını harekete geçirdi. Kıpçaklar bu yolla güney ve batıya ulaştılar. Bu ilerleyiş Orta Ural ile Don-Dnyeper arasındaki geniş bir cephede meydana geldi. Kendi önlerindeki Oğuzları kovalayıp takip etmeleri yaklaşık otuz sene devam etti. Kıpçak devleti İrtiş ve Balkaş gölüne kadar uzanır hale gelmişti. Kuzey sınırları Sibirya'da 56-57 enlem dairesinde, kendileri için önemsiz olan orman bölgesine kadar ulaşıyordu. Avrupa'da Kama nehri aşağı mecrası ve Bulgar devleti, kuzey de ise Ryazan, Novgorod-Syeversk ve Pereyaslavl Rus prenslikleri sınırdı. Güney sınırları da Don mansabından Volga mansabına oradan da Hazar denizi ve Aral gölü kuzeyinde Talas ve Çu çevresinde Hvarizm komşusu olarak bulunuyordu. Bu fevkalâde geniş

[46] A. Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, s.32; A. Nimet Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s.72; Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, 1993, s.10.

alanda kışın daha çok güneyde konaklıyorlar, yazın ise orman bölgesi kıyılarına, Karpatların, Uralların yamaçlarına ve Volga'nın batı kıyısındaki yaylalara çıkıyorlardı. Tam manasıyla birlik kuramayıp ancak tehlike anlarında bazı kısımlarının bir araya geldiği Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1-Orta Asya, 2-Volga-Yayık, 3-Donyeç Don, 4-Aşağı Dnyeper, 5-Tuna Bölüğü. Batı tarafta bulunanların içlerine daha sonradan karışan kavimler olduysa da onlar kısa zamanda Kıpçaklaştılar"[47]. Kıpçakların ortaya çıkışlarında genel kanaat bu şekildedir. VIII. yy'dan başlayarak IX. ve XI. yy'larda azar azar tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Ancak bu görüşler dışında, VI. yy'da Bulgarlarla Macarları Karadeniz'in kuzeyinden (Güney Rusya) kovan Sabir Türklerini, kök itibariyle Kıpçaklara dayayarak Kıpçakların ortaya çıkışlarını V. ve VI. yy'a kadar geriye çekenler olduğu gibi, bu kavmin daha I. yüzyıldan itibaren Kafkasya dağlarının kuzeyinde yer alan stepler ülkesinde oturduğunu ve bu bölgeye de "Kumanya" denildiğini iddia edenler vardır[48].

Kıpçak/Kumanların İrtiş-Talas sahasında batıya doğru harekete geçmeleri, 916 yıllarında Çin'in kuzeyinde varlık gösteren Kıtay devletinin faaliyeti ile ilişkilendirilmektedir. Kıtaylar kuvvet kazandıkça, bazı Türk zümrelerini batıya doğru itmişler ve bu itişin neticesi Kıpçaklara da dokunmuş, bazı Kıpçak boylarının yer değiştirmesine sebep olmuştur. X. yy ortalarında İrtiş boylarında Kimek adlı büyük bir Türk kavmi bulunuyordu; bunun bir kısmı "Emek" (Yemek) adını taşıyordu. Başka bir kısmınında "Kıpçak" (Kıfçak) adını taşıdığı ve bir zaman sonra topluluk olduğu üzerinde durulmuştur. Mahmud Kaşgari Divan-ü Lügat-it Türk'ünü yazdığı sıralarda (1070'lerde) Kıpçakların göç sahası batıda İtil boyunu çoktan geçmişti. Bunların doğu kısmı ise "Yemek" adıyla Talas kıyılarında bulunuyordu. Asıl Kıpçak/Kuman kitlesinin Yayık nehrinin batısında İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yy başlarında olduğu olasıdır. Bu hareketin çok geniş bir cephe üzerinde yapıldığı muhakkaktır. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuşlar ve böylece İdil Bulgarları ile karışmaya başlamışlardı. Orta İdil boyunun Kıpçaklaşması bu suretle başlamış olmalıdır. Kıpçakların diğer zümreleri aşağı İdil boyuna girmişler ve Hazarların bir etnik unsur olarak ortadan kalkmasında başlıca amil olmuşlardır. Kıpçaklar, Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri işgalle Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve aşağı Don boyuna ve oradan da Dnyeper (Özi) istikametine gitmişlerdir. Bu

---

[47] Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.38-39; Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar/ Kumanlar", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.731-732; Laszló Rasonyı, **a.g.e**, s.139-140.

[48] Ahmet Gökbel, **a.g.m**, s.733.

suretle Ruslarla Kıpçaklar arasındaki ilk karşılaşma bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. Birkaç yıl sonra Kıpçakların ikide bir Rus knezliklerine saldırdıklarını ve Rusların "steple mücadeleleri" zor bir safhaya girmiştir[49].

Rus kroniklerinde Polovets olarak geçen Kuman-Kıpçakların adına ilk defa 1000 yılındaki olaylarda rastlanmaktadır. Kroniğe göre bu tarihte Rus Knezi Volodar Kıpçaklarla birlikte Kiev'e gelmiştir. Bunu takiben vekayii 1054 yılına aittir ve burada da Kıpçakların Başbuğ Boluş, idaresinde Rusya'ya gelip, Knez Vsevolod Yaroslaviç (Pereyeslav ve Kiev knezi, 1054-1093) ile barış yaptıkları ve sonra geri döndükleri belirtilmektedir. Rus yıllıklarından anlaşıldığına göre Kuman-Kıpçaklar 1000 yılından itibaren büyük kitleler halinde Orta Asya'dan batıya kaymak zorunda kalmışlar ve özellikle de XI. yy'ın ikinci yarısından sonra Güney Rusya ve Kafkasya'ya doğru yayılmışlardır. Bu tarihlerde Kıpçakların, Kafkasya'da Selçuklularla mücadele halinde olan Gürcülerle münasebet ve ittifak kurdukları görülmektedir[50]. Kazak Tarihçi R.A. Guseynov, XI-XII. yy'larda Ön Asya'nın değişik bölgelerine ve bu arada Azerbaycan'a pek çok Türk'ün göç ettiğini ve bunların çoğunun bir Türk lehçesi olan Kıpçakça konuştuklarını, Azerbaycan'da devlet kuran İldeniz atabeklerinin de Kıpçak kökenli olduklarından bahseder[51].

Kuman-Kıpçaklar, ilk defa 1055 tarihinde başbuğları Boluş'la girdikleri Güney Rus bozkırlarında 1223 yılına kadar kalmışlardır. Yaklaşık 250 yıl bu topraklar Rus-Kuman mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadelede kazanan taraf çoğunlukla da Kumanlardır. Rus kaynakları bu dönemi anlatırlarken "bozkırla mücadele dönemi" altında verirler. 1080'lerde Kuman-Kıpçaklar hâkimiyetlerini, Don-Dnyester ağırlık merkezi olmak üzere, Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlardır. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi, kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyuna, yani İtil Bulgarlarının sınırlarına kadar uzanıyordu[52].

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan bir kısım boyları Kıpçaklaştıran bu kavim, Cengizoğullarının hüküm sürdükleri Çin'de önemli memuriyetlere yükselmiş ve "askeri dağılma" kapsamında Moğol hâkimiyeti altında olmayan Hindistan'daki Delhi ile

---

[49] Mustafa Safran, "Kuman/Kıpçaklar", **Türkler**, C.2, Ankara, 2002, s.787.

[50] Engin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, S.II, Sakarya, 2009, s.112-113.

[51] Tuncer Gülensoy, **a.g.m**, s. 552-553; Bkz. R.A. Guseynov, "Oguzı, kıpçakı i Azerbaydjan XI-XII vv" **Problrmı sovremennoy tyurkologii**, Alma-Ata, 1980, s.351.

[52] M. Uydu Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", **Balkanlar El Kitabı**, C.I, Ankara, 2006, s.203-204.

Suriye ve Mısır'daki Memluk sultanlıkları içerisindeki önemli başarılara imza atmışlardır. Kıpçaklar, belirtildiği üzere çeşitli bölgelerde ayrı ayrı etkili hamleler yapıp Türk tarihinde önemli bir yer tutmalarına rağmen büyük bir boy birliği olarak hiçbir zaman belirli bir merkez etrafında toplanıp güçlü bir siyasi birlik meydana getirememişler ve bağımsız bir Kıpçak (Kuman) devleti kuramamışlardır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Kıpçak boylarının göçebelik gelenek ve usullerini titizlikle korumalarıdır. Bu özellik onların yerleşik hayata geçememelerine, dolayısıyla da hiçbir yerde tutunamamalarına önemli etken olmuştur. Kıpçakların başka ülkelerde veya tabiiyetleri altına düştükleri zümrelerin baskısı ile yerleşik hayata alışabildikleri, daha sonra da şu veya bu şekilde eriyip gittikleri anlaşılıyor. Bazı tarihçilere göre Kıpçaklar, bir devlet kurmayı istememişlerdir. Çünkü göçebelik için çok uygun bol otlaklı yerlere sahip olup, yağmacılık ve ücretli askerlik vasıtasıyla gelirlerini artırabilen göçebe kavimler, devlet kurma yoluna az meyillidirler. Bunun da iki sebebi olup; ya dıştan bir askeri tehdide karşı koymak mecburiyeti ya da çoğu zaman otlak darlığından çıkan iç kavgalardır.

Kıpçakları, üyeleri birbirlerine aykırı olup, farklı amaçlar güden bir boy reisleri ittifakı olarak görenler de vardır. Her boy, kendi hükümdar ailesinin rehberliği altında bulunup, kendi çıkarına göre bir siyaset güderek, birkaç boyu içine alıp birleştiren çeşitli alt birlikler teşkil etmekteydiler. Ayrıca Kıpçak boylarının farklı devletler içerinde çeşitli zamanlarda karşı karşıya gelip birbirleriyle savaştıkları da görülmüştür. Kıpçaklar gibi Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Peçenekler ve Uzlar da bir devlet kurupsiyasi hayatlarını bu şekilde devam ettirememişlerdir. Yine onlarda da en önemli neden göçebe bir toplum olmalarının yanı sıra her boyun başında bir bey bulunmasıdır[53].

4.2.Selçuklular

Selçukluların Kafkasya bölgesine ilk girişleri 1010 yıllarına tarihlenir. Selçuklular, 1015-1016 yıllarında Azerbaycan ve Ermenistan'ın güneyine, 1019 yılında Vaspurakan'a, 1018-1021 yıllarında Arran'a, oradan da Nahcıvan ve Debil (Dvin)'e, 1029 yılında Gürcistan'a hareket ettikleri kaydedilmektedir[54]. Otuzuncu yıllarda bu akınları Kafkaslara, Küçük Asya'ya bu arada Bizans imparatorluğunun nüfuzu altında

---

[53] Ahmet Gökbel, **a.g.e**, s.40-41; Ahmet Gökbel, **a.g.m**, s.733.

[54] Kabil Eliyev, "Cenubi Kafkaz Selçuk Ağalığı Devrinde", **Tarih ve Onun Problemleri**, C.2, Bakı, 2002, s.18.

bulunan vilâyetlere uğrayan Selçuklular idare ediyorlardı. Yaptıkları akınlarla Bizans imparatorluğunun nüfuzu altında bulunan Ermeni topraklarına sızmış ve burada esir ve ganimet ele geçirmişlerdi. Çağrı Bey'in dönüşünde Horasan'a ve daha sonra Ermenistan'a geçme imkânları mevcuttur; çünkü orada karşılarında mukavemet göstermek iktidarında bulunan kimse yoktur[55]. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, İslam'ın gaza anlayışını yerine getirmeyi başlıca görev saymaktaydı. Aşağı Türkistan bölgesinden 1047 yılında çeşitli nedenlerle akın akın gelerek Horasan bölgesinde yurtluk ve barınacak yer arayan kalabalık Oğuz kitlesini İbrahim Yınal'ın emri altında Kafkaslar bölgesine gitmeleri için teşvik ediyordu. İbrahim Yınal'da bölgeye gelen Türkmenlere; "memleketimiz sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebepten, doğrusu şudur ki, Rum gazasına gidiniz; Allah yolunda cihat ediniz ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip, bunun için size yardımda bulunacağım" diyerek, en doğru ve çıkar yolu göstermişti. Bunun üzerine Oğuz göçleri, Kafkasya'ya doğru yönelmişti[56].

4.2.1. Çağrı Bey'in Kafkasya Akınları

Selçuklu Türklerinin Kafkasya bölgesine bilinen ilk ciddi akını Çağrı Bey tarafından yapıldı[57]. Tuğrul ve Çağrı beylere mensup olan Selçuklu Türkmenleri, X. yy'da Aşağı Türkistan Maveraü'n-nehirdeki mücadele dolu ilk yıllarında Karahanlılardan Ali Tekin'in saldırıları karşısında çok zorda kalmışlardı. İşte bu buhranlı devirde Selçukluların başında bulunan Tuğrul ve Çağrı beylerin verdikleri bir karara göre, Tuğrul Bey geçilmesi güç çöllere çekilirken, Çağrı Bey ise 3000 kişilik bir süvari kuvveti ile uzak Rum ülkesinde bir keşif seferine çıkacaktı. Çağrı Bey vaktiyle Emir Ahmed b. İsmail zamanında Horasan'ın bazı yerlerine yerleştirilen Türkmenlerden de aldığı 3000 kişilik bir kuvvetle birlikte[58] 1015 yılında Irak-Acem, Azerbaycan üzerinden batıya doğru ilerleyerek, Türkmenler ile o zaman Ermenilerin işgali altında bulunan Van gölü etrafındaki Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında göründü[59].

---

[55] R.A. Hüseynof, "Malazgird ve Kafkaslar", **TAD**, S.10, Ankara, 1968, s.1.
[56] Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, 2000, s.90-91.
[57] Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944, s.42-43.
[58] **a.g.e**, s.35.
[59] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.94.

Çağrı Bey emrinde kalabalık bir kuvvetle, büyük bir akına çıkarken Aşağı Türkistan'dan maiyetine 3000 atlı almıştı[60]. Buna Horasan'da bir kısım Türkmenlerin de katıldıkları ve Ermeniye'deki müslüman emirliklerinden de, mesela Şeddadoğullarından, bir miktar ikmal yardımı sağladığı hesap edilirse, nihayet yekûnu 6-7 bin kişi tutan bir kuvvet[61] kuzeydoğu istikametinden Medya sınırlarını geçerek Vaspuragan krallığı arazisine girdi. Selçuklular sağa sola yaptıkları yağma ve tahrip akınlarını sürdürerek Reştunik bölgesine doğru ilerlediler. Ermeni kralı Senekerim Reştunik bölgesinin başkenti Vostan'da oturuyordu. Türklerin bu baskın ve yağma haberlerini alan kral oğlu ve veliahdı David'in kumandası altında bir orduyu başkumandan Şabuh'da olduğu halde Türklere gönderdi. David ile beraber Şabuh bütün Vaspuragan zadegân sınıfını da yanlarına alarak Türk ordugâhına karşı yürüdü[62]. Ancak Ermeniler ok atmasını bilmediklerinden kılıçlarını kullanmaya çalıştılar. Şabuh yakın savaş yapmakla görevli bir kısım Türkmenler üzerine saldırdığı zaman geride siperlenmiş büyük Türkmen müfrezesinin yağdırdıkları oklardan bir hayli zayiata uğradı[63]. Kralın oğlu David kendine fazlaca güvendiği için Türklerin üzerine bütün kuvvetiyle yürüdü. Türkleri ilk hamlede bir miktar geriletmiş ise de, çevirme hareketiyle düşmanı çember içerisine alan Çağrı Bey'in kuvvetlerinin elinden Şabuh'un desteği ve engellemesiyle zorla kurtulabildi. Ermeniler bozgun halinde savaş meydanını terk etmek zorunda kalmışlardı. Bu ilk karşılaşmadan zaferle çıkan Çağrı Bey, kendine açılan Reştunik bölgesinde ciddi bir engelle karşılaşmaksızın uzun bir süre dolaştı ve hayli ganimet topladı. Van kalesi gibi sarp ve müstahkem mevkiler müstesna, birçok yerleri zapt etti ve Vaspuragan krallığının batı parçasına hâkim oldu. Artık bundan sonra Türkmenlerden bir grup kuzeye doğru ilerleyerek Nahcivan bölgesine girdi. Gürcülerin memleketini talana başladı. Burada 5000 kişilik bir kuvvetle karşılarına çıkan Gürcü kumandan Liparit savaşa cesaret edememiş ve geriye dönerek kaçmak zorunda kalmıştı[64].

---

[60] **a.g.e**, s.95.
[61] M.H. Yinanç, "Çağrı Bey", **İA**, C.III, s.324-328.
[62] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.95-96.
[63] İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e**, s.268.
[64] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.96-97.

Gürcistan'a bağlı bulunan havzanın ele geçirilmesinden sonra Dovin üzerinden Nig bölgesine giren Türkmenler, bölge halkından birçoğunu esir alıp, kiliselerini de tahrip ettiler. Nig'de Becni[65]müstahkem kalesinin kumandanı Ermeni Generali Vasak Pahlavuni Türkmenlerin Hıristiyan ahaliyi tazyiklerini, manastırları yağmaladıkları duymuş her tarafa haberler göndererek akıncılara karşı mücadeleye davet etmişti. Kendi emrinde süvari ve piyade 5000'e yakın asker vardı. Fakat bunu haber alan Çağrı Bey'in Becni'ye ansızın baskın yapması üzerine Vasak Pahlavuni gerekli kuvveti toplayamadığı gibi, maiyetinde bulunan kuvvetlerinde bir araya getirilmesine zaman kalmadığından, eli altındaki ve asillerin ileri gelenlerinden Filipe, Gork, Erman gibi tanınmış silahşorların dâhil bulunduğu 500 kişi ile karşı koymaya mecbur kaldı. Ermeniler mabetlerinde dua etmek suretiyle "manen de silahlandıktan" sonra ilerlediler. Yolda bir köy kilisesini muhasara etmiş olan Türkmenlere rastladılar. Baskına uğradıklarını anlayan Türkmenlerin oldukça ağır kayıplarla geri çekilmeleri Vasak Pahlavuni'nin cesaretini arttırdı. Bu öncüler taktik gereği belli bir mesafede geri çekilirken, Ermenileri asıl kuvvetlerin bulunduğu yere doğru sürüklediler. Ani bir şekilde kendilerini Çağrı Bey'in kuvvetleriyle karşı karşıya bulan Vasak ve güçleri ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Çarpışmaktan başka çareleri de olmadığı için Türkmenlerle şiddetli bir savaşa tutuştular. Çok kısa bir sürede Ermeni güçleri ezildiler ve dağıldılar. Bizzat kumandan Vasak cüzi bir kuvvetle kaçarken konakladığı Sergevil adlı yerde istirahat anında ardından yetişen Türkmenler tarafından başına taş vurularak öldürüldü. Müverrih Vardan'a göre "Türkler Dovin'e akın ettikleri zaman kahraman Vasak onlara karşı geldi ve büyük kahramanlık gösterdikten sonra Sergevil'e döndü. Vasak orada istirahat için biraz uyurken meçhul bir şahıs tarafından başına taş vurularak öldürüldü". Çağrı Bey buralarda daha bir müddet talanlarına devam edip hayli ganimet topladıktan ve bu memleket hakkında icap eden bilgiyi edindikten sonra Aşağı Türkistan'a döndü ve sağ salim emrindeki Türkmenler ile birlikte kardeşi Tuğrul Bey'e iltihak etti[66].

Selçuklu hanedanından Çağrı Bey'in 1015 yılında Anadolu'ya düzenlemiş olduğu gaza ve keşif akını sırasında bu bölgedeki siyasi durumu yukarıda belirtilmiştir.

---

[65] Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992, s.39-40.
Buranın adı, ilk olarak, batı komşusu Parpı kasabasında yetişme V. yy Ermeni kronikçisi Parpılı Lazar'ın 485'te biten eserinde, 481 vakaları arasında, huzurunda din uğruna ateşe tapan Perslerle savaşılacağı üzerine Aziz Papaz "Peçni'li Atik" dolayısıyla geçiyor. Bunun bulunduğu vadi, Ermeni metinlerinde "Tara-Çiçek" ve Türklerce "Dere-Çiçek" diye anılmaktadır. 1908 Revan yıllığında, buradaki "Ala Pars, Becni, Arzakend, Ozanlar vs." adlı yerin köyün bulunduğu Becni'nin 826 kişi ile çoğunun Türk, kalanının Ermeni halkından olduğu yazılıdır.

[66] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.97-99.

Ancak burada Bizans'ın Kafkasya bölgesine yönelik siyaseti üzerinde durmak konunun aydınlatılması açısından önemlidir. Çünkü Bizans, Türkmenlerin bu ani baskıları karşısında ne yapacağını şaşırmış ve politika değiştirmek zorunda kalmıştır. Çağrı Bey'in 6-7 bin kişilik bir Türkmen kuvveti ile çıktığı bu gaza akının ilk hedefi Van gölü etrafındaki topraklarda hâkimiyetini devam ettiren Ermeni Vaspuragan krallığının toprakları olmuştur. Şiddetle bölgeye giren ve bölgeyi halaç pamuğu gibi atan Türkmenler karşısında kalan Ermeniler hayret ve dehşet içerisinde kalmışlardı. Türklere karşı kılıç dahi kaldıramayan Ermeniler, tutunamayıp darmadağın olmuşlardı. Vaspuragan eyaleti baştanbaşa yağmalanmış ve Türkler ganimet elde etmişlerdi. Ermeni müverrihi Urfalı Mateos bu akını, "467 yılının (Mart 1015/1018) başlangıcında kutsal haça tapan bütün Hıristiyan halk Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekânemi Selâseye tapınanları vurdu"[67] demekte ve devamla Vaspuragan prensi Senekerim'in Türklere dayanamadığını itiraf etmektedir. Urfalı Mateos'un verdiği bu bilgiler arasında üzerinde önemle ve dikkatlice durulan bir konuda, Çağrı Bey'in bölgeye yaptığı akınlar sırasında bölgede "Mukaddes Haç Ekânemi Selâye Tapınan" Hıristiyanların bulunmasıdır. Kafkasya'da Çağrı Bey'in akınına maruz kalan sadece Vaspuragan Ermenileri olmamış, diğer Hıristiyan topluluklar da bu akından etkilenmişlerdir. Arabalar dolusu ganimetlerle Vaspuragan bölgesinden ayrılan Çağrı Bey ve Türkmenler, Gürcü krallığı, oradan da Anı krallığı topraklarına ve Nik idari bölgesine girdi[68].

Selçuklu Türkmenlerinin yönünü batıya dönmesinde önemli bir yer teşkil eden bu olaydan sonra, Bizans imparatorluğunun dış siyasetinde, özellikle Kafkasya'ya yönelik politikasında önemli değişikliklere neden oldu. Şöyle ki: Ortaçağlar boyunca Bizans imparatorluğuna, bazen de Azerbaycan'da hüküm süren müslüman hâkimiyetlere tabii olarak yaşayan Ermeni kralları varlıklarını koruyabilmek için müslümanlara karşı olduğu gibi, zaman zaman Bizanslılara karşı da isyan etmiş, onlarla savaşmışlardı. Bizans Gregoryen Ermenilerinin böyle sık sık taraf değiştirmeleri isyan ve ihanet içinde olduklarını bildikleri için onlara asla güvenemiyorlardı. Bizans ile Ermeniler arasındaki bu düşmanlık öyle kökleşmişti ki, Bizans Ortodoksluğuna karşı olan diğer Hıristiyanlar da Türklerin bölgeye yaptığı bu akınları biraz da memnuniyetle

---

[67] Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (Çev. H.D. Andreasyan), Ankara, 1987,s.48; Gülay Öğün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.II, S.2, Van, 1991, s.73-79.

[68] W. Barthold, "Anı", **İA**, C.I, İstanbul, 1986, s.435.

karşılamışlardı; hatta kaynakların haberine göre, onlara yardım dahi etmişlerdi[69]. Bizans imparatorları da Kafkasya bölgesindeki hâkimiyet hakkı iddiaları dolayısıyla, her fırsatta bu bölgeyi ilhak etmeye çalışıyorlardı. Sadece Van bölgesini değil, Gürcistan'da dâhil bölgede hüküm süren bütün siyasi teşekküller Bizans'ın bu tutumundan oldukça rahatsızdı. Daha X. yy başlarında devletin müdafaası bakımından ehemmiyetli bölgelerde bulunan bu siyasi teşekküllere Bizans hâkimiyetini kabul ettirilmesi Bizans imparatorluğunun dış siyasetinde önemli bir yer tutuyordu. Bizans imparatoru VI. Leon, bölgede sulhu temine çalışmışsa da ondan sonra gelen Nikhephoros II. Phokas bir takım küçük anlaşmazlıkları da bahane ederek bölgeyi imparatorluk topraklarına ilhak etmişti. İonnes Çimiskes'in kayınbiraderi Bardas Skisros ve onun isyanını bastıran Bardes Phokas'ın isyanları boyunca doğuda güvenlik bir hayli sarsılmış idi. İmparator II. Basil, bu bölgeyi Bizans imparatorluğunun yüksek hâkimiyetini tanımış olmasına rağmen, asilerin yanında yer alarak ihanet eden Aşot'un oğulları Grigor ve Bağrat'ın elinden aldığı Taron bölgesinin tamamının, Bardas Phokas'ın isyanında kendisine yardım etmiş olan Küropalates David'e verdi. İmparator böylelikle bu stratejik bölgeyi kendisine ihanet etmiş olan ve düşmanı olarak gördüğü Ermeni baronları yerine sadık bir müttefikine vermeyi tercih etmişti. Ancak Bizans imparatoru sayesinde bölgenin tamamına yakınının sahibi olan Bardos, Skleros ve Phokos'un yeniden ve birlikte isyanları sırasında imparatorun çağrısına rağmen Phokas'ın yanında yer aldı. II. Basil önce isyanları bastırmış ve daha sonra da gücü günden güne artan eski müttefikinin üzerine yürümüştü. İmparatordan korkan David, ölümünden sonra mülkünün imparatorluğa devredilmesi şart ile 990 yılında bir antlaşma yaptı. 1000 yılında David'in bilinmeyen bir sebepten dolayı aniden ölümü üzerine, II. Basil David'in ülkesini imparatorluğa ilhak etti. İmparator II. Basil, David'in ülkesini ilhak için çıktığı bu seferinde bölgede bulunan diğer krallıkları da huzuruna kabul ederek tabilik münasebetlerini yeniledi. Hatta Vaspuragan prensi Senekerim'i ve kardeşi Gurgen'i komşu müslüman hâkimiyetlerinin taarruzlarına karşı koruyuculuğu altına aldı[70]. Bu olay ileride Bizans imparatorluğunun Vaspuragan'ın ilhakının temelini teşkil edecektir. E. Honigman'ın da dediği gibi, "Bizans İmparatoru Vaspuragan'ın ilhakını daha o zaman düşünmüş ve hatta kararlaştırmıştır"[71]. Nitekim 1015 yılında Türklerin Vaspuragan bölgesine yapmış olduğu şiddetli akınlar karşısında aciz ve çaresiz bir halde

---

[69] Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars TarihiI**, İstanbul, 1953, s.300 vd.
[70] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.101-101.
[71] E.Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (Terc. F. Işıltan), İstanbul, 1970, s.147-148.

kalan ve korkusundan günlerce dışarıya çıkmadan ibadet ve dua ile meşgul olan Ermeni prensi Senekerim, topraklarını Türklere karşı koruyamayacağını anlayarak, 1021 yılında ülkesini Bizans imparatoruna terk ederek, karşılığında Orta Anadolu'da Sivas şehri ile birlikte çok miktarda hediye ve para almıştı. Kısacası, Ermeni prensi ülkesini II. Basil'e satmıştı. Senekerim 14 bin kişilik maiyeti ile birlikte ülkesini terk ederek Sivas şehrine yerleşmişti. Böylece Bizans doğuda müslüman ve Türk akınlarına karşı kalkan olarak kullandığı önemli bir güçten mahrum olarak, bundan sonra bölge vuku bulan Türk akınları ile karşı karşıya kalacaktır[72].

Van, Kars ve Anı bölgesindeki toprakları kendine bağlayan II. Basil, yönünü Gürcistan'a çevirdi ve Gürcü topraklarına girdi. Gürcü kralı Bizans imparatorundan çekindiği için itaatini arz etti. II. Basil Van bölgesinin Ermeniler tarafından terk edilmesinden sonra, Vaspuragan bölgesinin Gürcü toprakları ile birleştirerek doğrudan kendisine bağlı İberia Theması oluşturdu. Anı kralı Simbat şehrin anahtarlarını Katolikos Petras vasıtası ile o zaman Trabzon'da bulunan II. Basil'e göndermiş ve itaatinin kabulünü arz etmişti. II. Basil ise kendisine sorun çıkarmadan itaat arz eden Simbat'a bunun mükâfatı olarak "Magistros" unvanı ile hayatta kaldığı sürece Anı bölgesinin idaresini tevcih etti[73]. Diğer taraftan, Anı derebeyliğine bağlı bir kısım topraklarda hüküm süren Simbat'ın kardeşi Aşot'un da, hissesine düşen topraklarda hâkimiyetini sağlayabilmek için büyük yardımlarını ve fiili desteğini gördüğü[74] İmparator II. Basil ile aynı çerçevede bir anlaşma yapmış olduğu tahmin edilebilir[75]. Çağrı Bey, 1018'de Doğu Anadolu'daki başarılarından sonra Nahçıvan bölgesine yöneldi ve karşısına Gürcülerin çıkmaması üzerine akınlar düzenleyerek bölgeyi hâkimiyet altına aldı. Çağrı Bey'in bu başarılı seferi sırasında Bizans sınırında Ermeni ve Gürcü kumandanlarıyla muharebeler yaptığı ve birçok muvaffakiyetler elde ettiği de belirtilmektedir. Bu ilk akınlarla birlikte Gürcistan sınırlarına dayanan Selçuklular, komşu bölgelere yerleşmeye başladılar[76]. Çağrı Bey'in Kafkasya akınlarının sonuçları şöyledir:

1-Çağrı Bey, daha önce de bölgeye gelmiş ve dağınık bir vaziyette faaliyette bulunan Kafkasya ve Horasan Türkmenlerinden önemli bir bölümünü etrafında

---

[72] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.102.
[73] W. Barthold, **a.g.m**, s.435-437.
[74] E. Honigman, **a.g.e**, s.166.
[75] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.103.
[76] Nebi Gümüş, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", **Türkler**, C.IV, Ankara, 2002, s.713; 713-721.

toplayarak güçlerini arttırmış, gaza ve cihat niyetiyle çıkmış olduğu bu harekât daha geniş bir önem kazanmıştır.

2-Selçuklular genellikle gerilla taktiği savaş tarzı uygularken, kısa sürede savaşlar, gerilla savaşından düzenli ordular savaşına dönüşmüş, ancak Çağrı Bey'in karşısına bu düzenli birliklerin dahi çıkmadığı görülmüştür.

3-Çağrı Bey'in Kafkasya'da bulunan Ermeni'ye krallığına yapmış olduğu bu sefer, bölgede varlığını uzun süreden beri devam ettiren Ermeni ve Gürcü devletlerinin siyasi güçlerine büyük bir darbe indirmekle kalmamış, Selçuklular ileride bölgeye yönelik uygulayacakları politikaları hakkında da bilgi edinmelerine neden olmuştur. Ayrıca otorite boşluğundan yararlanacak olan Bizans'ın bölgedeki siyasi hâkimiyetinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

4-Uçlardaki müslüman devletlerin, bu arada bilhassa Şeddadoğulları'nın genişlemesini kolaylaştırmıştır.

5-Selçuklular, ileriki yıllarda faaliyette bulunacakları sahalar ve buralardaki siyasi ve sosyal yapıyı öğrenmişler, böylece bölgeye yerleşmeleri için zeminin müsait olduğunu anlamışlardır[77].

4.2.2. Tuğrul Bey'in Kafkasya'daki Askeri ve Siyasi Faaliyetleri

Kafkasya ve batı memleketlerinin fethi için Sultan Tuğrul Bey, yanına aldığı Selçuklu şehzadelerini görevlendirerek fetih politikalarını gerçekleştirme yoluna gitmiştir[78]. 1043 yılında Rey kentine gelerek batı yönündeki Selçuklu askeri harekâtını planlaştıran Tuğrul Bey, Kutalmış, Resul-Tegin, Prens Hasan ve Yakutî'yi güney Hazar kıyı bölgesi, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu açmakla görevlendirdi. Gerçekten kısa bir zamanda adları geçen prenslerin yönetimindeki Selçuklu kuvvetleri, Bizans'a tabi Gürcü ve Ermeni (özellikle Vaspuragan) memleketlerine girerek akınlarda bulundular[79].1046 yılında Tuğrul Bey "Ermenistan ve Azerbaycan'ın dağlık kesimlerinin" fethi için Kutalmış komutasında büyük bir orduyu seferber etti. Kutalmış Gence'yi muhasaraya aldı, fakat Şeddadîlerin başkentini alamadı[80].

Gürcü tarih risalelerinde 1040'lı yılların sonunda Gence'nin Arslan Yabgu'nun oğlu, Selçuklu komutanı ve meliği Kutalmış'ın askerleri tarafından kuşatmaya

---

77 Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.106-107.
78 Hakkı Dursun Yıldız, **Makaleler**, C.2, Ankara, 2006, s.72; Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Selçuklular", **Meydan Larouse**, C.XI, İstanbul, 1973, s.137-150.
79 Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1993, s.219.
80 S.G. Agacanov, **Selçuklular**, İstanbul, 2006, s.119.

alınmasına ilişkin bilgiler yer almaktadır: "Ve Türkler Gence topraklarındaydı ve Gence düşmek üzereydi"[81]. Bu dönem Azerbaycan'ın kuzey kesimlerinde Selçuklular Şeddadilerden aldıkları kuvvet güçleri ile birleşerek Bizans-Ermeni ve Gürcü feodallerinin birleşmiş kuvvetlerine ağır darbeler vurmuşlardır. Azerbaycan'ın güney bölgeleri ise Selçuklu komutanlarından Hasan'ın gözetimi altına geçmiştir[82]. Bu akınlar sonrasında 1047/48'de Gürcü ve Ermeni kuvvetleriyle Büyük Zap suyu kıyısında yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri yenilmiş, Prens Hasan ve yakınları şehit olmuşlardır. İbrahim Yınal kumandasındaki yeni bir Selçuklu kuvveti 1048'de[83] Kafkas-ötesi'ne giren Selçuklu ordusunun karşısına Liparit Orbelyan komutasındaki Ermeni-Gürcü birlikleri çıktı. Vanand civarında gerçekleşen şiddetli savaş, İbrahim İnal'ın zaferiyle sona ermiş ve Selçuklu reisleri Vaspuragan bölgesine girmişlerdi[84].

Güney Azerbaycan ve Arran'da hüküm süren Revvadîler 1054 yılında Selçuklu vasallığını kabul ettiler. Başkenti Tebriz olan Vehsudan b. Mamlan, oğlunu rehin olarak Tuğrul Bey'in emrine gönderdi. Kutalmış'ı Gence kalesinde saygıyla karşılayan Şeddadîler de itaatlerini bildirdiler. Böylece sultan ordusu Güney Kafkasya'dan geçerek Malazgirt ve Erzurum'a ulaştı. 1058 yılında Kutalmış birliklerinin baskısıyla Kars, 1062'de ise bizzat Tuğrul Bey'in başını çektiği kalabalık ordu Azerbaycan'da ortaya çıktı. Ancak kısa süre sonra o, Güney Kafkasya ve Küçük Asya'da "cihat savaşlarını" sürdürmesi için komutayı yeğeni Yakutî'ye bırakarak geri dönmüştü[85]. 1057 yılında Lipait'in oğlu İvane, Bizans'taki iç karışıklardan yararlanarak taarruz ile Erzurum'a kadar ilerlemiş ve bölgede Anı valisi Katakalun ile yapmış olduğu savaşı kaybederek Selçukluları yardıma çağırmıştı. Bunun üzerine Tuğrul Bey o esnada birçok Türkmen boy ve oymaklarını himayesine alarak Bizans'a ve Hıristiyanlara karşı kaza etmek niyetiyle gelmiş olan kardeşinin oğlu Yakuti'yi Azerbaycan ve Anadolu hududuna tayin ederek gazaya memur etti[86]. Yakuti ile himayesinde bulunan Türk beylerinden Sabuk[87] (Sunduk veya Saltuk)'un komutasında bölgeye gelen Türk kuvvetleri İvane'nin yardımına geldiler. Türklerin bölgeye gelmesi üzerine Katakalun Anı'ya sığındı.

---

[81] Yunus Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", (Çev. A. Aleskerov), **Türkler**, C.4, Ankara, 2002, s.725.
[82] Yakup Mahmudov, **Azerbaycan Tarihi Erken İntibah Devri, (IX. asrın ikinci yarısı- XIII. Asrın evvelleri)**, Bakı, 2008.
[83] Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1993, s.219-229, s.219.
[84] S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, İstanbul, 2010, s.319.
[85] **a.g.e**, s.120.
[86] M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Anakara, 1962, s.252.
[87] Ali Sevim, **a.g.e**, s.55.

Müstahkem bir mevkii olması sebebiyle Anı'ya saldırmayan Türkler, Çoruh üzerinden Hart (Harton)'a kadar olan bölgeyi yağma edip, büyük bir ganimetle memleketlerine geri döndüler[88]. 1058 yılında Irak-ı Acem, Cibal ve Kafkasya'nın güney kısımlarını idaresi altına almış olan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve ona tabi olan diğer Selçuklu şehzadeler ile ve bunların müttefiki olan Besasiri gailesi ve iç isyanların bastırılması meselesiyle meşgul olmuştu. 1061 yılında önceleri İbrahim Yınal ile birlikte hareket eden Türkmenleri, onun öldürülmesinden sonra kendi etrafında toplamayı başarmış olan Kutalmış'ın Kafkasya bölgesinde kendini sultan ilan etmesi, Tuğrul Bey'i dış düşmanlarla uğraşmaktan ve Kafkasya'nın fethini tamamlamaktan alıkoymuştur. Kutalmış tarafından 1060 yılında Yakuti'nin komutası altında oldukça fazla Türkmen kuvvetleri "Horasan Saları" unvanını taşıyan emirlerden biri ile –ki, bunun Altuntak olması muhtemeldir- Sabuk, Kapar ve Ermeni müverrihlerinin Kiçaciç dedikleri emirlerin komutası altında oldukları halde tekrar Bizans'a bağlı olan Kafkasya bölgesine hücuma geçtiler. Yağma ve akınlarda bulunan bu Türkmen güçlerine Konstantin Dukas karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte bölgeden elde ettikleri ganimet ve esirlerle Arran'daki kışlaklarına dönen Türkmenlere Bizans komutanlarından Pankaras saldırı teşebbüslerinde bulunmaya çalışmış, ancak Türkmenlerin şiddetle karşı koymasına dayanamayarak bu teşebbüsünden vazgeçmiş zira yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır[89].

Tuğrul Bey 1063 Eylülünde öldüğü zaman, Kutalmış hala Kafkasya bölgesinde Girdigûh kalesinde muhasara ile meşgul idi. Irak, İran ve diğer bölgelerde karışıklıklar devam ederken, Kafkasya bölgesinde Tuğrul Bey'in emri ile fetihlere görevlendirilmiş olan Yakuti'nin nezaretinde bulunan Türkmen beyleri Kafkasya ve Bizans ülkesine taarruzlarda bulunuyorlardı. İbrahim Yınal'ın maiyetinde olarak sultana karşı isyan etmiş olan Türkmenlerin bir kısmı da Kafkaslarda ve Anadolu'da bulunan mücahitler ile birleşerek onların miktarlarını arttırdılar. 1058'de Kars şehrini muhasara ederek kalesi müstesna olmak üzere, bu kaleyi aldılar. Sonra Anı şehrini muhasara ettilerse de alamadılar; bundan sonra Pasinler bölgesine girerek buradaki şehirleri birer birer zorladılar ve birçoğunu ve bilhassa bugün harabesi dahi kalmayan Okum şehrini aldılar. Diğer bir kısım akıncılar da Muş ve Malazgirt bölgesine akınlar yaptılar. Bundan biraz

[88] M. Halil Yinanç, **a.g.e**, s.51.
[89] **a.g.e**, s.51.

sonra Arran ve Azerbaycan'dan gelen kesif Türkmen kuvvetleri Pasinlerden geçerek Karin yani Erzurum bölgesindeki kasabaları aldılar. İşte Tuğrul Bey döneminde, gerek kendisinin bizzat idare ettiği ve gerekse Selçuklu komutanları tarafından gerçekleştirilen Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerin kısaltılmış bir kronolojisi bundan ibarettir. Tuğrul Bey'in Kafkaslara yönelik bu faaliyetlerinin sebep ve sonuçları aşağıdaki gibi değerlendirilebilir:

1-Bunun belli başlı amaçlarından biri, Bizans'la savaşta kendisine yardım etmeleri maksadıyla, aynı dine mensup yerli hanedanları desteklemekti.

2-Selçukluların hemen hemen hiçbir engelle karşılaşmadan ilerlemesini sadece seyretmekle yetinen Bizans İmparatorluğu, ileri karakol olarak yüzyıllardır elinde tutmaya çalıştığı bölgeyi kaybetmemek için, tedbirlere başvuruyordu. İmparatoriçe Teodora (1055-1056) Tuğrul Bey'e göndermiş olduğu kıymetli hediyeler ile gönlünü almaya çalışıyordu. "İmparatoriçenin bol hediyeler ile doyurduğu sultan artık Bizans'a karşı hücumları düşünmeden Babilonya (Bağdat)'ya gitti"[90] var olan durumu ifade etmektedir. Bizanslıların Balkanlarda başka bir Türk boyu Uz ile meşguliyeti onları mümkün mertebe Tuğrul Beyi memnun etmeye mecbur ediyordu. VI. Mihail Statiotik (1056-1057)'de Karadeniz kıyılarında yaşayan Bizans'a tabi halkı tahliye etmekten başka bir hal çaresi bulamıyordu[91].

3-Tuğrul Bey İran'da Selçuklu devletini kurduğu zaman, Orta Asya bozkırlarından akın akın Aşağı Türkistan'a ve oradan da İslam beldelerine doğru süratli bir Türk göçü başlamıştı. Bunlar kendilerine yurt bulma ve sürüleri ile birlikte beslenmek maksadı ile İslam ülkelerini istila ediyorlar, yerli halk ile mücadelelere girişiyorlar ve neticede yağma ve kıtale sebep oluyorlardı[92]. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, bir taraftan İslam'ın sultanı ve koruyucusu sıfatı ile İslam ülkelerini ve tebaasını bu göçebe ve yurtsuz Oğuzların çapullarından korumak; diğer taraftan da Türk hakanlarının "velayet-i Pederane" sıfatı ile de, aynı zamanda devletin temelini ve askeri kuvvetini teşkil eden bu soydaşlarını kondurmak, onlara yurt bulmak ve geçim imkânlarını hazırlamak gibi amaçlarla Kafkaslar ve Doğu Anadolu bölgesinde fetihlere başlamıştı[93].

---

[90] M. Halil Yinanç, **a.g.e**, s.54; Ali Sevim, **a.g.e**, s.57; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul, s.141-153.
[91] Osman Turan, **a.g.e**, s.150.
[92] R.A. Hüseynov, "Malazgirt ve Kafkaslar", **TAD**, V I / 10, Ankara,1968, s.66.
[93] Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, (Çev. Ö. R. Doğrul), C.I, Ankara, 1987, s.203-204.

4-Başka bir önemli husus, Selçukluların ileride tamamen fethetmeye hazırlandıkları bu memleketleri zapt edip yerleşmekten ziyade, şimdilik şiddetli akınlar ve taarruzlar yaparak mukavemet edecek büyük şehirleri ve müstahkem kaleleri ezip mahvetmekle ileride yapılacak esaslı fütuhat ve yerleşme siyasetine zemin hazırladıkları görülmektedir[94].

5-Kafkasların Selçuklular tarafından fethedilmesiyle, Anadolu topraklarının fethi de kolaylaşmış olacaktı. Çünkü Selçuklular Anadolu'nun fethi için Kafkasya'yı atlama tahtası olarak kullanacaklardır[95].

Harita 29. Selçukluların Kafkasya Fetihleri
(M. Fahrettin Kırzıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara, 1992, s.284.)

4.2.3. Alparslan Devri Selçukluların Kafkasya'ya Yönelik Askeri ve Siyasi Faaliyetleri

Büyük Selçuklu imparatorluğu, İran'da daha önce kurulmuş olan diğer devletler de olduğu gibi, doğu savunma, batı hücum ve fetih siyaseti takip ediyordu. Zaten Selçuklu sultanlarının tarih sahnesine çıktıkları ilk günden itibaren, batıya yönelmeleri ve devletin geleceğini batıda görmeleri, bu itibarla devletin yönünü batıya çevirmiştir.

---
[94] Osman Turan, **a.g.e**, s.114.
[95] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.151.

Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu şefleri daha Horasan bölgesine inmeden amcaları Arslan (İsrail) Yabgu'nun aksine faaliyetlerini batıya yöneltmişler ve ileride kuracakları devletin temellerini batıda atacaklarının bilinciyle bir strateji belirlemişlerdi. Bununla Alp Arslan'ın esas itibariyle amcası Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu sultanlarının takip ettiği batı siyasetine devam etmek istediğini ve yönünü batıya döndüğünü söylemek mümkündür[96]. 1018 yılında Çağrı Bey'in komutası altında yapılan ilk Kafkasya seferi ve Anadolu'nun doğu bölgesine gerçekleştirilen akınlar, Sultan Tuğrul Bey zamanının da kapsamlı bir fetih politikasına dönüşmüş, Kafkasya'nın önemli mıntıkaları ve kilit noktaları ele geçirilmeye çalışılmış ancak bölgede bulunan Bizans'a bağlı mahalli hanedanlıkların şiddetli savunmaları karşısında yıpratma hareketlerinden ileriye gidilememiştir. Bundan sonra asıl mücadele Sultan Alp Arslan zamanında başlayacaktır. Arran ve Azerbaycan bölgesindeki Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Abhaz krallıklarının ezilmesinden sonra, Tiflis, Anı, Kars gibi önemli stratejik mevkiiler ele geçirilecektir. Öyle ki, Bizans çağında "Anadolu'nun Doğu Kilidi"[97] sayılan ve ana göçlerle istilalar yolu üzerinde bir kapı olan bölgenin fethiyle Kafkasya tamamen Türk hâkimiyeti altına alınmakla kalmayacak, ileride Anadolu'ya yapılacak olan akınlara da yol açılmış olunacaktır. Nihayet, böylesine sistemli ve planlı, programlı olarak başlatılan ve fakat aralıksız, yıllarca devam eden akınların tek gayesi Kafkasya'yı Bizans'tan koparmak ve onu Türk yurdu haline getirerek asıl hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanmaktı[98]. 1062'de Tuğrul Bey'in vefatı üzerine yerine geçen Alparslan[99], Gürcü beldelerinin isyan ve azgınlık içinde olduğunun bildirilmesi üzerine Gürcistan seferine çıktı.1064'de başlayan bu sefere "Rum Gazası" denilmektedir[100].

4.2.3.1. Alparslan'ın Birinci Kafkasya Seferi (1064)

Alp Arslan 1064 Şubatında "Rum gazası" amacıyla ordusu ile birlikte, Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. "Merend" şehrine gelince kalabalık aşireti ile sık sık, Rum'a gaza eden ve cihada alışmış bulunan Tuğ-tekin isminde bir Türkmen beyi, sultanın huzuruna çıktı; gaza ve yollar hakkında ordusuna bilgiler verdi ve sultan ile birlikte

---

[96] **a.g.e**, s.151.
[97] Zeki Atçeken- Yaşar Bedirhan, **Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti**, Konya, 2004, s.49; Bkz. A. Komnena Alexıad, **Malazgirt'in Sonrası**, (Çev. B. Umar), İstanbul, 1996, s.118.
[98] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.154-155.
[99] Şerif Baştav, **Makaleler**, C.III, Ankara, 2006, s.255-270; Şerif Baştav, "Alp Arslan ve Romen Diyojen", **Türk Kültürü**, S.34, (Ağustos 1965), s.70-79.
[100] Nebi Gümüş, **a.g.m**, s.715.

sefere çıktı. Nahcivan'a geldikten sonra inşa eylediği gemiler ile Aras nehrinden geçirdi[101].

Alp Arslan, Melik-şah'ı ve vezirini Nahcivan'da bıraktıktan sonra Gürcistan'a girdi; Kangarni, Kartlı ve Javakhet (Tiflis-Çoruh arası) bölgelerini süratle istila ile birçok kale ve şehirleri fethetti. Ahalkelek üzerine yürürken Melikşah ve Nizamülmülk de kendisine yetişti. Sultan, veliaht yapmak istediği Melikşah'ın fetihleri müjdesine çok sevindi. Kalenin önünde 1064 Haziranında ordugâh kuran Alp Arslan şiddetli hücumlar ile kaleyi aldı. Lori (Taşir) kralı David, oğlu Giorgi'ye haber göndererek onu huzuruna getirtti; kızını ve yıllık vergi vermek sureti ile onu tabiiyetine aldı. Sultanın ihsanlarına kavuşan kral memleketine döndü. İranlıların Sapid-sahr ve Türklerin Ak-şehir adı Gürcüce Ahalkelek'in bir tercümesidir. İslam halifeleri bu kale ile Kars arasında bulunan Lori bölgesi halkının İslamiyeti kabul ettiğini söylemişlerdir[102].

Abhaz kralı Bagrat hiç görünmeden Kafkas dağlarına kaçtı. Alp Arslan Ahalkelek fethinden sonra Bagrat (Pakrat) krallarının merkezi olan Ani üzerine yürüdü. Türk akınlarının başlaması dolayısıyla Bizans imparatorluğu, şarka doğru genişleme siyasetine devam ile 1045 senesinde bu müstahkem hudut şehrini almış idi. Arpa-çayı (Ahurian) üzerinde bulunan nüfusu, kilise ve manastırları hakkında İslam ve Ermeni kaynakları abartılı rakamlar vermiştir. Kutalmış'ın Kars fethinden sonra yakınlarına kadar geldiği bu şehri kuşatan Alp Arslan surlarla uğraştı. İnşa ettiği ahşap bir kuleye yerleştirdiği mancınıklar ile surları dövmeye başladı. Nihayet yarılan surlardan geçerek, 16 Ağustos 1064'te Anadolu'nun bu müstahkem kapısını açtı. Kiliseler yerine cami inşa etti.[103] Ani şehri bir müddet sonra Şaddadî emiri Abu'l-Asvâr'ın oğlu Manuçahr'ın idaresine verildi. Alp Arslan Kars'ta hüküm süren Ermeni prensi Türk prensini siyah elbiseler ile kabul ederek: "Tuğrul-beg'in ölümünden beri matem" tuttuğunu belirterek sultanı Kars'a davet etti. Ordusu ile Kars'a varan ve merasim ile karşılanan Alp Arslan Hayık'ın ziyafetini, hediyelerini ve tabiiyetini kabul etti. Sultan bu büyük sefer ve fetihlerden sonra 100.000 bin kişilik ordusu, 50.000 esir ve pek çok ganimet ile Rey'e döndü. Alp Arslan bu zaferleri fetihnameler ile komşu ülke ve hükümdarlara bildirdi. Halife Ka'im bi'-Emrillah sultanı tebrik için elçi ve mektup göndererek kendisine

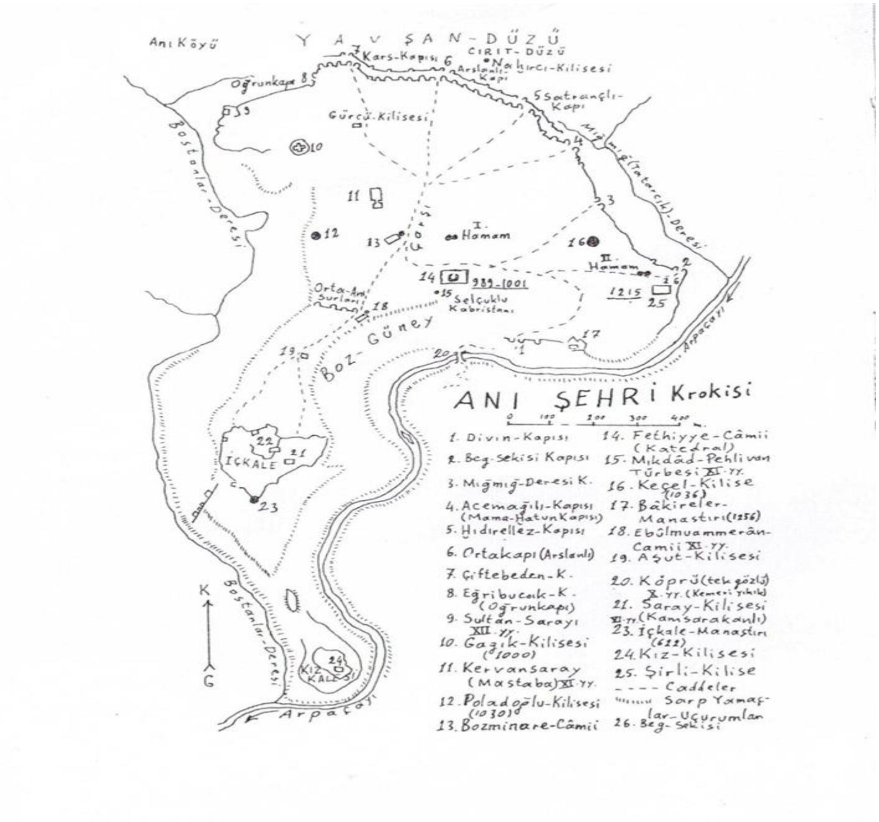
---

[101] Osman Turan, **a.g.e**, s.154; Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, 1995, s.50.
[102] Osman Turan, **a.g.e**, s. 154; Ali Öngül, **Selçuklular Tarihi**, I, Manisa, 2007, s.44-45.
[103] Osman Turan, **a.g.e**, s.155.

Ebu’l-fath (fetih babası) unvanını verdi. Bu fetihler İslam dünyasında büyük bir sevinç yaratmıştır[104].

“Anı Theması”, 1045 Anı-Bagratlıları (961-1045) hükümetine son veren Bizanslılar tarafından kurulmuştu. Bütün Arpaçayı boylarını, Elegez dağ çevresini ve Zeytin suyu yukarısındaki Beçni kalesini (Nig bölgesini), Kağızman deresi ve Sürmeli çukuru bölgelerini içine alıyordu[105].“Anı Theması”, merkezi Ahalkelek olan, İber Bagratlılarına tabi “Cavaket Bölgesi”, ve “Taryunt (Doğu Beyazıt)” kendilerine hanedanlık malikânesi edinmiş olan “Vanand Bagratlı Krallığı” vardı[106].

Merkezi, Arpaçay’ı sağında ve Kars’ın 40 km kadar doğusundaki Anı şehri idi. Divin’de oturan Şeddadlı Emirleri (1020-1067), Selçukluların bölgeye akınları sırasında onlara öncülük ediyor ve Anı’yı üs olarak kullanan ve kendilerine sürekli saldıran Bizans kuvvetlerine karşı mücadele veriyorlardı[107].

Harita 30. Anı Şehri Krokisi (M. Fahrettin Kırzıoğlu, “Selçukluların Anı’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, SAD, II, Konya, 1970, s.139.)

---

104 **a.g.e**, s.156.
105 Fahrettin Kırzıoğlu, “Selçukluların Anı’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, **SAD**, II, Konya, 1970, s.121.
106 Savaş Eğilmez, “Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın Kafkasya Politikası”, **Türkler**, C.4, Ankara, 2002, s.705.
107 Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi I,** s.315-320.

Merkezi Akalkelek olan “Cavalklar Bölgesi” ise, Arsklılar çağında, “Gukark” (Gogaren) denilen “kuzey başbuğluğu eyaleti’nin dokuz sancağından biri idi. I. Hüsrev ve onun hanedanı zamanında 375 yıllarında İberya (Gürcistan)’ya tabi olmuş, sonradan “Tayk Bagratlıları”nın ilk sülalesi (575-619) çağında, Bizans’ın tesiri ile Ortodoksluk bu bölgeye de yayılmıştı. Bizans kralı II. Basil, ilk Selçukluların Van gölü çevresinde görünmesi üzerine sınırlarını doğuda genişletip, 1019’da Kars kalesini tahkim ettirirken, 1021’de de ordusu ile yürüyüp Pasin, Tayk, Ardahan ve Cavak bölgesini işgalle, Bizans’a bağlamıştı. II. Basil’in kardeşi ve taht ortağı VIII. Konstantin, 1028’de İber Bagratlıları ile ittifak ederek, onlara yardımda bulundu, halefleri de bu siyaseti güttüğünden, “Aphaz/ Apkaz Kartel Kralı” Bagratlı IV. Bagrat (1027-1072), 1038’de Selçuklular ile onların klavuzu “Divin Emirliği”ne karşı, Cavak’ın merkezi Akalkelek’in surlarını yapmaya başladı. 1040 yılında da Arapların Tiflis’teki Caferoğlulları emirliğini kendisine bağladı. Böylece Türklere karşı Bizans’ın yardımı ile Tiflis/Kartel ülkesine yerleşen ve Cavak’ı tahkim eden Aphaz Kartel krallığının doğu komşusu, Şırak Bagratlılarından ayrılma ve merkezi Loru olan Taşir Bagratlılar’ı (982-1064-1192) vardı ve başında da II. Gudgen (1048-1089) bulunuyordu[108]. “Vanand-Bagratlı Krallığı”, Gregoryen Bagratlılarının Şırak kolundan Abbas (928-952) tarafından Kars’ta kurulmuştu. Gregoryen Vanand, Anı, Taşir-Bagratlıları ile Ortodoks İber-Aphaz Bagratlıları ve Kakhet-Şeki Bagratlıları, hep aynı sülaleden ayrılma idi[109]. Ataları, I. yy’da İspir bölgesinin yerli satrapları ve Bayburt kalesi beyleri soyundan olup, Arsaklıların baş vezirliği ile Süvari-Başbuğluğunu ocaklık halinde yaparak, Taryunk (Doğubeyazıt) kalesini de malikâne edinmiş bulunan hanedan gelmektedir[110]. Sultan Alp Arslan’ın ilk Kafkasya seferi sırasında bölgenin siyasi, dini ve etnik durumu bu şekildedir.

Alp Arslan öncelikle Ermeni müverrihlerin “Kangark Memleketi”[111] dedikleri Kangarni eyaleti üzerine yürüdü. Buradan yine kuzeye doğru yürüyüşüne devam ederek, Kür nehrinin yay şeklinde çevirdiği dağlık saha olan bölgeyi tahrip etti. Öncüleri batıya doğru yönelerek Kür nehrinin kollarından biri üzerinde (Cek Nehri üzerinde) bulunan Kvelis-Kür’e kadar yayıldı. Alp Arslan bundan sonra Şavşat’ı alarak

---

[108] M.F. Brosset, **a.g.e**, C.I, s.41, 135, 216, 307, 320; W. Barthold, **a.g.m**, s.435-437; Fahrettin Kırzıoğlu, **a.g.m**, s.122.

[109] Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.52.

[110] Fahrettin Kırzıoğlu, **a.g.m**, s.122.

[111] Urfalı Mateos, **a.g.e**, s.118.

Klarcet'e geçti ve böylece Ermenistan'ın kuzeyinden ilerleyerek kuzeydoğudan kuzeybatıya doğru geniş bir yarım daire çizdi ve nihayet güneye doğru ilerleyerek, Oltu'nun aşağı yukarı 40 km kuzeydoğusunda ve şimdiki Panaskurt çayı üzerinde bulunan Tayk (Tao, Tay)'ın kuzeydoğusundaki Panaskert'e kadar ilerledi. Bu durumda Bizans'ın ileri karakolu durumunda olan Anı ve Kars şehirlerinin etrafı ele geçirilmiş, ikmal yolları Türkler tarafından kesilmişti. Alp Arslan Paneskurt'tan tekrar kuzeye, Trialet'e döndü. Öncüleri Gürcistan Kralı IV. Bagrat'ı nerede ise yakalayacaklardı. Kral daha kuzeye doğru kaçmak suretiyle canını zor kurtardı. Sultan onu takip etmeyerek bölgede bulunan diğer şehir ve kaleleri fethetmeyi tercih etti. Kaynakların bildirdiğine göre; "Selçuklu ordusu (Çıldır gölü kuzeyindeki ve Kür nehri üzerinde, bugünkü Ardahan'ın kuzeydoğusunda bulunan) meşhur Ahalkelek (Ahal-Kala)'i hücumla aldı. Teslim olmayı reddeden kale garnizonu çarpışarak öldüler."[112] Böylece Sultan Alp Arslan 4 ay gibi kısa bir sürede 7 şehir, 20'den fazla kale zapt etti ve Selçuklulara mal etti[113].

Sultan Alp Arslan Gürcü Kralı Bagrat'a kendisiyle ittifak akdedilmek üzere, bir elçilik heyeti göndermiş, diğer taraftan, Ermeni Kralı Davidoğlu Kivrike'nin kızı ile de evlenmeye talip olmuştur. Urfalı Mateos'un bildirdiğine göre, "Sultan Agvan Kralı Gorige'ye haber gönderip ondan kızını kendisine zevce olarak istedi. Kral korkusundan dolayı buna razı oldu ve Sultan onunla daimi sulh ve dostluk akdetti"[114]. Müverrih Vardan, bu kızın Gürcistan Kralı Bagarat'ın yeğeni, Ahalkelek Kralı Gürigen'in kızı olduğunu kaydetmektedir[115]. Hediyeler ve şereflere gark ettiği kralın, payitahtı Loriye dönmesine müsaade etti. Ahalkelek'i alan Alp Arslan, buradan Gürcistan kralı IV. Bagrat'a da elçiler gönderdi ve barış yaptı. Ahalkelek kalesini şiddetli bir hücumla alan Selçuklu devleti böylelikle Lori krallığı da itaati altına aldı. Büyük Selçukluların tarih sahnesine çıkmaları, koca bir cihan imparatorluğu haline gelmeleri, Kaşgar önlerinden başlayarak en eski medeniyetlerin beşiği olan Nil vadisi de dâhil Yemen çöllerine kadar bütün eski dünya ülkelerine hâkim olmaları, bundan da öte İslam dünyasının kaderinin Türklerin eline geçmiş olması, bir takım politikaların hayata geçirilmesi sonucudur. Bununla birlikte, Tuğrul Bey, Selçuklu devletinin daha güçlü ve temellerinin daha sağlam bir zemine oturtulması için yeni yeni birtakım politikalar ortaya koymuştur. Bu

---

[112] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.159.
[113] E. Honigman, **a.g.e**, s.184.
[114] Urfalı Mateos, **a.g.e**, s.118.
[115] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.160; Bkz. Müverrih Vardan, **Türk Fütuhat Tarihi**, (Çev. H.D. Andreasyan), İstanbul, 1937,s.18.

politikalardan bir tanesi ve belki de en önemlisi komşu devletlerin hanedanları ile aralarında bir Sıhriyet, yani bir akrabalık bağı kurmaya çalışmak olmuştur. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın Ermeni Kralı David oğlu Kivrik ve Agvan Kralı Gorige'nin kızı ile evlenmek istemesi, Selçuklu devletinin oluşturduğu ve uygulamaya koyduğu bir tür politik evlilikten başka bir şey değildir[116].

Ermeni ve Gürcü kaynaklarca, "Sayısız ordularıyla, korkunç dalgalarla çalkalanan bir deniz ve azgın bir nehir gibi ovaları kapladığı" bildirilen Selçuklu sultanı Alp Arslan, böylece iki devleti (Gürcistan ve Ermenistan) kendine bağladıktan, erkek ve kızlardan birçok esir alıp, haddi hesabı olmayan altın, gümüş ve mücevherattan oluşan birçok ganimet elde ettikten sonra bu esirleri İran'a gönderdi[117]. Bu sırada Nizamü'l-Mülk yanında olduğu halde Melikşah, emrinde bulunan ordu ile (herhalde Nahcivan emiri Şeybanlı II. Ebu Dulef de askerleriyle katılmış olarak) Nahcivan'ın batı komşusu, Sürmeli-Çukuru'na, Ağrı dağları kuzeyine girdiler. Ahbarü'd-Devle ve İbnü'l-Esir'in eseri el-Kamil'in verdiği bilgiye göre; "Sultan Alp Arslan'ın oğlu Sultan Celaü'd-Devle Sultan Melikşah ilerleyerek, bir kaleye hücum sırasında orada Rumların okçuları bulunuyordu. Bunlar müslüman askerlerinden birçoğunu öldürdüler. Sonra Nizamü'l-Mülk ve Horasan Amidi (el-Kamil'de, Nizamü'l-Mülk ve Melikşah denmiştir) Muhammed b. Mansur atlarından indiler, piyade oldular; Sultan Melikşah, bir ok atarak, kalenin emirinin boynundan vurdu. Kâfirler, aşağıya fırlattıkları taşlarla kaleyi müdafaa ettiler. Nihayet, dağlara doğru kaçmaya başlayan kâfirler üzerine hücum eden Selçuklu askerleri kaleyi aldılar. İslam orduları bu savaşta galip geldiler ve kale içinde kalanların birçoğunu kılıçtan geçirdiler; hiçbirini bırakmadılar". "Bunu müteakip Melikşah, (Aras'ın sağ kıyısındaki müstahkem) Surmari denilen kaleye gitti. Bu kalede akarsular ve bağ-bahçeler bulunuyordu. Bir süre savaştıktan sonra bu kaleyi de ele geçirdiler ve kale halkını aşağıya indirdiler. Bu kalenin yanında bulunan diğer bir kale (Kulp) daha vardı. Melikşah, bunu fark edip, sonra harap etmek istediyse de, vezir Nizamü'l-Mülk Melikşah'ı bundan vazgeçirdi ve "burası müslümanlar için bir uç kalesidir" diyerek orayı insanlar, zahireler, mal ve silahlarla doldurdu, sonra bütün kaleleri Nahcivan Emiri Şeddadlo Ebu'l-Asvar Şavur b. El-Fadl'a teslim etti." Böylece, 1064 ilkbaharında (Nisan), Selçuklu ordusunun, bir daha geri vermemek üzere, Bizanslılardan fethettiği Kafkasya toprakları, Şehzade Melikşah'ın "Rumları" yenip,

---

[116] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.160.

[117] Urfalı Mateos, **a.g.e**, s.118; Müverrih Vardan, **Türklerin Anadolu'yu İstilası Tarihi**, İstanbul, 1934, s.18-19.

kırarak ve kaçırtarak aldığı bugünkü Kars ilinin Ağrı dağları –Aras arasındaki Sürmeli-çukuru bölgesidir. Burası Anı Bagratlılarından "Kaç" (Yiğit) lakaplı IV. Aşot'un (1021-1039) mülkü idi[118]. 1043'te burası Aşot'un damadı Divin Emiri Şeddatlı Ebu'l-Asvar Şavur (1020-1067)'ın eline geçmişken, 1045'te Bizanslılar buraları zapt edince, Anı Themasına bağlanmıştı[119].

Melikşah'ın komutası altında bulunan Selçuklu ordusu bundan sonra İslam kaynaklarında "Meryem-Nişin" adıyla geçen, muhtemel olarak Şirek'teki Marmaraşi'ni kuşattı. Burası büyük taşlarla yapılmış ve araları da demir ve kurşunla pekiştirilmiş, sağlam surlara sahipti. Yanında büyük bir nehir geçiyordu. Burada çok sayıda rahip, papaz, Hıristiyan hükümdarları ve onlara bağlı halk vardı, Türkler bu şehri ele geçirebilmek için yöntemler arıyorlardı. Nizâmü'l-Mülk buranın fethi için gemiler ve kayıklar inşa ettirdi. Savaş başlamış ve ordu gece-gündüz nöbetleşe savaşıyordu. Düşmanda bezginlik ve ümitsizlik baş gösterdi. Türk ordusu surlara yaklaşarak, merdivenler kuruyor ve surların üzerine çıkmaya çalışıyorlardı. Ahbarü'd-Devle'de verilen bilgilere göre; "Melikşah surun şerefesine bir ip bağlayarak, duvara tırmanırken suya düşmüş ancak büyük bir şans eseri ölmemişti. Askerler ellerindeki baltalar ve çeşitli demir aletlerle surları delmek istemişler, ancak başarılı olamamışlardı. Atların üzerinde geçirdikleri bir gece zelzele oldu, kalenin doğu tarafı yıkıldı. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere göre ise; "Türkleri surların üzerinde gören düşmanlar şehri teslime mecbur oldular"[120]. Sabah olduğu zaman güneş doğarken Melikşah ve Nizamü'l-Mülk şehre girdiler. Kiliseler yıkıldı, halkın büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi, ancak, İslam dinini kabul edenlerin canı bağışlandı. Alp Arslan daha sonra oğlu Melikşah'ı ve veziri Nizâmü'l-Mülk'ü huzuruna çağırdı. Allah'ın oğluna nasip ettiği bu fetihden dolayı çok sevindi. Melikşah yol boyunca birkaç kale ve hisarı da ele geçirmiş, sayılamayacak kadar çok Hıristiyan esir almıştı[121]. Böylece tekrar birleşen Selçuklu ordusu, Alp Arslan'ın emri altında Arap kaynaklarında Sübiz-Şehir diye zikrettikleri şehri kuşattı (Haziran-Temmuz, 1064). Bu şehrin halkıyla Müslüman Türkler arasında çetin savaşlar oldu. Nihayet fethedilen bu şehirlerden sonra Alp Arslan Borçala nehrinin sol tarafında yer alan Allaverdi (Lal) şehrine yürüdü. Etrafı yüksek surlar ve dağlarla çevrili olan bu şehrin hükümdarı Gürcü idi. Çetin savaşlardan sonra şehri fetheden Türklerin eline

---

[118] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.163-164.
[119] Fahrettin Kırzıoğlu, **a.g,e**, s.32.
[120] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.164-165.
[121] **a.g.e**, s.165.

hesapsız ganimet geçti (Haziran-Temmuz 1064). Sultan ayrıca bu şehrin yakınında bulunan müstahkem bir kaleyi de fethetti. Bu sefer dolayısıyla araları yeniden bozulduğu anlaşılan adı geçen Kivrike (Gurgen) birçok hediyelerle birlikte elçiler göndererek, yeniden barış isteğinde bulundu. Gürcü Meliki'nin elçilerine Aybek el-Has ve Emir Temir el-Hacib adlı iki kumandanını katan Sultan, Gürcü melikine gönderdiği mektupta, "barış için ya müslümanlığı, ya da cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdi". Melik cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdi". Melik cizyeyi kabul ederek, Büyük Selçuklu devletine tabi olmayı kabul etti[122].

Alp Arslan, daha sonra fütuhatını genişletmek için Bagrat krallığının merkezi olan Anı şehri üzerine bütün kuvvetleriyle yürüdü. Barhebraeus'un dediğine göre: "Burası Ermenistan tarafından Roma diyarının ilk şehri idi. Şehir içinde 700.000 hane ve bin kilise bulunuyordu. Bizans imparatorluğunun en sağlam bir hudut şehri idi. Bütün hazineler bu kalelerde saklanıyordu. Bu sebeple bu zamana kadar hiçbir hükümdar burasını fethe girişmemişti"[123]. Nitekim Ahbarü'd-Devle adlı esere göre, düşman askeri görmemiş olan şehir halkı, Selçuklu sultanı ve askerlerini tüccar sanmışlardı. Başka bir kaynağa göre ise; "şehrin binlerce gayr-i muharip kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklarla dolu olması, Türklerin dikkatini çekmiş, Ermenistan halkının büyük bir kısmının şehrin surları içinde toplamış olduğunu sanmışlardı." Anı yakınında bulunan "Seylvürde ve Nerve" denilen iki beldenin ahalisi Alp Arslan'ın huzuruna çıkarak İslamiyeti kabul ettiklerini bildirdiler. Buna çok sevinen sultan, onların İslami usuller göre hareket etmelerini emrettikten sonra kiliselerini yıktı, onların yerine mescitler yaptı. Bundan sonra sultan vakit kaybetmeden Anı üzerine yürüdü[124].

4.2.3.2. Sultan Alparslan'ın Anıyı Fethi (1064)

Bizans çağında "Anadolu'nun doğu kilidi" sayılan ve ana göçlerle, istilâlar yolu üzerinde bir kapı olan Kafkasya'nın fethi ile bu bölge Türk hâkimiyeti altına alınmakla kalmayacak, gelecekte Anadolu'ya yapılacak akınlara da yol açılmış olunacaktır. Nihayet böylesine sistemli, planlı ve programlı olarak başlatılan, fakat aralıksız yıllarca devam eden akınların temel amacı Kafkasya'yı Bizans'tan koparmak ve onu Türk yurdu

---

[122] M. Altay Köymen, **a.g.e**, s.17.
[123] Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.57
[124] **a.g.e**, s.160.

haline getirerek asıl hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanmaktı[125].

Harita 31. 1064 Anı Fethi Sırasında Çevre (M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", SAD, II, Konya, 1970, s.139.)

1045 Eylülünde Anı'da başlayan Bizans Thema idaresi, 16 Ağustos 1064 Selçuklu fethine kadar 19 yıl sürmüştür[126]. Askeri güçle alınması çok zor olan bu kaleyi yüzyıllar boyu bölgeye gelen yabancı kuvvetler kuşatmaya bile cesaret edememişlerdi. 1064 yılında Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya büyük bir sefer düzenleyen Selçuklu Sultanı Alp Arslan, aynı yılın yazında ordusuyla Anı'yı kuşattı[127].

Alp Arslan, Melikşah'ın emri altında bulunan askerleri de kendi emri altındaki orduya katarak, (22-23 Temmuz, 1064) yılında Anı yakınlarına gelindiğinde, "alınamaz" diye bilinen müstahkem Anı şehrinde, biri vali, diğeri kumandan iki Bizans

---

125 Erol Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani", **Ermeni Araştırmaları**, C.1, S.4, Ankara, 2001-2002, s.87-88.

126 **a.g.m**, s.87.

127 Mehmet Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, İstanbul, 1972, s.3; Refik Turan-Abdülvahit Çakır, "Selçuklu Dönemi Türk Tarihi Çerçevesinde Anadolu'da Savaş ve Tabiat", **www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/4/18.pdf**, s.329. s.324-341.

naibi bulunuyordu: Anı theması valisi Sembat oğlu Bakarat ve yardımcısı kumandan Tayk ile Erzurum valisi Dukas unvanlı Vaçe-Bakıryanos'un oğlu Grigoryos idi[128]. Urfalı Mateos'a göre bunlar; "İmparator tarafından Armenya'ya muhafız tayin edilmiş olan menfur Roma prensleri, yani Sımbat'ın babası Bagrat ve Gürcü Bagura'nın oğlu Grigor" idi. Anı'yı yerli askerlerden çok; ücretli askerlerden kurulan Bizanslı bir garnizon korumakta idi[129]. Alp Arslan'ın bu seferine Türkistan hakanı Tamgaç Han'ın oğullarından biri –ki, babası ile arası açıldığı için Sultan Alp Arslan'a müracaat ederek emrindeki askerleri ile birlikte Selçukluların hizmetine girmişti- maiyetinde pek çok Türk askeri olduğu halde Kafkasya bölgesine gelmiş ve gazalara iştirak etmişti. Sultan Anı'yı kuşatmaya başladığı sırada veziri Nizâmü'l-Mülk, Bağdat'a zamanın âdeti gereğince bir fetihname göndererek sultan Alp Arslan'ın şimdiye kadar yaptığı fetihleri bildirdi. 1064'te Tebriz'den Nizâmü'l-Mülkün mektubunu getiren bir atlı geldi. Nizâmü'l-Mülk mektubunda şunları bildiriyordu: "Sultan Alp Arslan, Hazar ülkesine gazalara girişip hiçbir hükümdarın elde edemediği başarılar kazandı. İspeh şehir adlı büyük bir kenti fethi ile 30 bin dolayında insan öldürüp 50 binden fazla köle ele geçirdi; Abhaz meliki ile barış yaptıktan sonra bu uç ülkesinden dönen Sultan, Rum ülkesindeki 700 bin haneden oluşan büyük bir kent olan Anı'ya saldırarak kılıçla fethetti ve 500 bin kişiyi tutsak aldı. Adı, Bağdat camilerinin minberlerinde, ilk kez sultan olarak okunan Adudu'd-Devle Alparslan olmuştur"[130].

Savaşlar sonucu teslim olmayı ve vergi vermeyi kabul eden Anı halkı önce barış yaptılarsa da daha sonra bundan vazgeçerek yeniden savaşa başladılar. Nihayet surların yıkılmasıyla birlikte Türk askerleri kaleye girdiler; içindekileri kılıçtan geçirdiler. Bizans imparatorluğunun doğudaki bu en müstahkem şehri ve kalesi olan Anı şimdiye kadar zapt olunamaz sanılıyordu. Buranın 16 Ağustos 1064[131] Alparslan tarafından fethedilmesi Hıristiyanlar ve özellikle Bizans için ağır bir yenilgi olmakla beraber, İslam dünyası için büyük bir kazanç ve sevinç yaratmıştır[132]. Anı'nın düşmesi üzerine Kars prensi Gagik, Alp Arslan'ı Kars'a davet ederek itaatini bildirdi. Ayrıca Selçuklu ordularının Gürcistan'a girdiğini duyunca Kaheti seferini yarıda keserek Kartli'ye

---

[128] Urfalı Mateos, **a.g.e**, s.118.
[129] **a.g.e**, s.120.
[130] Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.58.
[131] Hakkı Dursun Yıldız, **Makaleler**, C.2, Ankara, 2006, s.77; Hakkı Dursun Yıldız, "Selçuklular", **Meydan Larouse**, C.XI, İstanbul, 1973, s.137-150.
[132] Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.58.

dönmüş olan Gürcü kralı Bagrat da bu sefer sonunda elçi gönderip barış istedi. Sultan da her yıl cizye ödemesi şartıyla itaatini kabul etti[133].

Alparslan, Anı şehrini ve kalesini fethettikten kısa süre (1064'te) sonra Şeddadilerin Divin kolunu kuran, Şeddadlı Ebu'l Esvar Şâvur'da Anı şehrinin idaresini küçük oğlu Menuçehr'e vermiştir. Bunun sonucunda şehirde Şeddadlı idaresi kurulmuştur. Müneccimbaşı ise, Anı'nın Şeddadlılara verilmesinin nedenini Tarih-i Bab ve-'l Ebvab ve Şirvan ve Arran adlı eserinde şu şekilde açıklanmıştır: "Divin emiri Şeddadlı Ebu'l Esvar güzel hareket edip, bir müddetten beri memlekete dari olan haleli ıslah ve biladı temim ve askeri tanzim kıldı. 1064'te Selçuklulardan Sultan Alparslan, Ermen ve Rum vilayetine gaza edip, eyadi-i kefereden istihlas ettiği memelikin Ebu'l Esvar vilayetine kurb-ü ittısali olmakla, ona inayet ve ihsan eyledi." Bu sırada emir Şavur pek yaşlandığından onun oğlu Menuçehr, Anı'ya hâkim olarak burada ayrı bir Şeddadlı hükümeti kurdu, kaydını düşmüştür[134].

Anı'nın fethedilip tekrar düzenlenmesinden sonra, Alp Arslan tarafından Divin ve Gence'nin Beni Şeddadlılar sülalesinden Emir Ebu'l-Asvar'ın oğlu Fadlun'a verdiği ile ilgili olarak Tebrizli Kesrevi şunları yazmaktadır: "O zamanlar 100 bin nüfuslu olan ve kuvvetli surlarından başka, yüksek ve sağlam kiliseleri bile bir müstahkem yer işini gören Anı şehrini, Alp Arslan'dan önce hiçbir kimse kılıçla fethedememişti. Onun bu açısı, tarihin büyük fetihlerinden biri idi. Alp Arslan, Ermenilerden ileri gelenlerin bir takımını kendisiyle birlikte İran'a götürdü ve şehrin hükümdarlığını Ebu'l-Asvar'a verdi"[135]. Şeddadlılar üzerine büyük bir eser yazan Tebrizli Türk müellif, Anı Şeddadlıları için şu doğru mütalaada bulunuyor: " Bu Şeddadlıların hükümetini, eski bir ağacın gövdesinden filizlenip büyüyen ve gövdenin ortadan kalkıp kayboluşundan sonra da gelişerek onun yerine tutan bir dala benzetebiliriz. Çünkü bu kolun hükümeti öyle bir çağda başladı ki, Alp Arslan Anı'yı Rumlardan almış ve Ebu'l-Asvar'a vermiş bulunuyordu. O da, buranın hâkimliğini küçük oğlu Menuçehr'e verdi. Bu tarihten (1064) 13-14 yıl geçmeden, -Şeddadlıların en büyük ve ana kolu olan- Gence'de II. Fadlun (1067-1088), Hicri 481 (M.1088) yılında Selçuklu Beyi Emir Bozan'a tutsak düştü ve böylece Arran'da bu sülale yok oldu. (Arran bir Selçuklu vilayeti haline

---

[133] Nebi Gümüş, **a.g.m**, s.715.

[134] Ercan Cengiz, Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200), **(Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kars, 2008, s.28.

[135] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.168; Bkz. Kesrev-i Tebrizi, **Şehriyarân-ı Gümnâm**, III, Tahran, 1935, s.46.

getirildi.) Fakat Anı'daki Menuçehr ve oğullarının hükümeti 130 yıl daha yaşadı. Bunların hükümet çağı ile hâkimlerinin sayısı, öbürlerinden aşağı değildi"[136].

Alp Arslan, Anı şehrindeki katedrali, hemen geçici minber ve mihraplarla donatarak, "Fethiyye-Camii" adı ile İslam mabedi yaparak, oğlu Melikşah, veziri Nizâmü'l-Mülk ve bütün Selçuklu beyleri ve devlet erkânı ile 20 Ağustos 1064 (5 Ramazan H. 456) günü burada "Cum'al-'Azine Namazı"nı kıldı[137]. Sultan Anı'yı fethettikten kısa bir süre sonra, savaş nedeniyle harabe haline gelen bu büyük şehri yeniden tanzim, tadil ve tamir faaliyetlerine girişti: şehre maiyetindeki askerlerle birlikte bir emiri muhafız olarak tayin etti ve şehirde bir camii yaptırdıktan sonra pek çok esir ve ganimet ile Rey'e döndü[138]. Alp Arslan, bu zaferleri fetihnamelerle komşu hükümdarlara ve halifeye bildirdi. Halife Kaim Biemrillah sultanı tebrik için elçi ve mektup göndererek kendisine "Ebu'l Feth" yani fetihler babası unvanını vermiştir. "Bu suretle Güney Kafkasya'ya giren Sultan Alp Arslan bölgeyi tamamen Büyük Türk hakanlığının hâkimiyeti altına sokmuş, böylece Bizans'ın Doğu Anadolu bölgesi ve Karadeniz ile bütün alakaları kesilmiş oluyordu"[139].

Alp Arslan, Hazar sahillerini dolaşarak Mangışlak yarımadasını da ele geçirmiş böylece Oğuz Türklerinin Orta Asya bozkırlarından batıya doğru akınlarında gelip yerleştikleri ilk yerlerden biri yeniden Selçuk Türklerinin eline geçmişti. Alp Arslan'ın Kafkasya seferinin önemli nedenlerinin biri de kâfir Türklerle ve Kıpçaklarla mücadele etmek ve İslamiyet'in Kıpçak bozkırlarında (Deşt-i Kıpçak) yayılmasını sağlama isteği yatmaktadır. Çünkü bölgeye kuzeyden sürekli bir şekilde sokulmaya çalışan ve bölge halkını tedirgin eden gayr-i müslim Türk boyu Kıpçakların baskı altında tutulması gerekmekteydi. Bunu da sağlayacak tek unsur Selçuklu kuvvetleriydi. Alp Arslan'ın bu seferi sırasında Aşağı İdil ve Terk'teki Hazarlar da, kâfir Oğuz ve Kıpçak istilası neticesinde, ortadan kaldırmışlardı. Ebu Hâmid el-Endülisî'nin, "Saksın'da Oğuzlardan 40 kadar taifenin oturduğu"nu söylemesi ve Ahmed Tusî'nin, "burasının Yermuk ve Kıpçakların tazyiki altında bulunduğuna dair" kaydı, aslen Bulgar ve Suvarlara ait olan bu şehirlerde hâkimiyetin Oğuzlar ile Kıpçakların elinde bulunduğunu göstermektedir. Selçuklular idaresindeki müslüman Oğuzların bu Hazar ülkesine karşı alakası da bundan dolayı olabilir. Alp Arslan'ın, 1066 yılında, Harizm üzerinden Cazıg ve Kafşit

---

[136] **a.g.e**, s.169; Bkz. Kesrev-i Tebrizi, **Şehriyarân-ı Gümnâm**, III, s.57.
[137] Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçukluların Anıyı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", **SAD**, II, Konya, 1971, s.111-112.
[138] M. Altay Köymen, Alp Arslan'ın İsfehana döndüğünü kaydetmektedir. M. Altay Köymen, **a.g.e**, s.19.
[139] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.170.

Türklerini Hazar denizi ile Aral gölü arasındaki mıntıkada takip etti. Bu sefere ait kayıtlarda[140] Alp Arslan'ın bu seferi dolayısıyla, 3000 Hazar ailesinin Derbend'i geçerek, Selçukluların hâkimiyeti altına girdikleri bildirilmektedir. Diğer taraftan kaybolduğu bilinen "Tarih al-Bâb ve'l Ebvâb"ın bize kadar ulaşan haberlerinde, "Sultan Melikşah'ın 1076 yılında Savtigin idaresinde Arran ve Doğu Kafkasya taraflarına yaptığı faaliyetlerden bahsederken, Hazarların bakiyesi olan zümrelerin Şirvan tarafına gelerek, bir kasaba vücuda getirip yerleştikleri"[141] zikredilmektedir.

Selçuklu sultanı Alp Arslan, İran'da ve doğu da ortaya çıkan bazı karışıklıkları ortadan kaldırmak için İsfahan'a dönmüş ve bunu fırsat bilen Gagik, Selçuklu İmparatorluğunun vasalı olarak tahtını korumuşsa da elinde bulunan Kars ve Vanand eyaletlerini yeniden Bizans'a teslim etmekte bir bahis görmemiştir[142]. Ermeni müverrihi tarihçi Müverrih Vardan, "Kars kralı Gagik-Abbas'ın oğlu- Türkler'den korkusundan dolayı, kendi memleketini Rumlara verdi"[143] diyerek, Gagik'in Selçuklulara ihanet ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır.

4.2.3.3. Alparslan'ın İkinci Kafkasya Seferi (1064)

Sultan Alp Arslan, kuzeyden inen gayri Müslim Türk, Alan, Komuk, Sarir ve bir kısım Hazarların, Selçuklu vasalı Şeddadoğulları ve Şirvanşahların memleketlerini istila etmeleri sebebiyle, 1067/68 yılında, Horasan'dan büyük bir orduyla hareket edip ikinci kez, Aras ırmağını geçerek Gürcistan ülkesine girdi; beraberinde Nizamülmülk ve Kafkasya fatihi emir Savtekin bulunuyordu[144]. Alanlar kuzeyden Kafkasya bölgesine inmişler ve Selçuklulara tabiiyetini bildiren Müslüman Şeddadoğulları devletinin topraklarını istila etmeye başlamışlardır. Kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa; "Müslüman Şeddadoğulları devleti hükümdarı Ebu'l-Asvar'ın payitahtı Gence'ye dönerek, kışın yaklaşması üzerine kıtaları yerlerine göndermesini fırsat bilen Alanlar, "Alanlar kapısı"nı geçerek Şeki ve Hazar ülkesine girdiler. Aphaz kralı Bağrat'da bunlarla birleşti ve Şeddadiler ülkesini istila ettiler"[145]. Hiçbir engelle karşılaşmadan ilerleyen ve her tarafı yağmalayıp, yakıp yıkan Alanlar Gence'ye kadar ilerlediler. Gence'de bulunan Ebu'l-Asvar şehirden dışarı çıkamamış, istilacıların Berdâ'a'yı

---

[140] **a.g.e**, s.170.
[141] Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.189-441.
[142] Müverrih Vardan, **a.g.e**, s.117.
[143] **a.g.e**, s.178.
[144] Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, 1995, s.55.
[145] R.A. Hüseynov, **a.g.m**, s.67.

yağmalayıp, Müslümanları kılıçtan geçirmelerine de engel olamamıştı. Üstelik üzüntüsünden ve korkusundan ölmüştü[146].

Alp Arslan, Kafkaslarda Bizans'ın müttefiki durumunda bulunan Hıristiyan beyliklerine boyun eğdirmediği ve arkasında güçlü bir Hıristiyan birliği bıraktığı sürece, Bizans'ın saldırılarının önünü alamayacağını çok iyi biliyordu. Hatta tarihçilerin dediği gibi: "Alp Arslan Azerbaycan'da dâhil, Kafkaslardan öncelikle Hıristiyan güçlerin bertaraf edilmesi gerektiğinin farkındaydı ve bunun için de, 1071'e kadar Kafkasya'ya birçok seferlerde bulundu"[147]. Sultan Alp Arslan 1067 yılı sonlarında Horasan'dan büyük bir orduyla hareket edip ikinci kez Aras nehrini geçerek Gürcistan'a girdi. Bu sırada Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerinin başında Emir Savtekin bulunuyordu. Emir Savtekin, Ahalkelek kalesini alarak yağmaladı. Bu sırada Şeddadoğulları emiri Fadlun ile Şirvanşahlar hükümdarı Feriburz Sulta'na itaatlerini yenilediler. Alp Arslan'ın hemen Şeki ve yörelerine yürümesi üzerine, Abaza (Abhaz) ve Gürcüler buradan çekildiler. Şeki hâkimi Ahastan teslim olarak İslamiyeti kabul etti. Gürcü prensi IV. Bagrat ise savaşa girişmeye cesaret edemeyerek kaçtı. Daha sonra Sultan, Bagrat'ın yönetimindeki memleketlere yürüyerek bir buçuk ay zarfında başta, Tiflis ve Rustov olmak üzere birçok şehir ve kaleyi fethetti. Zapt edilen Tiflis ve Rustov şehirleri Gence emiri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu Fazlûn (Fazl)'un idaresine verilerek burada Selçuklulara bağlı bir Uc beyliği kuruldu. Gürcü prensi IV. Bagrat ise yıllık vergi ödeme şartıyla Selçuklulara tabi olmayı yeniden kabul etti[148].

Alp Arslan'ın bu ikinci Kafkasya seferi sırasında Bâbulebvâb (Derbend) halkı, reisleri olan Ağleb b. Ali (öl. 1068)'nin Şirvanşahlar hükümdarı Feribuz (1065-1092)'un elinde tutuklu bulunmasından dolayı şikâyetçi oldular. Sultan'ın araya girmesiyle Ağleb b. Ali serbest bırakıldı. Sultan, Emir Savtekin idaresinde bir grup Selçuklu askerini, beraberinde Ağleb b. Ali olduğu halde Babulebvab (Derbend)'a gönderdi. Selçuklu ordusu önce el-Maksat'ı ele geçirdi. Sonra da Şirvanşahlardan el-Bâb kalesini ele geçirerek buranın orta surlarını yıktı ve şehri de aldı. Emir Savtekin, Ağleb b. Ali'yi naibi olarak el-Bâb'a bıraktıktan sonra Sultan'ın yanına döndü. Selçukluların Derbend'de hâkimiyet tesis etmeleri için bu ilk teşebbüsleri oldu. Sultan Alp Arslan'ın esas amacı bütün Gürcü ve Abaza (Abhaz) memleketlerini fethederek

---

[146] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.172.
[147] el-Amin Muhammed Alsheıkh, "The Role of Seljuks on the Abbasıd's Caliphate", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.II, Ankara, 5-9 Eylül 1990, s.690-691.
[148] Ali Öngül, **a.g.e**, s.52.

Selçuklu devleti sınırları içine aldıktan sonra Anadolu'da bizzat fetihler yapmak ve dolayısıyla Bizans'a ağır darbeler vurmaktı. Fakat Karahanlı hükümdarının ölümü üzerine imparatorluğun doğu sınırlarında ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle, fetih planlarını tam olarak gerçekleştirmeden geri dönmek zorunda kaldı. Bununla beraber Sultan Alp Arslan, ordusunun bir kısmını Anadolu sınırlarında bırakarak Kutalmışoğlu Mansur ve Süleyman ile kardeşi Azerbaycan Genel Valisi Yakutî, eniştesi Erbasan (Erbasgan) ve Anadolu'da giriştiği akınlarla ün salan Emir Sunduk (Sandak)'u fetih hareketlerini devam ettirmekle görevlendirdi. Bundan sonra askeri hareketlerine yeniden başlayan bu Selçuklu şehzadeleri, emirler ve Türkmen beyleri, Bizans üzerine akınlar yapmaya devam ettiler[149].

Sultan Alp Arslan'ın asıl amacı Kafkasya bölgesinde kendine bağlı bulunan Vasal müslüman beyliklerin güçlerini arttırmakla birlikte, Bizans'ın doğudaki ileri karakolu durumunda bulunan Gürcü ve Ermeni beyliklerini de bertaraf etmekti. Bu arada Selçuklu birlikleri Karadeniz sahillerine kadar olan yerlere akınlarda bulunmuşlar, bölgede Türk atlılarının ayak basmadığı hemen hemen hiçbir yer kalmamıştı. Sultan Alp Arslan bölgede askeri faaliyetlerine devam ederken bu sıralarda Derbentlilerle Şirvanşahlar arasında çıkan anlaşmazlık ve savaşlardan istifade eden IV. Romanos Diyogenes'in deniz ve karadan yardım ve teşvik ettiği Gürcü kralı IV. Bagrat, 1064'ten beri tabi olup haraç verdiği Selçuklulara bağlılıktan çıktığı gibi; Selçuklulara tabi olan Gence Şeddadlı emirliği topraklarına 1068 ilkbaharında saldırarak Tiflis'i yeniden ele geçirmişlerdir. Bunu yanı sıra Emir Fadlun'u da esir almışlardı (Temmuz 1068). Bizans'ın doğuda öncüsü ve atılgan müttefiki olan Aphaz-Kartel Bagratlı krallığının itaatten çıkmasını ve Şeddadlılar ülkesi ile Şeki'ye saldırmasını cezalandırmak üzere Sultan Alp Arslan, Nisan 1069'da, Emir Sav Tekin komutasında bölgeye gönderdiği ordu, Gürcüleri büyük bir hezimete uğratmakla kalmamış, Emir Fadlun'u da tutsaklıktan kurtarmış; ayrıca Sultan Alp Arslan Emir Yağma'yı bir menşurla Derbent'in yönetimine atamıştı. İbnü'l-Âdim; "O, Hazar ve Aphazlar üzerine gazaya çıkarak, hiçbir sultanın elde edemediği başarılar kazandı"[150] derken Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın gerçekten de Kafkasya'da elde etmiş olduğu askeri ve siyasi başarısını açıkça ortaya koymaktadır.

---

[149] **a.g.e**, s.52-53.

[150] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.174; Bkz. İbnü'l-Adim, **Biyografilerle Selçuklu Tarihi**, (Çev. Ali Sevim), Ankara, 1989, s.30-31;Sadr ed-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyni, **Ahbarü'd-Devle İs-Selçukiyye**, (Trc. N. Lügal), Ankara, 1943, s.30-31.

Gürcü vakanüvislerinin yazdıkları gibi büyük bir ordu ile Gürcistan kralı IV. Bagrat üzerine yürüyen Alp Arslan, onun ülkesini yağma ve talan ettirmek suretiyle hâkimiyetini tekrar kabul ettirmek zorunda bıraktı. Alp Arslan daha sonra Arap emirlerinden Cafer oğullarının idare ettikleri Tiflis'e geldi. Sultan burasını fethederek, bir camii inşa ettirdi. Bundan sonra Kral Bagrat, sultana elçiler göndererek affedilmesini dilemesi sonucu sultan tarafından affedildi. Fakat sonradan anlaşma yaptığına pişman olan Bagrat tekrar düşmanlığa başladı. Çünkü Bagrat Bizans'ın yeni imparatoru tarafından yardım görmekte ve bundan dolayı da Türklere karşı durmaya çalışıyordu. Bu sırada Gürcü zadegânlarının büyük bir kısmı müslümanlığı kabul ederek Türk ümerası yanında yer aldılar. Bu Selçuklu sultanının durumunu güçlendirdiği gibi, Gürcü Kralı Bagrat'ı da oldukça sarsmıştı. Sultanın asıl amacı; Bizans'ın tabi ve müttefiki olan Gürcü ve Abhazya krallığını ortadan kaldırdıktan veya zararsız bir hale getirdikten sonra Anadolu'ya girmek ve Rum imparatorluğuna büyük darbe vurmaktı[151].

Alp Arslan için Kafkasya'nın fethi birinci derecede önem kazanıyordu. Esas amaç Bizans ile karşılaşma ve kesin sonuç alınacak bir savaş olunca, bir zamanlar Bizans'ın hâkimiyetinde olan bu bölge şimdi Selçuklular için askeri ve stratejik yönden önemli bir üs haline gelmiş olacaktı. Artık Selçuklular Bizans topraklarına rahatça akınlar yapıyorlar, sonra da Bizans imparatorluğuna büyük darbeyi yine bu bölgeden vuruyorlardı. Esas amaç bütün Gürcü ve Abhaz memleketlerini fethiyle Selçuklu hâkimiyeti altına almak ve böylece Kafkasya'nın fethini gerçekleştirmekti. 1070'te Azerbaycan'a gelen sultan, Van gölünün kuzeyinden geçip Malazgirt önüne vararak vaktiyle Tuğrul Bey'in alamadığı bu yerleri sırasıyla ele geçirdi[152]. Bu sırada Dağıstan – Derbendi ahalisi (Komuklar) hâkimlerini yakalayıp hapseden Şirvanşah Salar ile bozuştuklarından, bu iki müslüman ve komşu ülke arasında savaş başlamıştı. Selçuklulara tabi büyük Emir Fadlan'da, bu savaşlara katılıp, Şirvan'da bulunurken, IV. Bagrat bunu fırsat bilerek Kartel'e sefer etmişti[153]. Gürcü kaynakları, (1071 Malazgirt zaferi üzerine Bizans'tan umudunu keserek yeniden Selçuklulara tabi oluncaya kadar) IV. Bagrat'ın Arran Şeddatlı Emiri ile savaşlarının tafsilatını vermektedir.

İmparator IV. Romanos, 1071'deki son seferinde Malazgirt'e 200 bin kişiyi bulan ordusu ile giderken, Teodosyopolis (Erzurum) konağında, "arkasını emniyete

---

[151] Yaşar Bedirhan, "Ortaçağda Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.6, Konya, 2000, s.168. s.159-185.

[152] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.177.

[153] Osman Turan, **a.g.e**, s.165; M. H. Brosset, **a.g.e**, s.133; Mükrimin Halil Yinanç, **a.g.e**, s.82-84.

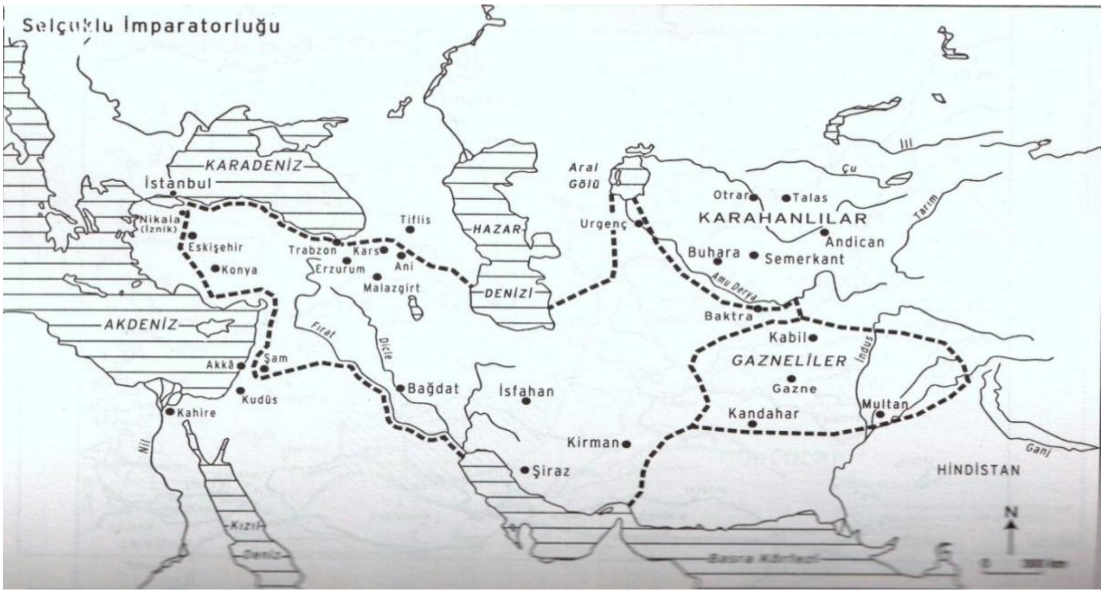
almak için" Aphaz Kralı IV. Bagrat'ın emrine, 20.000 zırhlı asker göndermişti. Bu sırada Oslar Kralı Dorgulel'in kendi beyleri idaresinde gönderdiği bu milletten 40.000 kişilik yardımı alan IV. Bagrat, oğlu Kuropolat Gorgi başbuğluğunda Gence çevresine akıncılar gönderip, yağma yaptırdı ve tutsaklar aldırdı. Malazgirt'te imparatorun tutsak düştüğünü ve Bizans kuvvetlerinin Türkler tarafından darmadağın edildiğini duyan Bagrat, güvenip arkasını dayadığı Bizans'tan artık umudunu keserek, Selçuklu sultanı Alp Arslan'a bir elçilik heyeti ile birlikte birçok değerli armağanlarla birikmiş haracını da gönderip, bağışlanma dilediğinde bulundu ve bu dileği kabul edildi. Bundan kısa bir süre sonra da, 24 Kasım 1072 günü öldü[154]. Alp Arslan yaptığı seferler üzerine Roman Diogenes 1071'de Selçuklu başkentini ele geçirmek maksadıyla yola çıktı. İmparatorluk ordusuna yolda Ermenistan ve El-Cezire birlikleri kumandanı Basilakes Magistros katıldı. R. Hüseynof'a göre imparatorun planı Kafkaslara girip burada Gürcü çarlığına yardım ederek Azerbaycan'da ilerlemekte olan Türk fetihlerine son vermekti. Böylece Türk kuvvetleri sadece stratejik bir üssü kaybetmekle kalmayıp yığınak yerlerini de yitireceklerdi. Her iki amaçla da ortak nokta Selçuklulara büyük bir darbe vurmaktı. Hangi amaçla yola çıkmış olursa olsun bu ordu Alp Arslan'ın atak davranması sonucu Malazgirt civarında karşılanarak Selçuklularca mağlup edildi. Bu yenilgi üzerine gücü kırılan Bizans, Kafkasya üzerindeki planlarından büyük ölçüde vazgeçmek zorunda kaldı[155]. Bizans tarihinin en büyük yenilgilerinden birini aldığı 16 Ağustos 1071[156] sultan Alp Arslan zamanındaki Kafkaslara yapılan bu seferin sonucunda Kafkaslar bir üs haline getirilmiştir. Anı, Kars ve Tiflis gibi büyük şehirler fethedildikten sonra, Türkleşme İslamlaşma faaliyetleri hızla yaygınlaştırılmıştır.

---

[154] Urfalı Mateos, **a.g.e**, s.143vd; Mükrimin Halil Yinanç, **a.g.e**, s.72; M. Altay Köymen, **a.g.e**, s.265; Osman Turan, **a.g.e**, s.125.

[155] M. Altay Köymen, **a.g.e**, s.23, 39-40; M. Halil Yinanç, "Alp Arslan", **İA**, C.I, s.384-385; Osman Turan, **a.g.e**, s.187-188.

[156] Şerif Baştav, **Makaleler**, C.III, Ankara, 2006, s.269; Bkz. Şerif Baştav, "Alp Arslan ve Romen Diyojen", **TK**, S.34, Ankara, 1965, s.70-79.

Harita 32. Büyük Selçuklu Devleti (Jean Paul Roux, Türklerin Tarihi, İstanbul, 2008.)

Sultan Alp Arslan'ın Kafkaslarda sürdürdüğü bu fetihler sonucunda, Bizans imparatorluğu doğudaki bu olaylara bir son vermek ve Türklerin eline gelmiş olan Bizans topraklarını yeniden elde etmek ve bilhassa doğuda sarsılan Bizans otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla 1071 yılında büyük bir orduyla doğuya hareket ederek Malazgirt'te yapılan savaşı kaybeden Bizans artık doğudan tamamen silinecektir[157].

Sonuç olarak, Malazgirt kaybedilmiş olmuş olsaydı Selçuklu Türkleri ve İslam dünyası için sonun başlangıcı demek olabilirdi. Bu savaşın önemli sonuçlarından biri de siyasi haritanın değişmesi olmuştur; öyle ki doğudan gelen Türkmen fetihlerinin genişlemesine mani olabilecek ciddi dış tehlikeler ortadan kaldırılmıştır. Selçukluların Kafkaslardaki siyasi ve askeri hâkimiyeti de kesin olarak sağlamlaşmıştı. "Kafkaslar da önceki devletlerin, yani Şirvanşah, Kesraniler ve Gürcü Bagratilerin mevcut olmasına rağmen, Kafkaslar Selçuklu devleti sınırları içine alınmıştı"[158].

---

[157] Yaşar Bedirhan, **a.g.e**, s.178-179.
[158] R. A. Hüseynov, **a.g.m**, s.68.

SONUÇ

Türklerin, Kafkasya yerleşimleri Milattan önceki dönemlerden itibaren süregelmiştir. Burada kurgan denilen mezarların Proto-Türk kavimlerinin izlerini yansıttığı yapılan arkeolojik çalışmamalarla desteklenmiş olmakla beraber kesin değildir. Transkafkasya'ya M.Ö. II. bin yılsonlarında göçebe-çoban kültürü kuzeyden gelen göçebelere bağlanarak ve buradaki mezarlarda bozkır kültür izlerinin tespit edilmesi coğrafyanın erken Türk yerleşimlerine sahne olduğu kanaatini doğurmuştur.

M.Ö. II. binden itibaren Proto-Türk olarak tanımlanan kavimlerin Kafkasya bölgesinde siyasi hâkimiyet kurdukları ve bu kavimlerin göçebe kültüre sahip olup zaman içerisinde yer değiştirdikleri görülmektedir. Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda M.Ö II. binde Kafkasya'ya gelen ilk Proto-Türk kavim Kimmerlerdir. Bu kavim Orta Asya kökenine dayanan "kurgan kültürlerinin" temsilcisi olup geniş bozkır sahasında hâkim olup "Atlı Kavimler Medeniyetinin" Batı kolunu oluşturmuştur. Kimmerlerin, M.Ö. II. bin yılbaşlarından M.Ö. VIII. yy'lara kadar merkezleri Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşadıkları tespit edilmiştir.

M.Ö. VIII. yy'dan itibaren İskitler, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada yerleşen Kimmerleri yurtlarından çıkarmışlardır. Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar kıyısını takip ederek Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan ve İran'a inerek yayılımlarına devam etmişlerdir. Kimmerler bozkır kültür izlerini Anadolu'ya da taşımışlardır. Norşun Tepe, Gordion vb. yerlerde at gömütlerinde çıkarılan eşyalar önemlidir. Yine Sardes'te çıkarılan kartal başı motifli tunç at, dağ keçisi motifli plaket ve daha başka yerlerde benzeri bozkır kültürü izlerini taşıyan eşyalara da rastlanmıştır. İskitler, Avrasya'da Tuna'dan Çin'in Batı sınırlarına kadar uzanan geniş bir bölgeyi kaplamışlardır. Doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırması sonucu tarih sahnesine çıkan İskitler, M.Ö. VIII. yy'da Kimmerlerin ülkesine yayılmışlardır. Aynı coğrafyayı paylaşan bozkırın iki kavmi Kimmer ve İskitlerden sonra Sarmatları burada görmekteyiz. Sarmatlar, M.Ö. II. yy'dan M.S. II. yy'a kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Miladın başlarından itibaren Kafkasya bölgesinde göçebe kavimlerin varlığına yoğun bir şekilde tesadüf edilmiştir. Alan, Hun, Bulgar, Sabir, Avar, Göktürk bozkır

kavimlerinin birbirini takip eden hâkim güçler olarak Kafkasya'da ortaya çıktıkları görülmektedir. İskit-Sarmat döneminden sonra bunların "Alanlar" adlarını aldıkları ve birinci yüzyılın ortalarında Kafkasya'da göründükleri; ayrıca ilk dönemlerinde etkileyici bir güç oldukları biliniyor. 370-375 yıllarına gelindiğinde Hunlar Kafkasya'nın kuzeyindeki Alanların bir kısmını yerlerinden çıkararak batıya doğru hareket etmişlerdir. Hunların bu topraklara girişi, özellikle de Alanların, Kafkasların kuzey eteklerine uzanan bölgeye geri çekilmelerine sebebiyet vermiştir. Transkafkasya ve Anadolu'nun doğusundaki bölgelerde Hunların Anadolu içlerine kadar varan akınları olmuştur.

Bulgarların Milattan önceki tarihlerde Kafkasya'ya geldikleri söylensede genel olarak Millattan sonra Kuzey Kafkasya'da yerleştikleri kanaati vardır. Göktürk Kağanlığının 630 yılında dağılmasından sonra Bulgarlar Kubrat Han'ın önderliğinde birleşerek Kafkasya'nın kuzeyi-Azak denizi civarında yerleşmişlerdir. Yine Saragur, Onogur ve Ugor gibi Bulgar boyları Kafkasya bölgesine gelmişlerdir. Onogurların VI. yy'da Kafkasya'da oldukları eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sürülen Gelencik'e yakın Borisovsk Mezarlığındaki çok sayıda mezarın karakteristik özellikleri de desteklemektedir. Kuzey Kafkasya'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan V.-VII. yy'lara ait Kızıl-Kala yerleşiminin V-VI. yy'lar kültür katmanı Saragurlarla bağlantılıdır.

Kafkasya'da Hun boylarından biri olan Sabirler araştırmalara göre, Kafkasya'ya akınları üç farklı aşamada olmuştur. Birinci aşama, I. yy'dan V. yy'ın 60'lı yıllarına kadar olan ve Sabirlerin, Kuma ve Terek nehirleri arasında yaşadıkları dönemi kapsamaktadır. İkinci aşama, Sabirlerin Derbent geçidi yönünde güneye doğru hareketleriyle devam eden V. yy'ın 60'lı yıllarında VI. yy'ın ilk yıllarına kadar ki dönemi kapsamaktadır. Üçüncü aşama ise, VI. yy'ın başlarından itibaren Sabirlerin, güçlü bir toplum oluşturarak Derbent geçidinden güneydeki topraklarda hâkimiyetlerini güçlendirme çabalarıyla Güney Kafkasya ve Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinde önemli yer edinmişlerdir. 503 yılında Sabirler, Derbent geçidinden Güney Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla başlayan savaşlarda Sasani-Bizans mücadelelerinde yer almışlardır. Sabirler Azerbaycan'ın kuzeydoğusuna, Hazar sahillerine önemli akınlarıyla birlikte Şabran, Abşeron ve Muğan gibi bölgelere yerleşmişlerdir. 558 yıllarında Avarların Sabirleri hâkimiyetleri altına aldıkları bilinir.

557 yılında iki yüz bin kişilik bir grupla Kafkasya'ya gelen Avarlar, Hazar denizinden Karadeniz'e kadar tüm bölgeyi zapt etmişlerdir ve aynı zamanda Kafkasya geçitlerinde yerleşmişlerdir. Kafkasya'daki Avarların Sabir, Onogur, Utrigur, Kutrigur ve Antları mağlup ederek, çevrelerini de tahrip edip Tuna nehri taraflarına doğru hareket etmişlerdir. Avarlardan sonra Göktürkler, 571'de Kuzey Kafkasya fethederek kısa zaman içerisinde Alan ve Utrigurlar'ı itaatları altına alarak Bosphorus'a (Kerç) ulaşmışlardır.

M.S. VII. yy'a kadar Kafkasya'da görünen bu kavimler bu tarihten itibaren yerlerini Hazar Devleti'ne bırakmışlardır. Göktürklere bağlı bir uç beyliği olan ve yıkımlarıyla güçlü bir devlet kuran Hazar Türkleri, Kafkasya'da ilk büyük Türk devletini kurabilmişlerdir. Devlet hâkimiyet gücünü M.S. X. yy'a kadar devam ettirmiştir. Bu süreç içerisinde dönemin güçlü devletleriyle mücadele edebilecek kadar güçlü olan Hazarlar, Türk tarihi için önemli bir yer muhafaza ederler. Göktürklerin idaresinde bir "uç beyliği" halinde şekillenmeye başlayan Hazarlar, onların yıkılmalarından sonra, kendi başlarına bağımsız bir devlet olmuşlardır. Devletin merkez yerleşim alanı Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar denizi sahilleridir. Güçlü döneminde devletin sınırları Dehistan, Erran, Taberistan, Cürcan, Azerbaycan olmak üzere İtil nehri sahillerinden Karadeniz'in kuzeyi Kırım'dan Kiev'e kadar uzanan geniş bir coğrafi bölgede yayılmışlar. Kafkasya'da Hazarların, Araplarla devamlı bir savaş halinde oldukları görülmektedir. Hazar Arap-İlişkileri Arapların cahiliye devri denilen M.S. IV. yy'lara dayandırılmaktadır. Hazar-Arap ilişkileri Emeviler döneminde Arapların Kafkasya taaruzları başlamıştır. Araplar Kafkasya bölgesinde genel valilik kurup buraya atadıkları valilerle bölgedeki fetihlerini devam ettirmişlerdir. Azerbaycan ve çevresinde gelişen olaylar Emevilerin son zamanlarına kadar devam ettiği gibi Hazar-Arap ilişkileri Emevilerden sonra da Kafkasya bölgesinde sürmüştür. Abbasi halifeleri Emevi döneminin aksine Hazar devlet adamları ile ilişkilerini geliştirme yönünde bir politika takip etmişlerdir. Hazarlarla akrabalık bağları kurmalarına rağmen Araplar, Hazarların saldırılarına maruz kalmışlardır. Hazarların dönemin güçlü devletlerinden biri olan Bizansla da ilişkileri önem arz eder. Hazarlar, VII-VIII. yy'larda Araplarla girdikleri mücadelelerde kayıplar verirlerken Bizans sınırları ile Kırım ve Azak sahillerinde nüfuslarını arttırmışlardır. IX. yy'dan itibaren zayıflamaya başlayan Hazarlar 965'te Rus saldırılarından sonra eski güçlerine bir daha kavuşamamışlardır.

Kafkasya bölgesinde M.S. X. yy'da güçlü devlet olan Hazarların ortadan kaldırılmasına rağmen Türk akınları devam etmiştir. Kıpçak ve Selçuk Türklerinin bu tarihlerden itibaren Kafkasya üzerinde hâkim olma mücadeleleri başlamıştır. İlk olarak Kıpçakların Hazar Türkleriyle ittifak içerisinde Güney Kafkasya'ya akınları IX. yy'da bilinmesine rağmen hâkim güç olarak görünmeleri hemen hemen XI. yy'ın ikinci yarısından sonradır.

Selçuklular, XI. yy'ın başlarından itibaren Kafkasya bölgesine akınlar düzenlemeye başlamışlardır. İlk akınlar Çağrı Bey'le başlayıp, devletin son zamanlarına kadar devam etmiştir. 1018 yılında Çağrı Bey'in komutası altında yapılan ilk Kafkasya seferi ve Anadolu'nun doğu bölgesine gerçekleştirilen akınlar, Sultan Tuğrul Bey zamanında kapsamlı bir fetih politikasına dönüşmekle beraber Kafkasya'nın önemli mıntıkaları ve kilit noktaları ele geçirilme çabaları karşısında Bizansın direnişiyle karşılaşılınca fazla ilerlemeye gidilmedi. Bundan sonra asıl mücadele Sultan Alp Arslan döneminde olup, bu dönemde Arran ve Azerbaycan bölgesindeki Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Abhaz krallıklarının zayıflatılmasından sonra Tiflis, Anı, Kars gibi önemli mevkileri ele geçirildi. Sonuçta, Türkler Kafkasya bölgesinde en eski çağlardan itibaren yerleşmişlerdir. İlk zamanlar kurganlarda Türk izleri tespit edilmiştir. Daha sonra Kafkasya bölgesine gelip yerleşen Proto-Türk olarak kabul edilen Kimmer, İskit, Sarmatlar görülmektedir. Miladın başlarından itibaren ise Kafkasya Alan, Hun, Bulgar, Sabir, Avar, Göktürk, Hazar, Kıpçak, Selçuk Türk yerleşimlerine sahne olmuştur. Kafkasya bu kavimler için geçiş bölgesi olma konumundadır. Türk kavimleri için Kafkasya diğer coğrafyalara geçmede basamak olmuştur. Bu bölgeyi bir koridor gibi kullanan Kimmer-İskit kavimleri Anadolu'ya; Hun, Avar, Bulgarlar Avrupa'ya geçmişlerdir. Selçuklular ise Anadolu'ya geçmede bölgeyi üst olarak kullanmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

A-TEMEL KAYNAKLAR VE TETKİK ESERLER

Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ö. R. Doğrul), C.I, Ankara, 1987, s.203-204.

Adji, Murat, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, Ankara, 2001.

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, İstanbul, 2010.

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, İstanbul, 2006.

Ahincanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), İstanbul, 2009.

Aksamaz, N. Gök, *Kuzey Kafkasya Mitolojisi Nartlardan Beri*, İstanbul, 2001.

Animisof, Sergey, *Kafkas Klavuzu*, (Çev. Bn. Sadık), İstanbul, 1926.

Artamonov, M.İ., *Hazar Tarihi*, İstanbul, (Çev. Ahsen Batur), 2008.

Atçeken, Zeki- Bedirhan, Yaşar, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Konya, 2004.

Aydın, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, 2005.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H.Dursun Yıldız), Ankara, 1990.

Baştav, Şerif, *Makaleler*, C.3, Ankara, 2006.

Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000.

Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (Trc. Mustafa Fayda), Ankara 1988.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958.

Betrozov, Ruslan, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (Çev. Orhan Uravelli), Ankara, 2009.

Bi, Mahmut, *Kafkasya Tarihi*, C.1, İstanbul, 2007.

Blanch, Lesley, *Cennetin Kılıçları*, (Çev. İzzet Kantemir), İstanbul, 1978.

Bradford, Alfred S.- Bradford, Pamela M.,*With Arrow, Swordan Spear: A History of Warfare in the Ancient World*, Greenwood Publishing, 2001.

Brosset, M. F., *Gürcistan Tarihi*, (Türkçesi: H.D.S Andreasyon), Ankara, 2003.

Büyüka, B. Ömer, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar İlk İnsanlar Kafkas Gerçekleri*, C.II, İstanbul, 1986.

Caferov, Yusuf, *Gunni Azerbaycan*, Bakı, 1985.

Canbek, Ahmet, *Kafkasya Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1978.

Cengiz, Ercan, *Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200)*, (Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2008.

Czeglédy, Károly, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 2009.

Çeçen, Anıl, *Türk Devletleri*, İstanbul, 1986.

Çığ, M. İlmiye, *Sümerlilerde Tufan Tufan'da Türkler*, İstanbul, 2009.

Çurey, Ali Keskin, *Sözcüklerin Dilinden Adigeler*, İstanbul, 1989.

Demirağ, Yelda, *Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003.

Demiral, Osman, *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Dolukhanov, Pavel, *Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (Çev. Suavi Aydın), İstanbul, 1998.

Dostiyev, Tarık, *Şimal-Şarki Azerbaycan IX-XV Asırlarda*, Bakı, 2001, s.218.

Dunlop, D.M., *Hazar Yahudi Tarihi*, (Çev. Zahide Ay), İstanbul, 2008.

Durmuş, İlhami, *İskitler*, İstanbul, 2007.

Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, Ankara, 2007.

Eliyarlı, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, 2009.

Eliyev, Kabil, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009.

Eliyeva Lale Ağamirze Kızı, *Kıpçaklar ve Azerbaycan (etnogenez kontekstinde)*, (Bakı Devlet Üniversitesi Dissertasiya), Bakı, 2003.

el-Mukaddesi, *Kitabû'l-Bed' vet-Târih*, (Nşr. De Goje), Leyden, 1984.

Erdemir, Hatice Palaz, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003.

Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961.

Feher, Geza, *Bulgar Türkleri-Macarlar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü*, Ankara, 1986.

Gehlen, Arnolg, *İnsan*, (Çev. Bedia Akarsu), İstanbul, 1973.

Geybullayev, G.A., *K etnogenez u azerbaydjantsev*, Baku, 1991.

Golden, P.B.- Zuckerman, C.- Zajaczkowski A.,*Hazarlar ve Musevilik*, (Hzl. Osman Karatay), Çorum, 2005.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş (Çeviren: Osman Karatay),* Ankara, 2002.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ankara, 2002.

Gökbel, Ahmet, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarih)*, İstanbul, 2000.

Grousset Réne, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarih*, İstanbul, 2006.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 2006.

Gülensoy, Tuncer, *M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler*, Ankara, 2011.

Hacıyev, Khanoglan, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.

Halife b. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, (Çev: Abdulhalık Bakır), Ankar, 2001

Hasanov, Zaur, *Çar İskitler*, İstanbul, 2009, s.41.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973.

Hey'et, Cevat, *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış*, Bakü, 1993, s.34-35.

Hizal, A. Hazer, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*, Ankara, 1961.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, (Çev. R. Şeşen), İstanbul, 1975.

İbn Hurdadbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Trc. M. Ağarı), İstanbul, 2008.

İbn ü'l-Fakih, *K. El-Buldan*, (Nşr. De Goeje), Leydan, 1985.

İbn. A'sem, *Kitab el-Fütuh (Azerbaycan'ım VII-IX asırlar Tarihine Ait Çıkarışlar),* (Çev. Ziya Bünyadov), Bakı, 1993.

İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, (Çev. Ali Sevim), Ankara, 1989

İbnü'1-Esir, *El-Kâmil fi't-Târih*, (Nşr: A. Ağırakça), C. III, İstanbul, 1991.

İstoriya Drevnego Vostoka, Çast I, Moskva, 1983.

İzzet, Med Cunatuko Yusuf İzzet, *Kadim Kafkasya*, İstanbul, 1334-1918.

Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Ankara, 1985.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1993.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Çev. Yusuf Gedikli), İstanbul, 2006.

Karakaya, Merve, *Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.

Karamanoğlu, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), Ankara, 1992.

Kesrev-i Tebrizi, *Şehriyarân-ı Gümnâm*, III, Tahran, 1935.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1993.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

Kitapçı, Zekeriya, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Konya, 2005, s.32-33.

Kitapçı, Zekeriya, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası Moğollar Arasında İslamiyet*, C.I-II, Konya, 2000.

Klaproth, Julius Von, *Reise in den Kaukasusundnach Georgien*, I, Halle und Berlin 1812.

Klyashtorny, S. G.- Sultanov, T.İ., *Türkün Üç Bin Yılı*, (Rusçadan Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.

Koç, Dinçer, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimlere Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.1edcx

Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara, 1995.

Köymen, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1962.

Kramer, Semüel N., *Tarih Sümerle Başlar*, Moskova, 1965.

Kuhrt, Amélie, *Ancient Near East C.3000-330BC*, New York, 1995.

Kurat, A. Nimet, *IV. –XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devlet*leri, Ankara, 1972.

Kurat, A. Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.

Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1984, s.51.

Laypanov, Kazi T.- Miziyev, İsmail M.,*Türk Halklarının Kökeni*, İstanbul, 2008.

Mahmudov, Yakup, *Azerbaycan Tarihi Erken İntibah Devri*, (IX. asrın ikinci yarısı- XIII. Asrın evvelleri), Bakı, 2008.

Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009.

Memiş, Ekrem, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, 1995.

Minorsky, *Hudûd al-âlam*, London, 1937.

Moses Khorenats'ı, *History of the Armenians*, (İng. Çev. Robert W. Thomson), Cambridge-London,1978, s.135-136, dn.6.

Muhtarova, Esmed, *Türk Halklarının Tarihi*, Bakı, 2010.

Müverrih Vardan, *Türklerin Anadolu'yu İstilası Tarihi*, İstanbul, 1934.

Natho, Kadir, *Kafkasya'da ve Dışındaki Çerkesler*, (Çev. Ömer A. Kumrel), Ankara, 2009.

O'callaghan, Roger T., *Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.*, Roma, 1968.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çeviren: Fikret Işıltan), Ankara, 1995.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Anakara, 1979.

Öngül, Ali*, Selçuklular Tarihi I,* Manisa, 2007, s.44-45.

Özdağ, Muzaffer, *Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği*, Ankara, 2003.

Öztürk, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004, s.6-7.

Piatigorsky, Jacques – Sapir, Jacques, *Hazar İmparatorluğu VII.-IX. Yüzyıllar*, (Çev. Hande Güneli), İstanbul, 2007.

Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, (Çev. Orhan Duru), İstanbul, 2008.

R. Özey, *Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası*, İstanbul, 1996.

Ramazan, Musa, *Dağıstan ve Laklar*, İstanbul, 2002.

Rásónyı, László, *Tarihte Türklük*, İstanbul, 2007.

Rásonyi, Laszló, *Doğu Avrupa'da Türklük*, (Yay. Haz. Dr. Yusuf Gedikli), İstanbul, 2006.

Red. F. Esedov, *Orta Asır Arap Menbelerinde Azerbaycan Tarihine Aid Materialler,* Bakı, 2005.

Resulzade, M. Emin, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul, 1993.

Rice, T. T., *The Scythians,* London, 1958.

Sadık, İslam, *Sümerde İzim Var*, Bakı, 2008.

Sadr ed-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devle İs-Selçukiyye,* (Trc. N. Lügal), Ankara, 1943, s.30-31.

Safran, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara, 1993.

Siharulidze, Yuri- Manvelişvilivd, Alexandre, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, (Nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul, 1998.

Strange, G. Le, *The Land of theEasternCalıphate,* Tahran, 1994.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001.

Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul, 2007.

Tekin, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987.

Theophilacti Simocattaes, *Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo)*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1834.

Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Tuncay, Bahtiyar, *Sakların Tarihi, Dili ve Edebiyyatı*, Bakı, 2009.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul.

Türkdoğan, Orhan, *Günümüzde Karaman ve Hazar Türkleri*, İstanbul, 2009.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H.D. Andreasyan), Ankara, 1987,s.48

Velihanlı, N.M., *IX.- XII. Asır Arap Coğrafyaşunas Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, Bakü, 1974.

Vsernadsky, George, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak), İstanbul, 2009.

Yakubî, *Tarihu'l-Yakubi*, CII, Beyrut, 1967.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Makaleler*, C.2, Ankara, 2006.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Makaleler*, C.3, Ankara, 2007.

Yinanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944.

Yusifov, Yusuf, *Kadim Şark Tarihi*, Bakü, 2007.

Yücel, M. Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007.

Zekiyev, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul, 2007.

B-MAKALELER

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.24, Ankara, 2010, s.9-15.

Arslanoğlu, C., "Dağıstan, Dağıstan Tarihi ve Şeyh Şamil", *Türk Kültürü Dergisi*, S.214, Ankara, 1975.

Ayan, Engin, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, S.II, Sakarya, 2009, s.105-127.

Ayan, Ergin, "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi ", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.2, Ordu, 2010, s.19-50.

Ayda, A., "Etrüsklerle İskitler Arasındaki Benzerlikler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, Ankara, 1979, s.287-292.

Balkan, Kemal, “Kas Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten*, XII/ 48, Ankara, s.724.

Barthold, V.V., “Anı”, *İA*, C.I, İstanbul, 1986, s.435-437.

Baştav, Şerif, “Alp Arslan ve Romen Diyojen”, *Türk Kültürü*, S.34, Ankara, 1965, s.70-s79.

Baştav, Şerif, “Avar İmparatorluğu”, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987, s.195-203.

Baştav, Şerif, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri,* I, Ankara, 1987, s.139-181.

Baştav, Şerif, “Sabir Türkleri”, *Belleten*, V/17-18, Ankara, 1941, s.53-101.

Bayat, Fuzuli, “Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine”, *KAD*, Çorum, 2004, s.1-9.

Baytugan, Barasbi, “Şimali Karadeniz Havzasının Kadim Ahalisi”, (Yay. hzl. Yılmaz Nevruz), *Birleşik Kafkasya Konseyi Dergisi*, S.33, Ankara, 2002, s.19.

Bedirhan, Yaşar, “Ortaçağda Kafkasya’da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.6, Konya, 2000, s.159-185.

Belli, Oktay, “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları*, I, İstanbul, 1982, s.140-208.

Brook, Kevın Alan, “Hazar-Bizans İlişkileri”, (Çev. Zülfiye Veliyeva), *Türkler*, C.II, Ankara, 2002, s.473.

Caferoğlu, Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.1, İstanbul, 1932, s.7-9.

Ceylan, Alpaslan, “Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, Kars, 2009, s.109-111.

Çay, Abdülhaluk M.- Durmuş, İlhami, “İskitler”, *Türkler*, C.1, Ankara, 2002, s.575-596.

Çeçuk, Ömer Rıfkı, “Dünyadaki Dil Ölçüleri İçinde Çerkes Dili”, (Çev. Vasfi Güsar), *K.K. Dergisi*, S.26, Ankara, 1970, s.20.

Çığ, Muazzez İlmiye, “Sümer Dili İle Türk Dili Karşılaştırmalar”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler 2-4 Haziran 2007*, Ankara, 2008, s.113-117.

Çog, Mehmet, “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *TurkishStudies/ Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Erzincan, 2007, s.150-160.

Demirci, Mustafa, “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler ”, *ThePursuit Of History-International Periodical for History and Social Research*, 5/3, Konya, 2011, s.109-124.

Dostiyev, Tarık, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylülü 2006*, C.II, Ankara, 2010, s.251-255.

Dönmez, Şevket, "Ön Asya'da İskitler", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002,s.33-44.

Durmuş, İlhami, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI/18, Ankara, s.273-286.

Durmuş, İlhami, "Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı*", Eski Ön Asya Uygarlarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı*, Ankara, 2008, s.83-99.

Durmuş, İlhami, "Sarmat Devlet Teşkilatı ve Kültürü", *Yeni Türkiye*, S.43, Ankara, 2000, s.614-624.

Durmuş, İlhami, "Siraklar", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, Yıl.8, S.43, Ankara, 2002, s.181-190.

Eğilmez, Savaş, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler,* C.4, Ankara, 2002, s.705-712.

El İstahri, "The Book of Climates", *Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus*, S.38, Tiflis, 1901, s.4-13.

Eliyev, Kabil, "Cenubi Kafkaz Selçuk Ağalığı Devrinde", *Tarih ve Onun Problemleri*, C.2, Bakı, 2002, s.18-21.

Eliyev, Lale, "Kıpçakların Menşeine Dair", *Tarih ve Onun Problemleri*, S.1, Bakı, 2000, s.35-37.

Fidan, M. Fakih, "Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", *AÜİFD*, XLIX/II, Ankara, 2008, s.339-355.

Gökbel, Ahmet, "Kıpçaklar/ Kumanlar", *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s.730-731.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Türkistan, 2011, s.1-19.

Gryaznov, M.P., "Öteki Dünya İçin Hazırlanan Atlar", *Unesco'dan Görüş*, 12, İstanbul, 1976, s.56.

Gülensoy, Tuncer, "Kafkaslarda Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri", *Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni -Bildiriler-*, Ordu, 2011, s.549-553.

Gümüş, Nebi, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s.713-721.

Hacıyeva, Aide, “Yazılı Menbeler Hazarların Albanyaya Yürüyüşleri Hakkında”, *Tarih ve Onun Problemleri*, S.1, Bakı, 2010, s.242-244.

Halilov, Mubariz, “O Proishojdenii Gidronima Kyur (Kura)”, *Onomastika Elmi-Onomastik Jurnal 1*, Bakı, 2004, s.89-94.

Halilov, Mubariz, “Severnıye nomadı i materialı iz rannesrednevekcvıx albanskix pamyatnikov”, *Mejdunarodnaya nauçnaya konferentsiya “Arkeologiya, etnologiya, folkloristika kavkaza”. Sbornik kratkih soderjaniy dohladov*, Tiflis, 2007, s.201-207.

Hüseynof, R.A., “Malazgird ve Kafkaslar”, *TAD*, S.10, Ankara, 1968, s.1-11.

Hüseynof, R.A., “Malazgirt ve Kafkaslar”, *TAD*, V I / 10, Ankara, 1968, s. 61-71.

İbn el Fakîh, *Kitab el-büldân*, (Nşr. De Goeje), Leyden, 1885, s.294.

İbn Havkal, “The Book of Roadsand Kingdoms”, *Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus*, S.38, Tiflis, 1906, s.107-115.

Karatay, Osman, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* X/1, İzmir, 2010, s.99-116.

Karpat, Mehmet, “Karadeniz Otokton Halkı Kimmerler ve İskitler”, *Kalgay Dergisi*, 2/6, Bursa, 1997, s.16.

Kaşkay, Solmaz M., “Skitlerin Yakın Şarka Müdahale Yolları ve Azerbaycan”, *Elmi Eserler*, C.19, Bakü, 2007, s.5-8.

Kıldıroğlu, Mehmet, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.30, Erzurum, 2006, s.133-166.

Kırzıoğlu, Fahrettin, “Eski Kartel/Gürcistan Tarihinde Miladdan Önceleri Anılan Türk Urugları”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1973, s.155-175.

Kırzıoğlu, Fahrettin, “Köktürklerin En Batı Kolu Hazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Yağdırma Geleneği”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C.IV. Ankara, s.263-277.

Kırzıoğlu, Fahrettin, “Selçukluların Anı’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *SAD*, II, Konya, 1970, s.111-139.

Kitapçı, Zekeriya, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”, *TDA*, S.155, İstanbul, s.111-164.

Kmosko, M., “Araplar ve Hazarlar”, *TM*, C.III, İstanbul, 1935, s.3.

Kocacık, Faruk- Eser, Mehmet, “Migration into Anatolia from the Caucasus (An Example of Sivas Province)”, *Zeitschriftfürdie Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol.2, No.1, 2010, s.187-196.

Kretchmer, K., “Scythae”, *RE*, II, A1,(1921), s.923-942.

Kurat, A. Nimet, “Hazar Kağanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Anakara, 1976.

Kurat, A.Nimet, “Bulgar”, *İA*, C.2, İstanbul, 1993, s.782.

Kutlu, T. Cemal, “İlkçağlardan Günümüze Kadar, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu’daki Çeçence Yer Adları”, *Nart Dergisi*, S.34, Ankara, 2003.

Kuzmin, Y. - Yumanadi- Kuleshov, P., “Hazarlar”, *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s.464-472.

Kürkçüoğlu, Erol, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Bakış”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1994, s.147-148.

Kürkçüoğlu, Erol, “Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani”, *Ermeni Araştırma-ları*, 1/4, Ankara, 2001-2002, s.83-91.

Mangaltepe, İsmail, “Avar Hakanı: Bayan ve Dönemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, İstanbul, 2008, s.167-178.

Melyukova, A.İ., “İskitler ve Sarmatlar”, *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. İsenbike Togan), s.141-147.

Minns, E.H., “The Scythians and Northern Nomads”, *The Camdridge Ancient History*, IX, Cambridge, 1970, s.179-203.

Munçayev, R.M., “Kavkaz i Blijniy Vostok”, *History of the Caucasus*, No:1, Baku, 2001.

Nesibli, Yunus, “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, (Çev. AleskerAleskerov), *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s.722-730.

Öğün, Gülay, “Türk Fethi Öncesinde Bizans’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/2, Van, 1991, s.73-79.

Özfırat, Aynur, “Ağrı Dağı Kurganları”, *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, C.I, Ankara, 2010, s.52-64.

Özfırat, Aynur, “Doğu Anadolu Yüksek Yaylası’ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları”, *Belleten*, LXVI/246, Ankara, 2002, s.348-349.

Periaget, Dionisiy, “Opisanie Naselennoy Zemli”, *Vestnik Drevney Estorii*, no. 1, 1948, s. 367;

Piotrovsky, B. B., “İskitlerin Dünyası”, *UNESCO’dan Görüş*, XII, İstanbul, 1976, s.4-8.

Pritsak, O., “Polovest ve Ruslar”,*TDA*, S.94, İstanbul, 1995, s.153-169.

Ptolemey, Klavdi, “Geografiзeskoe Rukovodstvo”, *Vestnik Drevney Estorii*, no. 2, 1948, s. 465.

Rásonyi, Laszló, “Tuna Havzasında Kumanlar”, *Belleten*, III/11-12, İstanbul, 1940, s.401-422.

Rásonyi, Laszló, “Türk-Macar İlişkilerinin Kaynakları”, (Çev. Muslihiddin Karakurt), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.41, Ankara, 1988, s.64-73.

Róna-Tas, András, “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s.625-629.

Safran, Mustafa, “Kuman Kıpçaklar”, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987, s.273-279.

Safran, Mustafa, “Kuman/Kıpçaklar”, *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s.787.

San, Oya, “Bazı Bulgular Işığında Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, LXIV/239, Ankara, 2000, s.1-21.

Sevim, Ali, “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1993, s.219-229.

Sevin, Veli- Özfırat, Aynur, “Hakkâri Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, *Belleten*, LXV/243, Ankara, 2001, s.512.

Streck, M., “Kaf Dağı”, *İA*, VI, İstanbul, 1967, s.59-61.

Süleymanova, Sevda, “Kafkasya Honları”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara, 2010, s.257-271.

Süleymanova, Sevda, “Kafkasya ve Avarlar”, *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s.674-678.

Sümer, Faruk, “Kimek”, *İA*, VI, İstanbul, 1967, s.809.

Şengül, Fatih, “Saka ve Skoloti Mefhumlarının Kökeni”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 46/286, İstanbul, 2010, s.48-53.

Şımha, Orhan Alpaslan, “Bugünkü Kafkasya”, *İstanbul Kafkas K. Der. Konferansları, No:5-Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s.175-192.

Şöenü, Fetgerey, “Lezgiler Kimlerdir”, *Yeni Kafkas*, 1/5 (Eylül-Ekim 1957), s.17-21.

Tarhan, M. Taner, “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *İÜTD,* S.24, İstanbul, 1970, s.17-32.

Tarhan, M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 1984, s.109-120.

Tarhan, M. Taner, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976*, Ankara, 1979, s.355-369.

Tarhan, M. Taner, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜTD*, S.23, İstanbul, 1969, s.145-171.

Tarhan, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, C.1, Ankara, 2002, s.602.

Tavkul, Ufuk, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", *Yeni Türkiye*, 3/16, Ankara, 1997, s.1895-1923.

Tellioğlu, İbrahim, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*, 11/27, Erzurum, 2005, s.237-245.

Togan, Z. Velidi, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.1, İstanbul, s.37.

Togan, Z. Velidi, "Hazarlar", *İA*, Eskişehir, 2001, s.397-408.

Turan, Refik – Çakır, Abdülvahit, "Selçuklu Dönemi Türk Tarihi Çerçevesinde Anadolu'da Savaş ve Tabiat",

Tzvetkov, Plamen S., "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni", *Türkler,* C.II, Ankara, 2002, s.599-903.

Üstüner, Ali Cengiz, "Mezopotamya'da Sümer Uygarlığı", *TDA*, S.128, İstanbul, 2000, s.61-83

www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/4/18.pdf, s.324-341..

Yıldız, Hakkı Dursun, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", VIII *Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara, 1981, s.855-863.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Hazarlar", *TDVİA,* C.17, İstanbul, 1998, s.116-120.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Selçuklular", *Meydan Larouse*, C.XI, İstanbul, 1973, s.137-150.

Yinanç, M. Halil, "Alp Arslan", *İA*, C.I, s.384-385.

Yücel, M. Uydu, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", *Balkanlar El Kitabı*, C.I, Ankara, 2006, s.185-213.

Yücel, M. Uydu, "Hazar Kağanlığı", *Türkler*, C.2. Ankara, 2002, s.447.

Zekiyev, Mirfatih Z., “Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları”, *Türkler*, C.II, Ankara, 2002, s.427-428.

Zeynalov, Nizami, “Son Sarmat Devrinde (II-IV asırlar) Erken Hun Migrasıyalarına Dair”, *Elmi Eserler*, C.26, Bakı, 2008, s.5-13.

Zımonyı, Istvan, “Bulgarlar ve Ogurlar”, *Türkler*, C.II, Ankara, 2002, s.606

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Elazığ'da doğdu. 2000 yılında Elazığ Lisesi'nden mezun olduktan sonra, Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde yükseköğrenime başladı ve 2004 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı ve 2007 yılında aynı anabilim dalından mezun oldu. 2007 yılında Fırat Üniversitesi'nde aynı Anabilim dalında doktora öğrenimine başladı. 2009 yılından itibaren Ardahan Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.